

ТАРИХИЙ ТАДҚИҚОТЛАР
Илмий журнали

ИСТОРИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ
Научный журнал

HISTORICAL RESEARCHES
Scientific journal

ТОШКЕНТ-2023

ТАРИХИЙ ТАДҚИҚОТЛАР
ИСТОРИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ
HISTORICAL RESEARCHES

Бош муҳаррир:
Главный редактор:
Chief Editor:
Сулейманов Рустам Хамидович
тарих фанлари доктори, профессор
Ўзбекистон Миллий университети

Бош муҳаррир ўринбосори:
Заместитель главного редактора:
Deputy Chief editor:
Шакиров Ильяс Рахимзянович
т.ф.ф.д., (PhD)
Ўзбекистон Миллий университети

ТАҲРИР ҲАЙЪАТИ
РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ
EDITORIAL BOARD

Сагдуллаев Анатолий Сагдуллаевич
тарих фанлари доктори, профессор,
Академик
Ўзбекистон Миллий университети
Муминов Алишер Гаффарович
Сиёсий фанлари доктори, профессор
Ўзбекистон Миллий университети
Зуев Андрей Сергеевич
тарих фанлари доктори, профессор
Новосибирск Давлат университети
Кобзева Ольга Петровна
тарих фанлари доктори, профессор
Ўзбекистон Миллий университети
Буриева Хайрия Амануллаевна
тарих фанлари доктори, доцент
Ўзбекистон Миллий университети
Холикулов Ахмад Баймахаматович
тарих фанлари доктори, доцент
Ўзбекистон Миллий университети
Габриэльян Софья Ивановна
тарих фанлари доктори, доцент
Ўзбекистон Миллий университети
Убайдуллаева Барно Машрабжоновна
тарих фанлари доктори, доцент
Ўзбекистон Миллий университети
Очилдиев Файзулла Бобокулович
тарих фанлари доктори, доцент
Ўзбекистон Миллий университети
Сиддиков Равшан Бердимуратович
тарих фанлари номзоди, доцент
Ўзбекистон Миллий университети
Холикулова Шахноза Боймухамматовна
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
Навоий Давлат педагогика институти

Татыбаев Азиз Суйничи
тарих фанлари номзоди
Ўзбекистон Миллий университети
Тухтабеков Козимбек Азимбекович
тарих фанлари номзоди, доцент
Ўзбекистон Миллий университети
Замонов Акбар Тургинович
тарих фанлари номзоди, доцент
Тошкент халқаро Кимё университети
Разаков Абдурасул Абдурахмонович
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
Ўзбекистон Миллий университети
Раҳманкулова Зумрад Бойхурозовна
тарих фанлари номзоди, профессор
Ўзбекистон Миллий университети
Алиназарова Дилдора Валишеровна
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
Ўзбекистон Миллий университети
Тоғаев Жасур Эркинович
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
Ўзбекистон Миллий университети
Ўсаров Умид Абдумавлянович
Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
Ўзбекистон Миллий университети
Эгамбердиева Гузаль Акрамжоновна
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
Ўзбекистон Миллий университети
Абдулаева Нигора Санжаровна
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
Ўзбекистон Давлат Жаҳон тиллари университети

Контакт редакции журнала
Город Ташкент, улица Мирзо Голиба,
Исторический факультет Национального
Университета Узбекистана имени Мирзо
Улугбека
Web: <https://hstryres.uz/journal/> : E-mail:
I.Shakirov91@mail.ru
Тел: +998900382203

Contact Editors of journal
Tashkent city, street of Mirzo Golib
Faculty of history of the National university of
Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek
Web: <https://hstryres.uz/journal/> : E-mail:
I.Shakirov91@mail.ru
Phone: +998900382203

МУНДАРИЖА/СОДЕРЖАНИЕ/CONTENT

1. Musayev Nuriddin Umirzakovich XIX ASR OXIRI-XX ASR BOSHLARIDA TURKISTONDA KONCHILIK SANOATINING SHAKLLANISHI VA FAOLIYATI.....	4
2. Кобзева Ольга Петровна ЖЕНЩИНЫ В СУФИЗМЕ.....	22
3. Розаков Абдурасул Абдурахманович ПОЛИТИКА АДМИНИСТРАЦИИ ПРЕЗИДЕНТА США У. ДЖ. КЛИНТОНА В СФЕРЕ ЗАНЯТОСТИ И СОКРАЩЕНИЯ БЕЗРАБОТИЦЫ.....	37
4. Tuxtabekov Kozimbek Azimbekovich SHAYBONIY HUKMDORLARINING MOVAROUNNAHRDA SIYOSIY HOKIMIYATNI EGALLASHI.....	51
5. Xudoyqulov Ural Karimovich O'ZBEKISTONNING JANUBIY VILOYATLARIDA XX ASRNING 70 - 80 YILLARIDA SANOAT KARKONA ISHCHILARNING TURAR JOYGA BO'LGAN TALAB VA MUAMMOLAR.....	63
6. Xolikulov Ahmad Baymahamatovich XIX-XX ASR BOSHLARIDA QASHQADARYO VOHASI BEKLIKLARIDA SOLIQ TURLARI.....	74
7. Tog'ayev Jasur Erkinovich BRONZA DAVRI IJTIMOY-IQTISODIY MUNOSABATLARI TARIXIGA DOIR MULOHAZALAR (JANUBIY O'ZBEKISTON MISOLIDA).....	90
8. Ochilov Alisher To'lis o'g'li IN SEARCH OF THE MATERIAL CULTURE OF BUKHARA OASIS.....	108
9. Sheripov Umarbek Atajanovich XIX ASRNING BIRINCHI CHORAGIDA XIVA XONLIGINING SIYOSIY VA IQTISODIY YUKSALISHI.....	121
10. Akhmedov G'ulomjon Jumanazarovich KONCHILIK ISHI RIVOJLANISHINING TARIXIY BOSQICHLARI (O'ZBEKISTON MISOLIDA).....	131
11. Kenjayeva Nafisa Turg'unboy qizi REMARKS ON THE GEOGRAPHY OF BRONZE AGE SITES IN CENTRAL ASIA.....	140
12. Yunusova Xurshida Erkinovna O'ZBEKISTON TARIXIY MADANIY YODGORLIKLARIGA MUNOSABAT (XX asrning 80yillar).....	155

Musayev N.U.
t.f.d., professor
O'zbekiston Milliy universiteti
Musayev58@mail.ru

**XIX ASR OXIRI-XX ASR BOSHLARIDA TURKISTONDA
KONCHILIK SANOATINING SHAKLLANISHI VA FAOLIYATI
ANNOTATSIYA**

Maqolada Turkistonda temir yullar qurilgandan keyin Sanoat korxonalari ko'plab qurila boshladi. Bu ayni paytda konchilik mahsulotlariga ehtiyejni oshirdi. Chekeken yarim orolida, Farg'ona vodiysining Moylisoy hududlaridan neft konlari topilganligi, Qizilqiya va Suluqta kumir konlari ochilganligi haqida ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: Cheleken yarim oroli, aka-uka Nobellar, temir yo'l, qurilish.

Мусаев Н.У.
д.и.н., профессор
Национальный университет Узбекистана
Musayev58@mail.ru

**ФОРМИРОВАНИЕ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ГОРНОЙ
ПРОМЫШЛЕННОСТИ ТУРКЕСТАНА В КОНЦЕ XIX - НАЧАЛЕ XX
ВЕКА
АННОТАЦИЯ**

В статье отмечается, что после строительства железных дорог в Туркестане стали создаваться много промышленных предприятий. В то же время начал увеличиваться спрос на горнодобывающую продукцию. Вместе с тем, в представленной статье также дана информация об открытии месторождений нефти на полуострове Челекен, Мойлисайском районе Ферганской долины, открытии угольных месторождений в Кызылкии и Сулюкте.

Ключевые слова: Полуостров Челекен, братья Нобелли, железные дороги, строительства.

Musayev N.U.

DSc., professor

National university of Uzbekistan

Musayev58@mail.ru

**FORMATION AND ACTIVITY OF THE MINING INDUSTRY OF
TURKESTAN AT THE END OF THE 19TH - BEGINNING OF THE XX
CENTURY
ABSTRACT**

The article notes that after the construction of railways, many industrial enterprises began to be created in Turkestan. At the same time, the demand for mining products began to increase. At the same time, the presented article also provides information about the discovery of oil fields on the Cheleken Peninsula, the Moylisay region of the Fergana Valley, and the discovery of coal deposits in Kyzylkiya and Sulukta.

Key words: Cheleken Peninsula, Nobelli brothers, railways, construction.

KIRISH

XIX asrning ikkinchi yarmida Turkiston o'lkasining katta qismi Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olingandan keyin bu hududlarni kezib chiqishgan rus sayyohlari va konchilik muhandislari bu yerda tabiiy boyliklarning ko'pligi va turli-tumanligini ko'rib hayratga tushishgan. «...Turkistonda qazilma boyliklar nihoyatda mo'l, -deb yozgan edi, muhandis P.S.Nazarov, -deyarli hech kim kelajakda o'lkaning Ural yoki Birinchi jahon urushidan oldingi Belgiya kabi kon sanoati rivojlangan mamlakatlar darajasida bo'lishi mumkinligini tasavvur ham qilolmaydi. Ammo, u allaqachon ikkinchi Ural yoki Belgiya bo'lgan edi. O'lkaning konchilik sanoati xalqaro miqyosda rivojlangan bir vaqtda Rossiya davlati yo'rgakda edi, yilnomachining yozishicha, bizning ajdodlarimiz hali hayvoniy odatlarini tark etmagan edilar». O'lka aholisining qadimdan konchilik bilan shug'ullanib kelganligini bu yerda saqlanib qolgan qadimgi konlarning qoldiqlari, qazib olingan tog'-tog' toshqollar ham tasdiqlaydi.

Qadimshunoslar olib borishgan tadqiqotlari jarayonida ko'plab shaharlar xarobalari va konlar qoldiqlarini topishgan. Bu tadqiqotlar X-XII asrlardayoq O'rta

Osiyo hududlarida konchilik sanoati ancha yaxshi yo'lga qo'yilganligini ko'rsatadi. Tadqiqotlar Xo'ttalda kumush va oltin, Ustrushonadan katta miqdorda temir rudasi, Jayxun (Sirdaryo) daryosi qumlarini yuvib, ulardan oltin ajratib olinganligini, Zarafshon daryosining yuqori qismida joylashgan Buttam konlaridan oltin, kumush, mis, temir, oniks (aqiq), navshadil, tuz va boshqa narsalar qazib olinganligini tasdiqlaydi. Ayniqsa, Farg'ona va uni o'rab turgan tog'larda joylashgan ko'plab konlardan oltin, kumush, smola (qatron), ganch, temir, mis, qo'rg'oshin, simob, navshadil va boshqalar qazib olingan. Jumladan, Isfara yaqinida toshko'mir konlari bo'lgan. Farg'ona vodiysi hududlaridan qalayi va neft ham qazib olingan[1]. Qazilma boyliklarning topilishi o'lkada hunarmandchilik va savdo-sotiq ishlarini rivojlantirish imkonini bergan.

TADQIQOTNING ASOSIY NATIJALARI

XVI asrdan boshlab, O'rta Osiyo xonliklari o'rtasidagi doimiy nizolar, ziddiyatlarning kuchayishi natijasida qo'shni mamlakatlar bilan aloqalar susayib, o'lka xalqlari o'zlarining tor qobiqlarida o'ralib qoldilar. Oqibatda, boshqa sohalar kabi, konchilik sanoati ham izdan chiqdi. Bu o'z navbatida xonliklarning qimmatbaho metallarga bo'lgan ehtiyojini muntazam oshirib bordi.

O'rta Osiyo xonliklari orasida harbiy va iqtisodiy jihatdan ancha baquvvat bo'lgan Buxoro amirligi hududlarida yirik oltin konlari mavjudligi haqida ko'plab xabarlar tarqalgan. XVIII asrdayoq Turkistonning oltin zahiralari haqida ma'lumotlar to'plagan Florio Beneveni Pyotr I ga Buxoro cho'llarida oltin va boshqa metallar ko'pligi, mahalliy aholi Nurota, Bukantov va boshqa joylardagi oltin konlaridan yaxshi xabardor bo'lsada, rudalarni sanoat usulida qazib olishga e'tibor berilmayotganligi haqida ma'lumotlar yuborgan. Bu ma'lumotlar bilan tanishgan Pyotr I 1713-yili turkman elchisi Xo'ja Nafasning o'lkada tilla olinishi haqidagi ma'lumotlariga aniqlik kiritish maqsadida O'rta Osiyoga A.B. Cherkasskiy harbiy ekspeditsiyasini (1714-1917-yillarda) jo'natgan edi. Biroq, bu ekspeditsiya Xiva xonligi tomonidan barbod qilingan.

XIX asr o'rtalarida Buxoro hukumati amir Nasrulloning topshirig'i bilan Nurota tog'larida temir rudasini qidirish ishlarini olib borgan. Topilgan ruda

bo'laklari Buxoroga olib kelingan. Bu vaqtda Shahrisabz tog'larida ham qidiruv ishlari olib borilgan. Biroq, xonliklar o'rtasida o'zaro nizolarning kuchayishi konchilik sanoatini yo'lga qo'yishga imkon bermadi.

Rossiya imperiyasi O'rta Osiyoga bostirib kirishdan oldin O'rta Osiyo xonliklarida o'z ta'sir doirasini kengaytirish, aholining ijtimoiy-iqtisodiy hayoti va bu yerdagi tabiiy topish boyliklarni qidirib topish hamda o'rganish maqsadida bir qancha ekspeditsiyalar tuzilgan. Ular orasida muayyan topshiriq bilan Buxoro amirligi hududlariga jo'natilgan K.F.Butenev missiyasi ham bo'lib, uning tarkibida tog' injenerlari, geograflar, oltin konlarini o'rganish bo'yicha mutaxassislar, tog' texniklari, topograf, sharqshunos-tarjimonlar bo'lib, ularga o'nta qo'riqchi kazak hamrohlik qilgan.

1841- yil 15-mayda Orenburgdan yo'lga chiqqan Butenev guruhi 5-avgustda Buxoroga yetib kelgan. Butenev Buxoro amiri bilan savdo va diplomatik munosabatlarni yo'lga qo'yish borasida kutgan natijalariga erisha olmagan bo'lsada, amirlikning xo'jalik hayoti to'g'risida boy geografik, etnografik, tabiiy va tarixiy ma'lumotlar to'plashga muvaffaq bo'ldi. Missiya Zarafshon vodiysida geologik tekshirishlar olib borib, bu yerda temir, mis, ko'mir, qo'rg'oshin, grafit, feruza hatto oltin va kumush borligini aniqlagan. Olib borilgan tadqiqotlarining natijasi sifatida N.Xanikovning "Buxoro xonligi tavsifi" nomli kitobi, K.Butenevning "Buxoro mineral boyliklari", "Buxoroda po'lat toblash usuli haqida mulohazalar" nomli maqolalari bosilib chiqdi.

K.F.Butenev Buxoro va Xiva xonliklarida metall qazib chiqarish va unga ishlov berish juda sodda usullarda amalga oshirilganligini, 1841-yili Buxoroda 6 ta cho'yan quyish qozonlari bo'lganini yozib qoldirgan[2]. Bu metall quyish qozonlarida to'plar uchun o'qlar va boshqa harbiy qurollar, shuningdek dehqonchilik asbob-uskunalari yasalgan. Mis qimmat bo'lganligi uchun Buxoro amirligida to'p yasashda mis o'rniga ko'proq cho'yandan foydalanilgan. To'p yasashda ancha tajribali bo'lgan Shahrisabz ustalari amirlikda eng yirik to'p stvolini quyishgan, uni o'rnatish uchun o'n ikki g'ildirakli qurilma yasalgan[3].

Butenev Buxoro amirligi hunarmandlari metallsozlikda ma'lum tajribaga ega bo'lishlariga qaramasdan, amirlikda metall ishlab chiqarish nochor ahvolda ekanligini quyidagicha ta'riflaydi: «Buxoroda hunarmandchilik mukammallikning quyi bosqichida turadi, zavodchilik ishi yaxshi yo'lga qo'yilmagan. Agar hukumatning bu sohaga e'tibori bundan keyin ham hozirgidagidek davom etsa, biror o'zgarish bo'lishi qiyin. Johil hukumatning zavodlar qurishi haqida so'z bo'lishi ham mumkin emas, chunki u bunday zavodlar kelajakda katta foyda keltirishini bilmaydi. Bundan tashqari, zavodlar qurish uchun mablag' ham, bilimdon kishilar ham yetishmaydi»[4]. Shu kabi sabablarga ko'ra, Buxoro amirligi konlaridan qazib olingan rudadan mis va qo'rg'oshinlar nihoyatda oddiy usulda qurilgan o'choqlarda ajratib olingan. Misdan buyumlar yasashda, qo'rg'oshindan o'qlar tayyorlashda ortiqcha isrofgarchiliklarga yo'l qo'yilgan. Bunday holda metall ishlab chiqarishdan kutilgan natijaga erishish imkoni yo'qligini ko'rgan hukmdorlar asosiy e'tiborini ular uchun nisbatan oson bo'lgan qishloq xo'jaligi, chorvachilik va hunarmandchilikni kuchaytirishga qaratishgan. Faqat janubiy bekliklar (Qoratog', Boysun)dagina xonaki usulda metall qazib olish davom etgan. Lekin bu metallar mahalliy aholi ehtiyojlarini qondirish uchun yetarli bo'lmagan. Shuning uchun amirlik metallni Hirotdan, keyinchalik Rossiyadan olib kelishga majbur bo'lgan.

XIX asr o'rtalarigacha Qo'qon xonligida mahalliy aholining tajribasizligi va konchilik ilmi bo'lmaganligi tufayli, yonilg'i mahsulotlari- neft va toshko'mir qazib olish mashaqqatli ish hisoblangan. Ayrim manbalarda keltirilishicha, Rossiyadan kelib qolgan tatarlar O'ratepa tog'laridagi konlardan temir ajratib olishda toshko'mirdan foydalanishgan. Mahalliy hunarmandlar neft mahsulotlarini juda oddiy usullarda katta qiyinchiliklar bilan qazib olishgan. Xususan, neft topilgan quduqlar suvga to'ldirilgan va yuzaga chiqqan neftni tog' shuvoqlaridan yasalgan supurgilar bilan sidirib olingan. Shunday usulda Namangandan 40 km. masofada joylashgan «Moybuloq» konidan bir kecha kunduzda 60 pud (960 kg) gacha neft qazib olingan[5].

Bu davrda Qo‘qon xoni Xudoyorxonning ko‘rsatmasi bilan Boltaboy yuzboshi rahbarligida Moylisoy bo‘ylaridan neft qazib olingan. Konchilarga maxsus uylar qurib berilgan. Bu ishlarga xonning o‘g‘li Nasriddinbek boshchilik qilgan. Bundan tashqari, Qo‘qon tumanidagi Romitan qishlog‘i yaqinidan ham neft qazib olingan. Bu yerdagi quduqlarda kuniga o‘rtacha 2 chelak atrofida neft to‘plangan. Olingan neft aravalarda Marg‘ilonga keltirilgan va bu yerda maxsus idishlarda qizdirilib, undan kerosin olingan. Bu idishlar yopiq qozonga o‘xshagan qo‘lbola uskunalar bo‘lib, ularning yordamida neftdan kerosin olingan. Bu haqda injener Ivanov quyidagi ma’lumotlarni qoldirgan: «1880 yili men mahalliy tadbirkorning bu asboblarni ishlatayotganida ko‘rganman. Ushbu qurilma yordamida bir haftada 20 chelakkacha sifatsiz kerosin olingan»[6].

Mahalliy aholi neftdan kerosinni nihoyatda sodda usulda ajratib olgan. Jumladan, katta cho‘yan qozonga 40 chelakcha neft quyilib, qopqog‘i yopib qo‘yilgan. Qopqoqdan misdan yasalgan naycha chiqarilib, u sovuq suv solingan idishdan o‘tkazilgan. Qozonning qizdirilishi natijasida qaynagan neftdan ajralib chiqqan bug‘ mis naycha orqali sovuq suvdan o‘tganda kerosinga aylangan. Shu tariqa 40 chelak neftdan o‘rtacha 16 chelak kerosin olingan. Chiqindi mazutdan esa yoqilg‘i sifatida foydalanilgan. Kerosin ajratib olinmagan neftning o‘zidan ham tantanali marosimlarda qorong‘i kechalarni yoritish, mum olish, g‘ildiraklarni moylash, qichima va qo‘tir bilan kasallangan kishilarga surtishda dori sifatida foydalanilgan.

Qo‘qon xonligida ham neft konlarini qidirib topish va ulardan foydalanishga alohida e’tibor berilgan. Neft qazib olish ancha mashaqqatli ish bo‘lib, hukumat konchilik ishlari bilan shug‘ullangan kishilarni baholi qudrat rag‘batlantirib ham turgan. Jumladan, Muhammad Aziz Marg‘iloniy 1875 yili Oltiariq bilan Chimyon oralig‘idagi dashtdan qadimgi neft qudug‘ini topgan yigitning fikrini quyidagicha bayon qilgan edi: « Yer ostiga archadan qilingan zinani ko‘rib nihoyatda taajjublandik. Zohiran burun zomonda o‘tgan podsholar shunday yog‘larni izlashib, topgan joylaridan yer ostiga zinapoya qilishganligi va yog‘ olib

chiqqanliklari ma'lum bo'ldi. Chunonchi, u ko'rgan odamlarning muvajjibi tahsini (tahsinga loyiq) va hayratiga sabab bo'ldi»[7].

Turkistonda Rossiya imperiyasi hukmronligi o'rnatilgach, konchilik sanoati ishlarini ilmiy asosda o'rganish bo'yicha tadqiqot ishlari olib borildi. Jumladan, 1869-yili 19-dekabrda K.P.Kaufman topshirig'i bilan Turkiston general-gubernatorligi huzuridagi konchilik ishlari rahbari A.S.Tatarinov kimyo laboratoriyasini tashkil qildi. Laboratoriya ishida Mushketov, Romanovskiy, Seversov, Middendorf kabi olimlar, Mishenkov, Davidov, Meyyer, Ivanov, Lopushinskiy kabi tog'-kon injenerlari qatnashishgan. Laboratoriya olimlari o'lkaning tabiiy boyliklari oltin, kumush, mis rudasi, qo'rg'oshin, temir va toshko'mir konlarini, keyinchalik tuz, neft, grafit hamda qurilish materiallari, qimmatbaho toshlarni aniqlashga jalb qilingan.

Qo'qon xonligining so'nggi yillarida neft konlari rus sanoatchilari ixtiyoriga berilgan. 1868-yil boshlarida Xudoyorxon bilan Turkiston general-gubernatori K.P.Kaufman o'rtasida imzolangan «Savdo bitimi»ning 1-moddasida «Rossiya savdogarlari uchun Qo'qon xonligining barcha shahar va qishloqlarida bemalol savdo-sotiq bilan shug'ullanish imkoni beriladi...» deyilgan. K.P.Kaufman Xudoyorxondan xonlik hududlarida rus «sanoatchi va tadbirkorlari»ga tog'-konchilik ishlari bilan shug'ullanishga ruxsat berishini so'ragan. Xudoyorxon foydalanilayotgan konlardan olib ketilayotgan mahsulotlarning 1/10 qismini xonning xazinasiga o'tkazish sharti bilan ruxsat bergan. 1868-yilning yozida savdogar Fyodorov ham Moybuloq neft buloqlaridan foydalanish uchun Xudoyorxondan ruxsat olgan[8].

Turkistonda qazilma boyliklar ko'pligini bilib olgan imperiya ma'murlari o'lkaga yirik geolog olimlarni jalb qildilar. 1874-yili shunday olimlardan biri I.V. Mushketov o'lkada ma'lum tizim va reja asosida tadqiqot ishlarini boshlab yubordi. U olti yil (1874-1880) davomida o'lkaning deyarli barcha viloyatlarini tadqiq qilib chiqdi va zarur materiallarni to'pladi. Mushketov bilan bir vaqtda G.D. Romanovskiy, Barbot-de-Marni, D.L.Ivanov va boshqa geologlar ham qidiruv ishlarini olib bordilar. Mushketov va Romanovskiylar uzoq va mashaqqatli

mehnatlari natijasida 1881-yili o'lkaning dastlabki geologik xaritasi yaratildi[9]. 1882-yili Rossiya Davlat geologiya komiteti tashkil etilgandan keyin Mushketov Turkiston general-gubernatorligining bosh geologi lavozimiga tayinlandi.

Mushketov va Romanovskiylar o'zlari olib borgan qidiruv ishlari asosida Farg'ona vodiysida qo'rg'oshin konlari ko'pligini, qo'rg'oshin bilan butun Rossiyani ta'minlash mumkinligini ma'lum qilishgan. Ular Xo'jand shahridan 25 chaqirim naridagi Qora Mozor tog'larida joylashgan «Darvozakon» yoki «Konsoy» konini tekshirishgan. Mahalliy aholiga qadimdan ma'lum bo'lgan bu konning maydoni 103 desyatina atrofida bo'lib, undan qo'rg'oshin, rux va mis qorishmalari qazib olingan. Olimlarning fikricha konni qayta ishga tushirish uchun chor hukumati 30-40 ming so'm pul sarflashi lozim bo'lgan¹². Ammo, chorizm bunga yetarli miqdorda mablag' ajratmagach, bu ishni keyinchalik xususiy korxonalar amalga oshirdi.

Turkiston o'lkaning tabiiy boyliklari Rossiya imperiyasi ishbilarmonlarni tezda o'ziga rom qildi. Ular o'lkaga kelib neft, toshko'mir, ruda, turli minerallar va boshqa qazilma boyliklarni qazib olish ishlarini boshlab yubordilar. Ayniqsa, Rossiyada neft sanoati bilan bog'liq moliya-kapitalistik munosabatlar nisbatan yaxshi yo'lga qo'yilganligi natijasida u maksimal darajada mablag' bilan ta'minlana boshlagan tarmoqlardan biriga aylandi. Boshqa tarmoqlardan farq qilib, neft sanoatining nafaqat ichki, balki jahon bozorida ham ahamiyati oshib bordi. Natijada, Rossiya neft sanoati o'ziga chet el kapitalini jalb qiluvchi asosiy tarmoqlardan biriga aylandi. Rus ishbilarmonlari bilan hamkorlik qilgan chet el kapitali Turkistonga ham kirib keldi. Neftning asosiy qismi Kaspiy bo'yi viloyatining Nebitdag, Cheleken oroli, Qizil Arvat, Bola-Eshim degan joylarida, Farg'ona viloyatining Qo'qon, Marg'ilon va Namangan uyezdlarida jadal qazib olina boshladi.

Farg'ona vodiysida konchilik quduqlarini qazishda turli usullardan foydalanilgan. Jumladan, Chang'irtosh neft konlariga tog' yon bag'irlaridan yonlama usulda qazilgan lahmalar orqali borilgan. Bunga Turkiston general-gubernatorligining tog'-kon ishlari bo'yicha mutaxassisi K.Gilev tomonidan

D.P.Petrovga Qirqo'g'il hududidagi Ko'ktepa ko'mir konida ish olib borishiga ruxsat berilgan[10]. 1883-yil avgust oyidan yil oxirigacha Farg'ona viloyati konchilik ishlari boshqarmasi tomonidan Karimdevona qishlog'i yaqinidagi 2 ta neft bulog'i hamda Konibodom yaqinidagi neft buloqlarida, Moylisoy bo'ylaridagi neft konlarini ijaraga olishga va Ko'gart yaqinidagi Markay ko'mir konlarida ish olib borishga ruxsat berilgan.

Tadqiqotlarida ko'rsatilishicha, D.I.Petrovga Farg'ona vodiysida neftni sanoat darajasida ishlab chiqarishni boshlagan birinchi tadbirkor sifatida qaralgan. 1885-yili Petrov SHo'rsuv hududida chuqurligi 35-40 metr bo'lgan 2 ta neft qudug'i qazdirib, ikki ishchisi bilan bir kecha-kunduzda 400 kilogramgacha mahsulot olganligi, undan shu joyda qurilgan zavodda kerosin ajratib olinganligi bayon etilgan[11]. K.K.Palanning 1908-yildagi «Hisoboti»da «Qamishboshidagi 10 desyatina (11 ga) yerda, 1883-yilda diametri 8 dyuym (219 mm) va chuqurligi 8 sajen (17 m)dan 53 sajen (113 m) gacha bo'lgan 7 ta quduq qazilgan. Dastlab barcha quduqlardan 300 pud (5 t) ga yaqin, so'ng har bir quduqdan 10-15 pud (164-245 kg) atrofida neft qazib olingan. 1890-yilgacha bu yerda kichik kerosin zavodi mavjud bo'lgan»[12].

1871-yili Bokuda neft sanoati korxonalariga asos solgan aka-uka Robert va Alfred Nobellar 1876-yili Cheleken orolida neft qazish ishlarini boshlab yubordilar. Ular uncha chuqur bo'lmagan (40 sarjin) to'rtta quduq qazdirishgan va qariyb 20 yil shu quduqlardan neft qazib olishgan. Faqat 20 yildan keyingina Boku tipidagi diametri keng (18 dyuyma) quduqlar qazishga kirishilgan.

Aka-uka Nobellardan keyin, 1882-yildan boshlab sanoatchi S.Palashkovskiy Cheleken orolining turli joylarida 14 ta quduq qazdirgan. U 12 yil davomida olib borilgan qazish ishlariga 600000 rubl atrofida mablag' sarflasa-da kutilgan natijaga erisha olmagan, 1893-yili qazish ishlarini to'xtatishga majbur bo'ldi[13]. Palashkovskiy xarajatlarning bir qismini qoplash maqsadida Cheleken orolidan birinchi bo'lib ozokerit (tog' mumi) qazib olishni yo'lga qo'ygan bo'lishiga qaramasdan, olgan daromadi ketgan harajatlarini qoplay olmadi.

O'sha vaqtda Cheleken orolidagi yerlar bir necha kam suvli buloqlar bilan birga uchta turkman qishlog'iga qarashli edi. S.Palashkovskiy neft qazib olish niyatidan voz kechib, turkmanlar bilan tuzgan shartnomasini buzgandan keyin Zakaspiy viloyatining o'sha vaqtdagi boshlig'i general A.A.Kuropatkinning buyrug'i bilan bo'sh qolgan yerlar davlat ixtiyoriga o'tkazildi. Ishbilarmonlar orasida Chelekendan durustroq miqdorda neft qazib olish mumkin emasligi haqidagi mish-mishlar ham tarqaldi.

Shunga qaramasdan, «Aka-uka Nobellar» shirkati orolni tashlab ketmadilar, balki 1890-yilgacha bo'lgan ijara muddatini cho'zdilar va qo'shimcha quduqlar qazishga kirishdilar. Natijada, oroldagi uchta uchastkada quduqlar soni ko'paytirilib, ulardan 1903-1905-yillarda to'xtovsiz neft qazib olina boshlandi. Birinchi uchastkadan 1904, 1905-yillarda 360, 240 pud uchinchi uchastkadan (fontan bo'lib chiqqan) 2500, 5120 pud neft olingan. 1906-yili bu konlar bor yo'g'i uch hafta ishlab 141,2 pudgina neft qazib olingan. Bu vaqtda jahon bozorida neft mahsulotlari arzonlashib, Boku neftining ham narxi tushib keta boshladi. Bunday vaziyatda Boku neftiga nisbatan sarf harajatlari ortiqcha bo'lgan Cheleken nefti raqobatga bardosh bera olmadi.

Markaziy Cheleken neft sanoati jamiyati Cheleken neft ishab chiqarish korxonalarini saqlab qolish maqsadida davlatdan orolda yana 225 desyatina yerni xususiy qilib berishni so'radi. Bu yerlar Sakin degan kimsaga ijaraga berildi. Biroq, bir qator imkoniyatlari bo'lgani holda neft sanoatining ishi 1907-yilgacha yaxshi yo'lga qo'yilmadi. Faqat 1907 yilning oxiriga kelib, «Aka-uka Nobellar» shirkatining eski, tashlandiq quduqlaridan biri qaytadan 77 sarjin chuqurlikkacha burg'ulandi[14]. Bu quduqdan neft fantani otilib chiqqandan so'nggina Chelekenga qiziqish kuchayib, orol neft sanoatchilarini yana o'ziga jalb qila boshladi.

Ko'rilgan chora-tadbirlar natijasida Cheleken orolidan neft qazib olish keskin ko'tarildi. Agar 1901-yili bu yerdan 600 ming pud neft qazib olingan bo'lsa, oradan 10 yil o'tgach u ko'rsatgich 15 mln. pudga yetdi[15]. Cheleken orolidagi eng yirik firma Isabek Gadjiyevga tegishli bo'lib, 1912-yil yanvarida firma 30 ta quduqqa ega edi. 1911-yili firma 7 mln. pud neft qazib olgan va uni Bokuga tashib

ketgan. «Aka-uka Nobellar» shirkati orolda neft qazib olish bo'yicha ikkinchi o'rnida turar edi. 1911-yili shirkat 2954597 pud neft qazib olgan, uning 300000 pudi Astraxanga, qolgani Bokuga tashib ketilgan[16]. Bu vaqtga kelib, Turkiston nefti ishbilarmonlarga katta foyda keltira boshladi.

Turkiston nefti e'tiborga tusha boshlagandan keyin, 1908-yilga kelib o'lkada 30 ga yaqin neft korxonalari ish boshladilar. Ular xususiy shirkatlardan tashqari, «Chimyon», «Cheleken-Dog'iston aksionerlik jamiyati»ga, «Rishton», «Bitum» va «Turkiston neft shirkati»ga, «V.Alekseyev», «Neft» shirkatlariga hamda «Aka-uka Nobellar» firmasiga tegishli edi[17]. Farg'ona viloyatining Qo'qon, Marg'ilon va Namangan uyezdlari hududlarida katta neft konlari bo'lib, u yerlarda 9 ta firma o'z faoliyatini boshladi. Ular orasida «Chimyon», «Selroha» va Valuyevaga tegishli (otasi knyaz Xilkovdan meros qolgan) Moylisoy firmalari eng yiriklari edi. Keyinchalik, «Aka-uka Nobellar» shirkati «Chimyon», Moylisoy va «Selroha» shirkatlari aksiyalarining yarmidan ko'pini (10000 dan 6000 tasini) sotib olib, bu konlarning asosiy xo'jayiniga aylandi.

O'lkada «Selroha» neft qazib olish savdo jamiyati – «Santo» o'z faoliyatini 1905-yili 500 ming rubllik asosiy kapital bilan boshlagan edi. «Santo»ning dastlabki ta'sischisi N.N.Suxanov jamiyat faoliyatini jonlantirish uchun Moskvaning yirik firmalari va banklari bilan hamkorlik qilishga urindi. Jamiyat ishiga Moskva fabrikachilari – I.D. Morozov, P.A.Morozov, I.M.Lyubimov, I.P.Ushkov, A.B.Naydenovlar jalb qilindi. Oradan 5 yil o'tgach, jamiyat faoliyatida jiddiy o'zgarishlar sodir bo'ldi. Jumladan, 1913-yili jamiyat aksiyalarining asosiy qismi Rus-Osiyo banki va neft bozorida xorijiy kapitallar bilan yaqin aloqada bo'lgan monopolistlar – A.I.Putilov, L.Lianozov, P.Glazberg va boshqalar ixtiyoriga o'tdi. Shu yili jamiyat boshqaruvi jamiyat aksiyalarining asosiy qismi Peterburg aksionerlari ixtiyoriga o'tganligini tan oldi[18]. Shundan keyin, aksionerlar yig'ilishi «Santo» idorasini Moskvadan Peterburgga ko'chirishga qaror qildi.

«Santo» jamiyati neft qazib olishni yildan-yilga oshirib bordi. Urush yillari vaziyat og'ir bo'lishiga qaramasdan 1915-yili 1166901 pud neft qazib olindi. Bu

1914-yilga nisbatan 134256 pud ko'p edi. Agar «Santo» jamiyatining foydasi 1912-yili 11705 rublni tashkil qilgan bo'lsa, 1915-yili u 114407 rubl 42 kopeyeka yetdi. Shunday qilib, «Santo» neft korxonasi dastlab o'z faoliyatini 500 ming rubllik kapital bilan boshlagan bo'lsa, 1916-yilga kelib uning kapitali 2 mln. rubldan oshdi[19].

Asosiy kapitali 2 mln. rublni tashkil qilgan «Chimyon» aksionerlik jamiyati «Santo» jamiyatidan farq qilib, o'z ishlarini bir tekisda olib bora olmadi. Agar 1908-yili jamiyat 2749000 pud neft qazib olgan bo'lsa, 1909-yili bu ko'rsatkich 783000 pudni tashkil qildi, xolos. «Chimyon» jamiyati ixtiyorida 20 ta quduq bo'lib, ularda 290 kishi ishlagan. Jamiyatning ishlab chiqarish jarayonidagi tushkunlik holati ishchilarning turmush tarziga ham ta'sir ko'rsatgan: ish o'rinlari qisqartirildi, ish haqi yanada kamaytirildi. Bu kon ishchilarining noroziligini keltirib chiqardi.

Turkiston neft sanoatining qulay imkoniyatlari bo'lishiga qaramasdan, uning sekin rivojlanishiga quduqlarning neft chiqarish quvvati kamayganligi, malakali ishchi kuchi, zarur texnik jihozlarning yetishmasligidan tashqari, Cheleken orolida o'rnatilgan «Aka-uka Nobellar» shirkati Dog'iston-Cheleken aksionerlik jamiyatini tuzib, Turkistondagi boshqa neft shirkatlarini ma'lum darajada cheklab qo'yishga urinishlari ham sabab bo'layotgan edi. Buning natijasida shirkat Baku neftini «Chimyon» jamiyati orqali sotishdan katta foyda ola boshladi.

«Aka-uka Nobellar» shirkati Turkiston neft konlarini o'z monopoliyasiga aylantirish, o'lkada o'zining Kavkaz va Chelekendan qazib olingan neft mahsulotlarini sotish maqsadida Farg'ona viloyatining Vannovskaya temir yo'l stansiyasida neftni qayta ishlash zavodini qurdi. «Chimyon» neft konidan stansiyagacha quvurlar yotqizildi. O'lkaga tayyor mahsulotlarni keltirishga nisbatan temir yo'l orqali keltirilgan xom ashyoni qayta ishlash «Aka-uka Nobellar» shirkatiga katta iqtisodiy foyda keltirdi. Bu shirkat Turkistonda o'z mavqeini mustahkamlab olish uchun o'lkada bozorlarida neft mahsulotlarini arzon narxda sota boshladi. V.N.Oglobin ma'lumotiga ko'ra, 1913-yil bahorida Boku neftining bir pudi Moskvada 50-53 kopeyeka sotilgani holda, Turkistonda neft

mahsulotlari 45 kopeyekdan sotilgan[20]. Shunga qaramasdan, Turkiston nefti shirkatga iqtisodiy jihatdan katta foyda keltirgan.

Keyinchalik, neftga boy «Chimyon» konlari «Aka-uka Nobellar» shirkati vositachiligida Turkistonda ko'chmas mulk olish huquqiga ega bo'lmagan chet ellik kapitalistlar qo'liga o'ta boshladi. Turkiston neftiga Nobellar shirkatidan tashqari nemis moliya kapitali, Fransiya kapitali manfaatlariga xizmat qilgan Rus-Osiyo banki, 1909-yildan boshlab ingliz kapitali ham o'z mablag'larini qo'ya boshladi. S.P.Konopkaning ma'lumotlarida keltirilishicha, «Knyaz Xilkovga qarashli bo'lgan va 1909-yili 40 ming pud neft bergan Namangan uyezdidagi Moylisoy neft sanoati korxonalarining kelajagi porloq. 1909-yili bu korxonalar Xilkovning vorisi A.O.Valuyeva tomonidan «Javobgarligi cheklangan Farg'ona neft jamiyati» deb nomlangan ingliz aksionerlik jamiyatiga berildi». Bu jamiyat Moylisoy neft korxonalarini kengaytirish va neft qazib chiqarishni ko'paytirish maqsadida 2,5 mln. rubl ajratdi. Buning uchun Londonda 8 mln. rubllik aksiya chiqarildi. «Biroq, - deb yozadi V.N.Ogloblin, 1913 yilgacha konsessiya bir pud ham neft ololmadi»[21]. Faqat, Birinchi jahon urushi boshlangandan keyingina Angliya kapitali Turkiston neftiga qisman ta'sir ko'rsata boshladi. Chunki, bu davrda, Nobel shirkati o'zini mablag' bilan ta'minlab turgan nemis bank kapitali bilan aloqasini uzgan, «fransuz bank guruhi Rus-Osiyo banki orqali rus neftini to'la monopoliya qilish yo'lida sezilarli natijalarga erishayotgan edi»[15].

Turkiston neft sanoatini monopoliyalashtirish jarayoni qanday borganligini shirkatlar faoliyati aks etdirilgan jadvalda ham ko'rish mumkin (jadvalda 1915-yil 1-yanvargacha bo'lgan ma'lumot keltirilgan).

Shuni ta'kidlash lozimki, konlarning yirik shirkatlar ixtiyoriga o'ta boshlaganiga qaramasdan, neft qazib olish korxonalarining samaradorligini oshirishda jiddiy o'zgarishlar sodir bo'lmadi. Yirik firmalar o'rtasidagi raqobatlar ularning inqirozini ham tezlashtirdi. Masalan, Turkiston neft bozorida o'z monopoliyasini o'rnatish maqsadida «Chimyon» jamiyati aksiyalarini sotib olgan «Aka-uka Nobellar» shirkatining yangi rahbariyati o'z faoliyatini jonlantira olmadi. Natijada, 1915-yilni shirkat 1520 ming rubl (asosiy kapital 2,5 mln. rubl

bo'lgan holda) ziyon bilan yakunladi. Shirkat keyingi yillarda ham o'z ishini o'nglay olmadi. 1917-yil 1-yanvarida shirkat ko'rgan zarar 1671 ming rublga yetdi. Bu jamiyatning to'la inqirozga uchraganini bildirar edi. Turkistonda neft sanoatini sekin rivojlanishiga taklifga nisbatan talabning kamligi ham asosiy sabablardan biri bo'lgan. Neft sanoatidan ilgariroq vujudga kelgan zavod fabrikalar, shuningdek temir yo'l transporti ko'proq ko'mir va saksovul yoqishga moslashtirilgan edi. Shuning uchun ham mhalliy aholi ehtiyojlari uchun ham neft mahsulotlari kam miqdorda talab qilingan. Turkiston neftini Rossiyaning Yevropa qismiga olib borib sotish Boku neftiga nisbatan qimmatga tushar va o'zini oqlamas edi.

O'lkaning chorizm hukmronligi o'rnatila boshlagan yerlarida neft kabi toshko'mirni ham sanoat usulida qazib olishga e'tibor kuchaydi. Konchilik ilmning bilimdoni, ishbilarmon A.S. Tatarinov 1865 yili Chimkentdan 90 chaqirim masofada joylashgan Katta Bug'on daryosi yaqinida ancha yirik toshko'mir konini topdi. Ko'miri ancha sifatli bo'lgan bu konda 1865 yilning yozida qazish ishlari boshlab yuborildi. Tatarinov nomini olgan bu kon, nafaqat o'lkadagi dastlabki konchilik sanoati korxonasi, balki birinchi kapitalistik korxona ham edi. Mustamlakachi hukumat «toshko'mir butun o'lka uchun sanoat taraqqiyoti manbai» ekanligini hisobga olib, konni zarur mablag' bilan taminlashga va'da bergan bo'lsada, biroq bu va'da hamisha ham bajarilavermaganligi tufayli korxona ko'pincha qiyin vaziyatlarga tushib turdi. Ammo, uddaburon Tatarinov bir necha yil davomida nafaqat konni saqlab qolishga, balki undan qazib olinadigan ko'mirni ko'paytirishga ham (1871-yilgacha) erishdi. Agar, 1866-yili kondan 3500 pud ko'mir qazib olingan bo'lsa, 1869-yil bu ko'rsatkich 81000 pudga yetdi, ya'ni ikki yil davomida 23 % o'sdi[20]. Biroq, nisbatan ancha sodda qurilgan bu korxona keyinchalik raqobatga bardosh bera olmadi.

Tatarinov koni bilan bir qatorda savdogar Pervushin (Toshkentdan 80 chaqirim masofadagi Xo'jand qishlog'i yaqinida) va Xo'jand shahrining komendanti, polkovnik Favitskiylar (Xo'jand shahridan 35 chaqirim janubi g'arbda joylashgan Qo'qimsoy yaqinida) ko'mir konlarini ochdilar. Bundan tashqari, Pervushin 1873-

yili Ugom daryosining yuqori oqimida yana bitta toshko‘mir konini ishga tushirdi. Pervushinga tegishli konlardan qazib olingan toshko‘mir Toshkentdagi aroq-vino zavodlari hamda ipak o‘rash fabrikalarida ishlatilgan. Favitskiyning mahalliy aholiga ilgari ma‘lum bo‘lgan konidan 1868 -yildan boshlab sanoat usulida ko‘mir qazib olishga kirishildi. Bu korxona harbiy buyurtmalar (asosan Orol floti uchun), Xludovning ipak yigirish fabrikasiga hamda mansabdor shaxslar va mulkdorlar uchun ko‘mir yetkazib bergan. Favitskiy konining toshko‘miriga talab katta va iste‘molchilari ko‘p bo‘lganligi uchun, bu kon Pervushinnikiga nisbatan tez rivojlandi. Agar, 1868-yili Favitskiy konidan 14 ming pud toshko‘mir qazib olingan bo‘lsa, 1873-yili bu ko‘rsatkich 68 ming pudga yetgan[18]. Favitskiy koni haqidagi so‘nggi ma‘lumotlar 1875-yilning hisobotlarida, Pervushin konlari haqidagi ma‘lumotlar 1885-yilning hisobotlarida uchrashiga qarab, bu konlar nisbatan ancha uzoq faoliyat ko‘rsatgan, degan xulosaga kelish mumkin.

XIX asrning 60-70-yillarida o‘lkaning toshko‘mir sanoati asosan Tatarinov, Pervushin va Favitskiy konlari bilan cheklanib qolgan edi. Bunga asosan konlar topilgan tog‘li zonalarini o‘zlashtirish, u yerdan toshko‘mirni tashib ketish katta xarajat va qo‘shimcha ishchi kuchi talab qilganligi tufayli bu sohaga hukumat tomonidan yetarli e‘tibor berilmaganligi sabab bo‘ldi. Konchilik sanoati bilan shug‘ullangan rus burjuaziyasi bu davrda hali mayda sanoatchilar, ishbilarmonlar yoki omad izlab kelgan tijoratchilardan iborat bo‘lib, ularning yirik sanoat ishlab chiqarishini vujudga keltirish imkoniyati chegaralangan edi. Shuning uchun ham tishbilarmon tadbirkorlar iloji boricha talab doimiy suratda katta bo‘lgan konchilik tarmoqlarini qidirishga majbur bo‘lishgan.

XIX – asr o‘rtalarida chorizm zulmidan qochib Qo‘qon xonligiga kelib qolishgan tatarlar Sirdaryoning yuqori qismidagi tog‘lardan oltin qidirishgan. 1851-yili Safarboy sarkor Nerchinskdan kelib qolgan Sulton ismli tatarga qumdan oltin ajratib oladigan qurilma yasashni topshirgan. O‘lka oltin qazish ishlar nihoyatda sodda usulda bo‘lib, xonliklarning bir yilda qazib olgan oltinlari bir necha puddan oshmagan. Shunday bo‘lsada, xonliklar oltin zahiralarini sir

saqlashga harakat qilishib, boshqalarga oltin konlarida qazish ishlari olib borishlariga ruxsat berishmagan.

Qo‘qon xonligi hududlarida oltindan tashqari, qo‘rg‘oshin va kumush konlari ham bo‘lgan. Jumladan, Oloy tog‘larining Zardoli degan xilvat joyidan qo‘rg‘oshin va kumush qazib olingan. Qirg‘izlar Chotqol tog‘larining Maydantol degan joyidagi konlardan kumush qazib olishgan. Isfara qishlog‘idan uncha uzoq bo‘lmagan Koniyut g‘oridan qadimdan kumushga boy bo‘lgan (23 %) temir rudasi qazib olingan[19].

Xonliklar hududlarida turli metallarga boy rudalar ko‘p bo‘lgan. Biroq, tajriba va bilim yetishmaganligi tufayli ulardan oddiy usulda sof metall ajratib olish nihoyatda mushkulligicha qolgan. Masalan, 1839-yili Muhammad Alixon tomonidan Olatov koniga yuborilgan konchilar 1000 choriqqina ruda olib kelishgan, undan bor yo‘g‘i 1 choriq toza kumush ajratib olingan, xolos. Bu ahvolda xonlikning kumushga bo‘lgan talabini qondirib bo‘lmagandan keyin, Qo‘qon hukmdorlari Xitoydan katta miqdorda kumush sotib olishga majbur bo‘lishgan.

Mahalliy aholi mumning asosan tog‘ mumi (ozokerit) va sariq mumni yaxshi bilganlar. Farg‘ona vodiysida tog‘ mumi yaxshi daromad manbai hisoblanib, u Moylisoy bo‘ylaridagi Ko‘ktosh tog‘lari yon bag‘irlaridan XX asr boshlarigacha qazib olingan. Mumga qadimdan etikdo‘z, maxsido‘z, kavushdo‘z va boshqa hunarmandlar katta ehtiyoj sezishgan. Mumdan teriga ishlov berishda, qog‘oz ishlab chiqarishda, suyak, bo‘g‘in, teri kasalliklarini davolashda ham foydalanilgan. Sariq mumdan esa sham, sovun tayyorlangan. Undan harbiy maqsadlarda ham foydalanilgan. Jumladan, 1850-yillarda Qo‘qon xonligida hayvon terisiga dori solib tayyorlangan va arg‘amchi bilan bog‘langan piltali to‘p (shar)larning qobig‘iga mum surtib chiqilgan[20].

Qo‘qon xonligida qo‘rg‘oshin va neft qazib olishga ham alohida e‘tibor berilgan. Xonning topshirig‘i bilan Vodilning g‘arbidagi «Kon» degan joydan o‘zbeklar, «La‘lkon» degan joydan qirg‘izlar qo‘rg‘oshin qazib olishgan. Biroq, bu konlardan olingan qo‘rg‘oshin qo‘shinlar ehtiyojidan ortmagan. Biroq, o‘lkada

cho‘yan va po‘latga ehtiyoj katta bo‘lishiga qaramasdan, bilim va tajriba yetishmasligi oqibatida rudadan sanoat usulida metall ajratib olish yo‘lga qo‘yilmadi.

XULOSA

Shunday qilib, Turkiston o‘lkasining qazilma boyliklari ko‘p bo‘lishiga qaramasdan bu soha nisbatan sekin rivojlandi. Imperiya hukumati yirik konlarni o‘ziga sadoqatli kishilarga berishga harakat qildi. Asosan aslzodalardan iborat bo‘lgan bunday kishilar konchilik sanoatida kapitalistik ishlab chiqarishni yaxshi yo‘lga qo‘ya olmadilar. Rossiya kapitalistlarining beburdligi va iqtisodiy nochorligi tufayli o‘lka konchilik sanoatining yirik shirkatlari chet el yirik firmalar ixtiyoriga o‘tib qoldilar. O‘lkadagi Moylisoy, Chimyon, Qizilqiya, Cheleken va boshqa konlar Santo, Nobel kabi shirkatlar orqali nemis, ingliz va boshqa chet el kapitalistlariga katta daromad keltirdi. Dastlab toshko‘mir va saksovluga moslashgan o‘lka sanoat korxonalari va temir yo‘l transporti neft mahsulotlaridan samarali foydalanmadilar. Shuningdek, o‘lka aholisining ko‘pchilik qismini neft va toshko‘mir sotib olishga qurbilari yetmaganliklari uchun konchilik sanoati mahsulotlari ko‘p sotilmadi. Biroq, sanoat ishlab chiqarishning rivojlanishi bilan bu ikkala tarmoq mahsulotlariga ham talab ortib bordi. Ularga katta miqdorda chet el kapitali jalb qilinib ishlab chiqarish jarayonining markazlashuvi kuchaydi. Bu jarayon konchilikda paxta tozalash va yog‘ ishlab chiqarish sanoatiga nisbatan ancha yuqori edi.

IQTIBOSLAR / ЧОККИ / REFERENCES

1. Negmatov N.N. Gosudarstvo Samanidov. –Dushanbe: «Donish», 1977. – S.71.
2. Istoriya tadjikskogo naroda. t. II, kn, II, -M.: «Nauka», 1964, -S.95.
3. Tam je. -S. 64.
4. Ivanov D.L. Neftyaniye istochniki Ferganskoy oblasti // Turkestanskiye vedomosti. 1882, sent. № 33-34, -S. 19-20
5. Jamolhoji I.N. Farg‘ona vodiysida neft sanoatining shakllanish va rivojlanish tarixi (1860-1917). Tarix fan. nom. diss. –T., 2004. 28-b.

6. O‘zR MDA, 1-fond, 15-ro‘yxat, 18-ish, 5-9-v.
7. Vlasova E.N., Deyeva YE.A., Kravets L.N., Fayziyeva Formirovaniye rabocheho klassa v dorevolutsionnom Uzbekistane. –Tashkent, «Fan», 1979. -S. 31-32.
8. Kalitskiy K.P. Neftyaniye mestorajdeniya Fergani // Izv. geol. kom-ta. T. XXXIII. –1914. -№ 7.
9. Palen K.K. Otchyot po revizii Turkestanskogo kraya... -SPb. –S. 100.
10. Rojdestvenskiy A. Materiali iz istorii neftepromishlennosti na ostrove Cheleken. // Zakaspiyskoye
11. Ogloblin V.N. Promishlennost i trgovlya Turkestana... -S.-28.
12. Dmitriyev-Mamonov A.I. Putevoditel po Tukestanu i jeleznim dorogam Sredneaziatskoy i Tashkentskoy. Izd. 8-ye, -SPb., 1915. -S. 12.
13. Ismailov R.Y. Iz istorii formirovaniya pervix kadrov rabocheho klassa v Turkestane na rubeje XIX-XX vv. // Vestnik LGU, vip. 4, 1957, № 20. -S.141.
14. SGIAL, f. 1468, op. 1, d. 17, l-14.
15. Qarang: Babaxanov. M. Predposilki revolyutsionnogo soyuza trudyashixsya Turkestanskogo kraya s Rossiyskim proletoriatom. –Dushanbe: «Irfon», 1975. -S. 97.
16. Oglobin V.N. Promishlennost i trgovlya Turkestana... -S.29.
17. Vanag N. Finansoviy kapital v Rossii nakanune mirovoy voyni. –M., 1925. -S.134.
18. O‘R MDA, f. I-1, r.15, h.142, v.3. h. 170, v.4.
19. O‘R MDA f. I-1, r.25, h.185, v.3.
20. Bobobekov H. Qo‘qon tarixi. –T.: «Fan», 1996. 103-b.

Кобзева О.П.

д.и.н., профессор

Национальный университет Узбекистана

Okobzeva75@mail.ru

ЖЕНЩИНЫ В СУФИЗМЕ

АННОТАЦИЯ

В представленной статье проанализирована история деятельности женщин в суфизме. Вместе с тем, на основе изучения новых научных работ по данной теме, автором сделаны выводы о том, что основной целью суфизма является воспитание добродетельного человека, а его нация, пол и статус при этом не имеют значения. Кроме того, приведены сведения об участии женщин в деятельности суфийских тарикатов.

Ключевые слова: Суфизм, тарикат, развитие, влияние, жизнь.

Кобзева О.П.

т.ф.д., профессор

Ўзбекистон Миллий университети

Okobzeva75@mail.ru

SO‘FIYLIKDA AYOLLAR

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada tasavvufdagi ayollar faoliyati tarixi tahlil qilinadi. Shu bilan birga, muallif ushbu mavzudagi yangi ilmiy asarlarni o‘rganishga asoslanib, so‘fiylikning asosiy maqsadi fazilatli insonni tarbiyalash ekanligi, uning millati, jinsi va mavqei muhim emas degan xulosaga kelgan. Bundan tashqari, so‘fiylik tariqatlari faoliyatida ayollarning ishtiroki haqida ma’lumotlar berilgan.

Kalit so‘zlar: So‘fiylik, tariqat, rivojlanish, ta'sir qilish, hayot.

Kobzyeva O.P.

DSc., professor

National university of Uzbekistan

Okobzeva75@mail.ru

WOMEN IN SUFISM

ABTRACT

This article analyzes the history of women's activities in Sufism. At the same time, based on the study of new scientific works on this topic, the author concluded

that the main goal of Sufism is the education of a virtuous person, and his nation, gender and status do not matter. In addition, information is provided on the participation of women in the activities of Sufi tariqats.

Key words: Sufism, tariqat, development, influence, life.

ВВЕДЕНИЕ

В истории можно увидеть женщин-суфиев, у которых были ученики-мужчины. Они становились ученицами шейхов, посещали текке и даже могли получить статус наместника (халифа) шейха. Подобно тому, как в ранней истории тасаввуфа встречаются суфии, отказавшиеся от мирской жизни, которых называли «рахиб» (монах), были и именуемые «рахоба» женщины, предпочитавшие аналогичный образ жизни.

Одной из первых святых в суфизме считается полулегендарная Раби‘а ал-Адавия из Басры (717–801). Она стала родоначальницей концепции чистой любви в суфизме. Раби‘а говорила, что «женщину, которая постоянно молится, Всевышний ценит, как мужчину»[1], ведь не имеет значения, кто именно вступил на путь Познания, Бог не взирает на лица людей, так как Он смотрит в их души[1]. Она не выходила замуж, ничего не брала у людей. Когда ей присылали подарки, отсылала их обратно со словами: «Я не нуждаюсь ни в чем из мирской жизни». Чтобы попросить ее о молитве, послушать ее и стать ее учениками, к ней приходило множество людей. Среди них были и такие прославленные суфии, как Малик ибн Динар, Шакик Балхи, Суфьян Саури и Рабах Кайси. Согласно Рабие Адавие, основа тасаввуфа – любовь. Человек, который служит Господу ради рая, а не из любви к Нему, подобен слуге, работающему за плату.

ОСНОВНЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

Анализ научной литературы и имеющихся интернет источников показывает, что Хафса бинт Сирийн -сестра Мухаммада ибн Сирина (653-729) – богослова из поколения табиитов, знатока хадисов, правоведа, комментатора Корана и толкователя снов. Прославилась своим поклонением,

аскетизмом и знанием мусульманского права – фикха. Даже брат отправлял к ней людей, которые приходили к нему с вопросами по толкованию Корана.

Айша Нишапури была одной из тех женщин-суфиев, которые, движимые принципом «Любить створенных ради их Творца», были наполнены любовью и состраданием ко всем живущим.

Раби ибн Хайсам, суфий из Куфы, увидел во сне, что в раю его женой будет Маймуна ас-Сауда. Он отправляется искать эту женщину и обнаруживает, что это чернокожая рабыня, пасущая овец, все поклонение, совершаемое ею – это пятикратный намаз. Когда, желая узнать, за что она удостоилась высокого положения, он спрашивает ее, совершает ли она что-то еще, то получает ответ: «Нет, но в каком положении я бы ни находилась, я всегда довольна тем, что посылает мне мой Господь».

Аматулла была ученицей Баязида Бистами, обладала проницательностью и тонкой душевной чувствительностью. Ее наставник сказал о ней: «Я оказывал покровительство Абдуллаху Челеби, но это проявилось в его жене Аматулле». Подвижницей в раннем суфизме была Рабийя Сирийская, которая была дочерью Исмаила Сирийского, а так- же женой Ахмада ибн Аби аль-Хавари (Абуль-Хасана) (ум. в 845 г.). Рабийя Сирийская была истинной подвижницей и обладала обширными знаниями[2].

Другой известной женщиной суфием была Фатима из Нишапура (ум. в 849 г.), жена Ахмада Хидруйа. Согласно преданию, Зу-н-Нуна спросили, кто занимает самое высокое положение среди суфиев, на что он ответил: «Женщина в Мекке по имени Фатима Нишапури, беседа с которой показала ее выдающееся глубинное познание внутренних значений Корана»[2].

Фатиме принадлежат слова: «Кто не держит Бога в своем сознании, тот допускает ошибку и находится в заблуждении, вне зависимости от того, на каком языке он говорит и в каком окружении находится. А тот, кто всегда с Богом, никогда не говорит кроме как с полной искренностью и усердно придерживается скромности и серьезного следования в своем поведении».

Когда Баязида Бистами (ум. в 874), другого известного суфийского учителя, спросили, кто был его наставником, он сказал, что это была пожилая женщина, которую он встретил в пустыне. Эта женщина назвала его тщетным тираном и пояснила почему: приказывая льву нести мешок муки, он таким образом угнетал Божье создание в то время, как сам оставался необремененным, и в желании признания таких чудес, он проявлял свое тщеславие.

Бистами питал особое уважение к Фатиме Нишапури, он писал, что “не было никакой стоянки (макам) на духовном Пути, о котором я сказал ей, без того чтобы она уже ее не прошла”. Кто – то однажды спросил великого египетского Суфийского Учителя Зун-Нун Месри, “Кто, по вашему мнению, занимает самое высокое положение среди Суфиев?” Он ответил, “Женщина в Мекке, по имени Фатима Нишапери, беседа с которой показала ее выдающееся глубинное познание внутренних значений Корана.” Далее, отвечая на просьбу подробнее рассказать про Фатиму, он добавил, “Она – одна из святых Бога, и она – мой Учитель”[3].

Жена суфия 9-го века Аль-Хакима Ат-Тирмизи(755-869), была мистиком в полном смысле этого слова. Она умела разгадывать сны, используя информацию снов для своего мужа и себя. В снах ее посещал святой Хизр. Однажды в одном из таких снов Хизр велел ей передать мужу, чтобы тот оберегал чистоту своего дома. Решив, что он имеет в виду беспорядок, оставляемый их маленькими детьми, Ат-Тирмизи во сне переспросила, что именно Хизр имел в виду. Жестом тот указал на свой язык: она должна была напомнить мужу блюсти чистоту его речи[4].

Одной из главных суфийских святых Магриба является Лала Кадирийя, славившаяся красотой и мудростью. Отец дал ей хорошее образование, научив ее основам таухида. «После смерти Лала Кадирийя была окружена почитанием последователей ‘Абд ал-Кадира ал-Джилани, а комната, в которой она жила в уединении, стала известной обителью – завией, где собираются адепты Кадирийя»[5].

Существует предположение, что Ибн Араби (1165-1240), -величайший мистик познакомился с суфизмом благодаря своей жене Марйам. Он также писал о времени, которое он проводил с двумя пожилыми женщинами мистиками, оказавшими на него глубочайшее влияние: одну из них звали Шамс бинт ал- Фукара, которую ИбнАраби называл «божественная мать»., а другую - Фатима из Кордовы. Ведь именно о Фатиме, с которой он проводил много времени, Шейх Ибн Араби говорит: Я был учеником у одного великого гностика, Приближенного к Богу – у севильской женщины по имени девушка Фатима Ибн ал-Мутханна из Кордовы. Я прислуживал ей в течение нескольких лет, в то время ей было более чем девяносто пять лет[1].

«Иногда в его трактатах мы встречаем загадочную Низам, которой он посвятил свой известный сборник стихов “Тарджум ан ал-ашуак” или “Толкование страстей”»[1]. Скорее всего, Низам – дочь перса Абу Шаджи Захир ибн Рустам, который познакомил ее с Ибн Араби. Ибн Араби был очарован красотой и умом этой прекрасной девушки и впоследствии посвятил ей данный сборник мистической поэзии.

Философско-религиозные концепции Ибн Араби перекликаются с идеями великого персидского поэта и мистика Джалал ад-дина Руми (1207-1273). В своих поэмах Руми воссоздает концепцию, схожую со взглядами Ибн Араби о делении всего мира на «мужское» и «женское» начала – или на Божественный Разум и Душу. Несмотря на то, что женское начало чаще ассоциируют с Душой, а мужское - с Разумом, такое деление весьма условно и не имеет под собой физиологической основы.

Руми не считает женщину извечным злом, хотя и не скрывает наличия в ней злых, порочных, неразумных начал, ведь женщина – это эго, а эго чуждо разуму. «Взгляды Руми на положение женщин концентрируются вокруг двух моментов. С одной стороны, Руми рассматривал высшие аспекты женской натуры и прославлял женственность; с другой стороны, он очень реалистично описывал человеческие слабости женщин, их страсти и

склонности»[6]. Он выделяет такие женские добродетели, как мягкость, покорность, красота.

Подвиг женщины – это рождение, воспитание, вскармливание детей: ведь в Коране сказано, что рай находится под ногами матери. Высшая награда для мужчины – добродетельная жена: «А счастье в том, чтоб у него жена // Была честна, стыдлива и скромна!»[9]. Если же мужчине дается неидеальная жена, то это своего рода испытание для него: «Меж тем дана она тебе такая для испытания, чтобы ты ею очистился от грязи своей»[10].

Руми настаивает, что женщина представляет собой индивидуальную личность, по многим душевным и интеллектуальным качествам превосходящую мужчину. «Более того, если женщина держит свои чувства под контролем и побеждает свои чувственные устремления, она оставляет мужчин позади себя на пути устремления к Господу и достигает истины быстрее, чем мужчина»[11].

В ордене Мевлеви, организованном Руми, к женщинам всегда относились с глубоким уважением и почтением, им были доступны все аспекты духовного пути. В семье самого Руми также признавали духовную красоту и мудрость женщин. Именно бабушка Руми, принцесса Хорасана, была первой, кто пробудил интерес к суфизму в его отце. Благодаря ей он стал «султаном познавших», знаменитым духовным авторитетом своего времени. Жена Руми, Гевхер Хатун, как известно, росла рядом с Руми, слушая речи его отца. Она была матерью Султана Веледа, которому Шамс-и Табризи, учитель Руми, передал множество тайн[12].

Следует отметить, что шейхи Мевлеви часто обучали и мужчин, и женщин. У Руми было много женщин-учениц, их участие в сэма, традиционном кружении под музыку, поощрялось (обычно женщины проводили свои собственные сэма, хотя иногда и присоединялись к мужчинам). Одной из старших учениц Руми была Факр ан-Ниса, известная как «Рабийя своего века»[13].

Руми красиво писал о женщине, представляя ее как совершенный пример творческой силы Бога на земле: «Женщина — луч Бога. Она — не только земной возлюбленный; она является творческой силой...» (Матнави). Сила ее творческого могущества – в зачатии и порождении нового, будь то новая жизнь или предметы и события материального мира[14].

Книга «Первые женщины-суфии» — самая ранняя работа в Исламе, полностью посвященная вопросам женской духовности. Написанная персидским суфием Аб Абд ар-Рахман аз-Сулами (умер в 1021г.), эта рукопись считалась долгое время утерянной (она была обнаружена в 1991г. в университетской библиотеке в Riyadh, Саудовская Аравия). Повествование дает нам портреты восьмидесяти женщин-суфиев, живших в центральных исламских землях с VIII по XI века н.э. Как духовные мастера и наглядные примеры исламского благочестия, они являлись уважаемыми мастерами и духовными проводниками наравне с мужчинами, демонстрируя в высшей степени глубокое и сокровенное понимание учения суфизма, Корана и исламской духовности.

Мудрость, которой обладали эти женщины, позволяла им реализовывать себя в самых разных областях нашей жизни, и они становились учеными, поэтами, основателями суфийских школ, независимыми мистиками или аскетами[13].

Если на первых порах собрания и поминания (зикр) женщины проводили у себя дома, то в более поздние времена стали организовывать женские текке и завия. Например, свои собственные текке построили Фатима бинт Хусейн, Хафса бинт Сирин, Фатима бинт Аббаш, Аумана Хатун – дочь известного персидского суфия Аухад ад-дина Кирмани. В них женщины проводили духовные собрания (сухба), церемонии поминания (зикр) и распространяли идеи тасаввуфа. Если материальные возможности позволяли им это, женщины не ограничивались строительством только собственных текке. Женщина по имени Фариш, ученица конийского суфийского шейха Абу Исхака Казеруни (963-1035) построила ханаку – центральную текке тариката.

В разных областях исламского мира можно встретить обители дервишей, построенные женщинами.

В Египте некоторые текке управлялись женщинами-шейхами. Когда они умирали, их хоронили рядом с текке, а их гробницы становились местом паломничества. Например, такие текке, как Хурриш, Бинт Тадж, Нури.

В тексте тарикатов халватия и джалватия были специальные места, откуда женщины могли наблюдать за собраниями зикра. Помимо этого, они не ограничивались ролью слушательниц и наблюдательниц, а играли и активную роль.

Рассказывают, что когда мюриды шейха Хусамеддина Ушшаки (1475-1594) оказывались в состоянии кабз (духовное «сжатие»), то его жена готовила халву, отведав которую ученики выходили из этого состояния. Поэтому она получила прозвище Халваджи Баджи (женщина, готовящая халву), а ее гробница в районе Касымпаша в Стамбуле до сих является местом паломничества[14].

В течение всех последующих столетий женщины всегда принимали заметное участие в духовной деятельности Суфизма. В рамках некоторых Суфийских орденов (тарикатов), женщины участвовали в проводимых церемониях наравне с мужчинами; в других же тарикатах женщины собирались в своих собственных кругах для чтения зикра, проводя собрания отдельно от мужчин. Некоторые женщины полностью посвящали себя аскетизму, уходя из общества и находясь вдали от людей, как это сделала, к примеру, Святая Рабия; другие же выбирали роль благотворителей, Исламских миссионеров, способствовали распространению Учения и научных исследований. Многие из Великих Суфийских Учителей разных эпох и народов, всемирно известных во всем мире, имели учителей-женщин, учеников-женщин и духовных друзей-женщин, которые оказали большое благотворное влияние на их мысли, сознание и бытие. А многие жены и матери, в свою очередь, оказывали поддержку своим родным и близким,

продолжая в то же время свое собственное духовное восхождение к союзу с Возлюбленным[15].

Дочь Шах Джахана I Джахан-Ара и Биби Джамаль Хатун, сестра суфийского шейха Мияна Мира (1550-1635), пользуются особым почитанием в тарикате Кадирия, а их места погребения регулярно посещаются последователями этого тариката.

Джахан-Ара (1592-1666 гг.), принадлежит произведение Рисаля-Сахибия, которое стало описанием необыкновенно красивого и утонченного процесса ее суфийского пути.

Айша из Дамаска была одним из известных мистиков пятнадцатого столетия. Она написала знаменитый комментарий к “Стоянкам на Пути / Маназил ас-саирин” Ходжи Абдоллаха Ансари. Ее работа называется “Скрытые Намеки” в Стоянках на Пути / (Аль-эшарат аль-хафиз филь.)

Хаяти Кермани принадлежала к семейству, посвятившему себя традиции суфизма. Ее брат был шейхом ордена Ниматуллахи, а она стала женой мастера ордена. Она составила диван (собрание поэм), в которых нашло отражение глубокое единство внешнего и внутреннего учения суфизма.

Многие женщины-суфии имели семью, детей, были хорошими женами и матерями, делали все для счастья своего супруга. Другие пылали в огне божественной любви, этот огонь закрывал их разум завесой безумия, и окружающим они казались сумасшедшими. В преданиях также рассказывается о таких женщинах, которые достигли высот богобоязненности, они показывали чудеса и обладали прозрением (кашф).

Среди них была Фатима или Джахан-Ара, любимая дочь Шаха Джахана, императора Индии (1592-1666).

Аиша из Дамаска была одним из известных мистиков пятнадцатого столетия. Она и является автором известных комментариев к «Маназэль ас-са'ерин» (Стоянки Духовного Пути – Хваджа Абдуллах Ансари), названных «Скрытые Намеки в пределах стоянок Святых (Ал-эшарат ал-хафиис фи'л-маназэль ал-аулия')[16].

Хаяти Кермани принадлежала к семейству, посвятившему себя традиции Суфизма. Её брат был Шейхом, и она стала женой Устаза. В дальнейшем, она составила диван (собрание поэм), в которых проявилось ее глубинное познание внешнего и внутреннего учения Суфизма.

Среди Бекташи, суфийского ордена, в котором женщины всегда участвовали наравне с мужчинами на церемониях, многие женщины-муриды продолжили традицию создания священных песен (илляхис). В 1987, особый песенник, под названием Гал Дест (“Букет Роз”) был издан в Турции. В нем собраны священные гимны (песни-поэмы), написанные женщинами и мужчинами тариката Бекташи, начиная с девятнадцатого столетия по сегодняшний день.

В Средней Азии в начале XII в. появились три крупных ордена – Кубравийа (в Хорезме), дочернее образование братства Кадырийа (в Фергане) и тюркская община Йасавийа, сформированная на основе учения Йусуфа ал-Хамадани Ахмадом Йасави в Туркестане (юг Казахстана).

К тому же, на территории Средней Азии раскинулось несколько женских суфийских обителей, куда могут входить только женщины. Среди них выделяется комплекс Киз Биби[14]. Известно, что мать Хаджи Ахмада Яссави - Карашаш-ана была женщина "красивая, волевая и мудрая" и оказала большое влияние на сына в его детские годы. Женщина тут, на краю исламского мира, на границе степей, всегда занимала заметное место[16].

Также в источниках упоминается, что у Хазрата Бахауддина Накшбанда мама и бабушка были праведницы. Аналогично обстоит и в отношении супруги, на которой хазрат женился в возрасте 18-ти лет.

У хазрата Бахауддина Накшбанда было четыре дочери и один сын. Одна дочь умерла в молодом возрасте. Остальные три дочери следующие:

Биби Хатуни Калон. Будучи самой старшей дочерью Хаджи Бахауддина Накшбанда, вышла замуж за сына Алауддина Аттара – Хасана Аттара. От этого брака родились два мальчика – Юсуф Аттар и Мухаммад Аттар и четыре девочки.

Биби Рабия Хатун. Средняя дочь хазрата Бахауддина Накшбанда. Вышла замуж за учёного Мавлану Фазлуллаха Наистани.

Биби Сарвар Хатун. Младшая дочь хазрата Бахауддина Накшбанда. После смерти отца вышла замуж за Абул Хайра Туркестани. От этого брака родились Хаджа Бахауддин Набира, Хаджа Амир Али и Хаджа Мирак.

У Хаджи Амира Али также было три сына: Хазрат Мир Мухаммад, Шейх Зайниддин и Хазрат Бахауддин. У Хаджи Мир Мухаммада в свою очередь также было три сына: Хаджа Мирак, Мирза Аяк и Низамиддин Ахмад[8].

Если на первых порах собрания и поминания (зикр) женщины проводили у себя дома, то в более поздние времена стали организовывать женские текке и завия. Например, свои собственные текке построили Фатима бинт Хусейн, Хафса бинт Сирин, Фатима бинт Аббаш, Аумана Хатун – дочь известного персидского суфия Аухад ад-дина Кирмани. В них женщины проводили духовные собрания (сухба), церемонии поминания (зикр) и распространяли идеи тасаввуфа. Если материальные возможности позволяли им это, женщины не ограничивались строительством только собственных текке. Женщина по имени Фариш, ученица конийского суфийского шейха Абу Исхака Казеруни (963-1035) построила ханаку – центральную текке тариката. В разных областях исламского мира можно встретить обители дервишей, построенные женщинами.

В Египте некоторые текке управлялись женщинами-шейхами. Когда они умирали, их хоронили рядом с текке, а их гробницы становились местом паломничества. Например, такие текке, как Хурриш, Бинт Тадж, Нури.

В текке тарикатов халватия и джалватия были специальные места, откуда женщины могли наблюдать за собраниями зикра. Помимо этого, они не ограничивались ролью слушательниц и наблюдательниц, а играли и активную роль.

Рассказывают, что когда мюриды шейха Хусамеддина Ушшаки (1475-1594) оказывались в состоянии кабз (духовное «сжатие»), то его жена готовила халву, отведав которую ученики выходили из этого состояния.

Поэтому она получила прозвище Халваджи Баджи (женщина, готовящая халву), а ее гробница в районе Касымпаша в Стамбуле до сих является местом паломничества[14].

В пределах некоторых суфийских орденов (тарикатов), женщины участвовали наравне с мужчинами в проводимых церемониях; в других же тарикатах женщины собрались в их собственных кругах для чтения зикра и проводили собрания отдельно от мужчин. Некоторые женщины полностью посвятили себя аскетизму, уйдя из общества и находясь вдали от людей; другие же выбрали роль благотворителей, исламских миссионеров, способствовали распространению религии и научных исследований. Многие из великих суфиев разных эпох и народов, всемирно известных во всем мире, имели учителей-женщин, учеников-женщин, и духовных друзей-женщин, которые оказали большое благотворное влияние на их мысли, сознание и бытие. А жены и матери, в свою очередь, оказывали поддержку своим родным и близким, продолжая в то же время их собственное духовного восхождение.

Женщины-суфии, которых называли «абида», «захида», «салиха», «канита» и «саиха», всегда пользовались уважением в исламском обществе, они были примером для мусульманок. Чтобы получить от них благодать, попросить у них о молитве, послушать их наставления к ним приходили и женщины, и мужчины.

Хонака (текке, завийа), основанные женщинами-суфиями, открытые для бедняков и путников служили для них источником душевного утешения и каналом связи с потусторонним миром. Женщины могли стать сочувствующими членами общины, руководить женскими кружками, некоторые даже становились дервишами. По пятницам мужчины шли в мечеть, а женщины к гробнице святого. Женщины-суфии выполняли миссионерскую функцию. Приверженцы ал-Яссави были самым важным фактором исламизации кочевников, обитавших к северу от Сейхуна (Сырдарьи)[16].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Таким образом, подводя итоги, можно подчеркнуть, что уже в первые годы становления исламской традиции женщины, окружавшие Пророка Мухаммада, сыграли немалую роль в этом процессе. Жена Пророка Хадиджа укрепляла веру супруга и поддерживала его в трудные минуты. Фатиме — дочери Пророка Мухаммада и Хадиджы — одной из первых было передано глубокое мистическое понимание Ислама, и зачастую она признается первым мистиком в Исламе.

Кроме того, жены суфийских наставников пользовались глубочайшим почитанием, хотя не в той мере, как их мужья. Шейх считался отцом мюридов, а его жена — их матерью. Хотя это не было непреложным правилом, мюриды избегали женитьбы на разведенных женах шейхов или их вдовах. Женщины, продвинувшись на пути тасаввуфа, могли быть назначены заместительницами (халифа) шейха или его представительницами (вакиля). В одних случаях они могли обучать культуре (адаб) и основам тариката новых учениц, также выступая посредницами для их общения с шейхом. В других случаях они совсем не виделись со своим наставником, ограничиваясь ученичеством, а иногда сами руководили собраниями зикра и помогали решить женщинам их духовные проблемы.

Вместе с тем, необходимо добавить, что проведенное исследование показывает, что практически не сохранилось письменных источников, оставленных женщинами-суфиями, которые позволили бы нам глубже понять историю и характер женского участия в суфийской традиции. Наиболее распространенной практикой сохранения знаний в Суфизме всегда была их устная передача. Женщины же чаще всего предпочитали просто жить этим, используя духовные уроки и наставления как практическое руководство в своей жизни.

Однако необходимо отметить, что существует целый пласт культурных произведений, принадлежащих перу выдающихся женщин-суфиев. Это поэзия, песни, аллегорические описания опыта познания Бога и Истины и т.д.

CHOCKИ / IQTIBOSLAR / REFERENCES

1. Аттар Фарид ад-дин. Тазкират ал-аулийа, или Рассказы о святых (избранное и сокращенное издание). □ М.: Жемчужина Востока, 2005. С.57.
2. Нурбахш Дж. Женщины – суфии [электронный ресурс]. □ URL: <http://www.sufism.ru/sw/txt/women.html>.
3. Джан Ш. Мевляна Джалаледдин Руми. Жизнь, личность, мысли. □ М.: Новый свет, 2008.
4. Ибн Араби. Геммы мудрости // Смирнов А.В. Великий шейх суфизма (Опыт парадигмального анализа философии Ибн Араби). □ М.: Наука, 1993.
5. Дьяков Н.Н. Мусульманский Магриб. Шерифы, тарикаты, марабуты. Средние века, новое время. □ СПб.: Изд-во СПбГУ, 2008. С.282.
6. Lutfi H. The feminine element in Ibn ‘Arabi’s Mystical Philosophy // Alif: Journal of comparative poetics. – 1985. – № 5. P.10.
7. Руми Джалаледдин. Дорога превращений: суфийские притчи. □ М.: Оклик, 2007. С.245.
8. Фиш. Р. Джалаледдин Руми. □ М.: Наука, 1987. С.97.
9. Хельмински К.А. Женщины и суфизм [электронный ресурс]. □ URL: <http://sufism.ru/sw/txt/wsufism.html>.
10. Место женщины в суфизме [Электронный ресурс] URL: <http://islamofera.ru/mesto-zhenshhiny-v-sufizme/>
11. Nurbakhsh, p. 165
12. <https://www.advantour.com/rus/uzbekistan/sufism.htm>
13. Ходжа Ахмед Ясави: что известно о жизни святого до его появления в Туркестане [Электронный ресурс] URL: https://ratel.kz/outlook/hodzha_ahmed_jasavi_что_известно_o_zhizni_svjatogo_do_ego_pojavlenija_v_turkeстане (Дата обращения 18.05.2023).

14. Его семья [Электронный ресурс] URL: https://studopedia.ru/14_23287_ego-semya.html (Дата обращения 20.05.2023).
15. Место женщины в суфизме [Электронный ресурс] URL: <http://islamosfera.ru/mesto-zhenshhiny-v-sufizme/>
16. Аллахшукюр Паша-заде (шейх уль-ислам). Вклад Узбекистана в развитие мусульманской культуры. // Вклад Узбекистана в развитие исламской цивилизации. – Ташкент – Самарканд: Изд-во РНПЦ Имама Бухари, 2007. – С. 28-29.

Розаков А.А.

д.ф.и.н., PhD и.о.доцента

Национальный университет Узбекистана

rasel1973@list.ru

**ПОЛИТИКА АДМИНИСТРАЦИИ ПРЕЗИДЕНТА США У. ДЖ.
КЛИНТОНА В СФЕРЕ ЗАНЯТОСТИ И СОКРАЩЕНИЯ
БЕЗРАБОТИЦЫ
АНОТАЦИЯ**

Период правления президента У. Дж. Клинтона в 1992-2000 гг. вошло в историю США как время масштабных преобразований в сфере социальных реформ. Социальная политика в США в отличие от других государств, охватывает широкий спектр социальных услуг от политики безработицы, медицинского страхования до борьбы с преступностью. Учитывая федеральную структуру управления в США, осуществления социальной политики в любой сфере в каждом штате будет зависеть от законодателей и законодательств каждого отдельно взятого федерального штата. В статье рассматриваются пути и методы администрации президента США У. Дж. Клинтона в решении проблемы безработицы и реформы в сфере занятости.

Ключевые слова: сфера занятости, безработица, частный сектор, новые рабочие места, человеческий капитал, профессиональная подготовка, механизмы регулирования сферы занятости.

Rozakov A.A.

t.f.f.d, PhD dotsent v.b.

O'zbekiston Milliy universiteti

rasel1973@list.ru

**AQSH PREZIDENTI U. DJ. KLINTON MA'MURIYATINING
BANDLIK VA ISHSIZLIKNI KISQARTIRISH SOXASI BO'ICHA
SIYOSATI
ANNOTATSIYA**

1992-2000 yillardag AQSH prezidenti U. Dj. Klintonning davri mamlakat tarixiga ijtimoi siyosat soxasidagi eng yirik o'zgarishlar davri deb kiradi. AQShdagi ijtimoi siyosat boshqa mamlakatlardan farqliroq keng miqyosdagi tushunchaga egadur, yani bu soxaga ishsizlik, tibbiyot sug'urta soxasidan to

jinoyatchilikka qarshi kurashni ham o'ziga qamrab oladi. Ijtimoi siyosatni amalga oshirish AQShning federal boshqaruvini inobatga oldgan xolda, ya'ni har bir shtat qonunchiligi va qonunchilarga bog'liqdur. Mazkur maqolada AQSH prezidenti U.Dj.Klinton ma'muriyatini ishsizlik va bandlik soxasida olib borilgan isloxlari aks etirilgan.

Kalit so'zlar: bandlik soxasi, ishsizlik, xususiy sektor, yangi ish o'rinlar, inson kapitali, kaspiy tayorgarlik, bandlik soxasini boshqaruv mexanizmlari.

Rozakov A.A.

PhD., Associate professor
National university of Uzbekistan
rasel1973@list.ru

POLICY OF THE ADMINISTRATION OF THE US PRESIDENT W. J. CLINTON IN THE SPHERE OF EMPLOYMENT AND REDUCING UNEMPLOYMENT

ABSTRACT

The period of President W. J. Clinton's administration in 1992-2000. went down in US history as a time of large-scale transformations in the field of social reforms. Social policy in the United States, unlike other countries, covers a wide range of social services from unemployment policy, health insurance to crime control. Given the federal structure of government in the United States, the implementation of social policy in any area in each state will depend on the legislators and legislation of each individual federal state. The article examines the ways and methods of the administration of US President W. J. Clinton in solving the problem of unemployment and employment reform.

Key words: employment, unemployment, private sector, new jobs, human capital, professional training, employment regulation mechanisms.

ВВЕДЕНИЕ

В конце XX в начале XXI века ведущие страны мира переживали экономические проблемы которое были тесно взаимосвязаны с социальной экономикой. Пути их решения в разных странах осуществлялось по разному, исходя из внутренних экономических возможностей и внутривластной атмосферой. В течение двух периодов пребывания у власти У. Дж. Клинтону

удалось осуществить ряд социально-экономические реформ. Одним из наиболее успешным было в сфере занятости и безработицы. Создание новых рабочих мест привело к падению уровня безработицы привело к сокращению лиц, живущих за чертой бедности; повысилась производительность труда и вырос размер номинальной и реальной зарплаты. Необходимо отметить, результаты реформ У. Дж. Клинтона были настолько успешными во многих отраслях социальной экономики, что они были если даже не продолжены, но сохранено финансирование.

ОСНОВНЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

Ещё в ходе предвыборной программе президентских выборов 1992 года лидер «новых демократов», У. Дж. Клинтон в пакете реформ в социальной сфере, поднимал вопрос о безработице, для решения которой были разработаны ряд законодательных инициатив которые в будущем и заложили успех в данной сфере а именно:

- 1) принятия законов о справедливых гарантиях рабочих мест, путём заключения коллективных трудовых соглашений;
- 2) повышение качества деятельности государственных органов власти через тесный контакт с профсоюзными и общественными органами;
- 3) для повышения покупательной способности простых американцев постепенное повышение почасовой оплаты труда;
- 4) пересмотреть, а в случае надобности, и отменить налоговые льготы производителям, закрывающим свое производство на родине и открывающим или расширяющим его за пределами страны, увеличивая при этом количество безработных;
- 5) обязать работодателей путем принятия законов, по которым обязать работодатели отчисляли 1,5% из фонда заработной платы на повышение квалификации и профессиональной подготовки своих работников;

Эти и ряд других дополнительных программ были “успешно осуществлены, причем их финансирование, несмотря на сопротивление консервативного конгресса, из года в год возрастало”[1].

Если в 1992-м году в США количество безработных составляло 9,6 млн., то благодаря программам направленных на сокращению безработицы, за 17 первых месяцев работы демократической администрации “позволили создать 3,4 млн. новых рабочих мест в общественном и частном секторах”[1].

Не маловажным фактором в решении поставленной задачи было стимулирование каждого штата в решении вопроса безработицы. Так во втором сроке своего президентства У. Дж. Клинтон добился принятия конгрессом федерального закона «Об ответственности каждого штата за само обеспечение и повышение конкурентоспособности населения», который узаконивал “переход получателей различных пособий на трудовые источники доходов (from welfare to workfare). Эти шаги были направлены на мотивацию получателей пособия по безработицы в заинтересованности искать работу для повышения своего материального благосостояния.

У. Дж. Клинтон и его администрация на основе собственной «экономической философии» оставляли за «неокейнсианством» концепцию социальной функции государства, но вносили новшество - реализовывать её путем бездефицитного финансирования. Оно выражалось в следующем: “государство должно дополнять рынок труда, так как рынок лучше функционирует в институциональной среде, которая определяет правила свободной конкуренции”[2].

К концу второго срока президентства сам У.Дж. Клинтон считал, что созданное им около 75% национального богатства США приходилось на «человеческий капитал». Это, как считают многие исследователи, “капиталовложения в «человеческий фактор» явилось решающим условием стабильного экономического роста США, а экономическое содержание «социального контракта» - стимулирование роста национального богатства страны”[3].

Принятие закона («The Workforce Investment Act») инвестицию в рабочую силу в 1998-м году при У.Дж.Клинтона и вступивший в силу в июне 2000-го года, было направлено на “обеспечение граждан необходимой

информацией для лучшей ориентации на рынке труда и выбора наиболее подходящего курса профессиональной подготовки”[3].

Если во времена известной исторической «Великой депрессии» правительство Ф.Д.Рузвельта взяло на себя такие функции, как увилечение производства крупного бизнеса, фиксирование цен, создание рабочих мест в государственном секторе в итоге которого - “в 90-е годы на государство работало приблизительно 2 млн. федеральных служащих”[4].

Но экономическая реформа в области занятости администрации У. Дж. Клинтона была направлена на увеличение занятости, прежде всего, в частном секторе. «В результате проведенных демократами преобразований, доля экономически занятых американцев выросла с 60% в предшествовавшие десятилетия до 66,6% в 1995 году»[5].

Как и у демократов так и у республиканцев были свои взгляды на решение проблемы безработицы. «Новые либералы» демократической партии представителем которого был У. Дж. Клинтон, выступали за расширение социальных реформ, стержнем которого был упор на инвестиции на «человеческие ресурсы». Консервативное правое крыло республиканской партии, ратовало за сокращение социальных расходов и налогов видя в этом одним из выходов сокращения безработицы.

Активная социальная политика государства в сфере образования стала одним из факторов, обеспечивающим чрезвычайно высокий квалификационный уровень рабочей силы США.

Одним из лозунгов администрации У. Дж. Клинтона было делать упор на образование американского населения которая должна стать постоянной функцией на протяжении всей жизни отдельно взятого человека. Итогом этих стремлений стало то, что к концу второго срока правления и претворения и осуществления планомерной технологической революции, “расходы на образование на рубеже XX-XXI веков достигли почти 7% ВВП”. В результате этих преобразований “законченное среднее образование имели тогда 90% занятых в экономической сфере, а высшее образование (включая

незаконченное) – 56%. На протяжении 90-х годов свыше 80% молодых людей соответствующей возрастной группы учились в высших учебных заведениях”[6].

Информационные технологий повлияли на изменение характера труда и занятости в 90-е годы в Соединённых Штатах. Большое преимущества получили межпрофессиональные или такие профессиональные специальности носители которого смогут обеспечить себя занятостью в отрасли экономики избегая при этом обращения за пособием по безработице. Исходя из этого человеческий фактор в экономике в течение правления администрации У. Дж. Клинтона становится приоритетном.

Для этого как на федеральном так и на штатном уровне был выработан ряд определяющих пакетов включавшиеся в себя:

- установление приоритетных направлений в социальной политики;
- определение основных механизмов их реализации;
- выработка правового базиса в трудовых отношениях и социального обеспечения;
- финансирование из бюджета средств на обучения и переобучения;
- реформирование административных механизмов регулирования сферы занятости с целью повышения конкурентоспособности трудоспособных граждан на рынке труда и др.

Администрация У.Дж. Клинтона максимально использовала инструменты, позволявшие осуществлять регулирование сферы занятости и безработицы. Одними из инструментов воздействия были: налоговые льготы, которые давали непосредственные экономические выгоды работодателям от увеличения социальных услуг[7]. Такая политика в свою очередь, ставила работника в ситуацию когда заработная плата становится выгодным источником дохода по сравнению с социальным пособием. “На основе такого механизма в период реформ было осуществлено более 800 программ социального обеспечения”[8].

Ещё в первый период своего правления, 1996-м году администрация У. Дж. Клинтона удалось провести через конгресс закон «О личной ответственности и возможностях трудоустройства» направленную на снятие различных законодательных или иных препятствий в осуществлений социальных реформ, это существенно сказалось на результатах реализации социальных программ.

Этот указанный закон облегчил “претворение в жизнь программ трудоустройства с другими федеральными программами по обеспечению занятости и подготовке кадров”[3].

В свою очередь необходимо отметить сопротивление со стороны работодателей и работающего персонала по отношению к закону “обязательному приему на работу участников программ помощи, и недостатком требуемой определенной квалификации”[3]. Это объяснялось тем, что исполняя этот закон приходилось принимать на работу с низкой квалификацией или с другой квалификацией. Финансовые расходы на обучение или переобучение возлагалось на работодателя, что естественно было не по нраву.

Тем не менее в ряде штатов осуществление выше упомянутого закона осуществлялось очень в полной мере.

Так администрация штата Юта осуществлялась социальной программы «необходимого трудоустройства» реализовалось более успешно, так как встретило поддержку со стороны общественности и деловых кругов как крупного, среднего и малого бизнеса.

В другом штате как Миннесота в ряде других штатов для категории малообразованных женщин, особенно не окончивших среднюю школу незамужних женщин с детьми и не имеющих трудового опыта была предоставлена “возможность получить профессиональную подготовку, а также начать свое собственное дело. На некоторое время, после того как они приступили к работе, за ними сохранялось право на пособие. Одновременно с

этим они могли получать займы для ведения собственного мелкого предпринимательства”[11].

Уже в первый период правления У. Дж. Клинтона в ряде штатов с высоким уровнем безработицы начали осуществлять ряда социальных программ в сфере трудоустройства. Так в штате Миссури с 1993 года, стали реализовать социальную программу «перевода получателей социальных пособий на трудовые доходы», путём повышения заработной платы 2-3 раза при поддержке ряда министерств как сельского хозяйства, здравоохранения и социальных услуг это неожиданно привело к сокращению получателей пособия и одновременно количество безработных.

Необходимо отметить, что выше упомятому закону - за получателями пособий, начавшими работать, закон сохранял право пользования медицинскими услугами в рамках федеральной программы «Медикэйд»”.

По происшествию некоторого времени было проведено социальное исследование через опрос мнений и результатов осуществляемых социальных программ в сфере трудоустройства. Так выяснилось к примеру в штате Канзас-Сити в 1996 году, среди работающих из числа бывших получателей пособий только 20% из опрошенных остались на рабочих местах, получая при этом дополнительные “субсидии за счет средств, выделявшихся на программы помощи семьям с детьми на иждивении и «продовольственных талонов», а 80% из опрошенных заняли не субсидируемые рабочие места. Средние размеры пособий, которые эти работники получали до устройства на работу, составляли 3,07 долларов (при расчете на час), а средние размеры почасовой заработной платы – 7,59 долларов”[10].

Успешность социальной программы как «стимулирования самообеспеченности населения» показательны были и в штате Огайо, “где на 28% сократилось получателей социальных пособий за 1992-1996 годы. Оставшийся 46% выбрали программу «возможности трудоустройства и

профессиональной подготовки», при этом в течение одного года за ними сохранялось право получения заработка и пособия»[19].

По данным статистики различных социальных министерств в результате осуществления программы по безработице “ежегодно около 1 тысячи реципиентов, живущих на пособие, находили рабочие места с оплатой от 8 до 11 долларов в час, то есть в 1,5-2 раза выше минимальной оплаты, установленной на федеральном уровне в 5,15 долларов в час”[14].

По закону «О личной ответственности и возможностях трудоустройства» по которому предусматривалось обязать получателей социальной помощи трудиться. Исходя из этого, “получатели продовольственных талонов (в возрасте 18-50 лет и не имеющих иждивенцев) должны были работать в среднем не менее 20 часов в неделю с последующим увеличением минимального рабочего времени до 30 часов в неделю к 2000-му году, а также заниматься профессиональной подготовкой. Таким образом, в Соединенных Штатах началось своеобразное осуществление принципа «кто не работает, тот не ест» или «тот, кто способен трудиться, обязан найти себе работу”.

В 1992 году финансовые расходы на программы занятости и переподготовки составляли 228,5 млрд. долл., то в 2000 году оно составляло уже 231,6 млрд. долл. из общих расходов на гражданские нужды. Исходя из этого “в 1992 году уровень безработицы составлял 7,5 %, а к 2000-му году он составило 4,0 %, это был рекордно низкий показатель второй половины XX века”[11].

Согласно отчету министерству здравоохранения и социальных услуг в целях стимулирования на трудоустройство и снижения «иждивенческого духа» граждан “выплаты пособий ограничивались сроком до 5-ти лет, кроме этого трудоспособные американские граждане были обязаны в течение 2-х лет начать работать”[16].

Для успешного претворения социальных реформ на местах старинным администрации У.Дж.Клинтон не смотря на припятствие республиканского

конгресса, полномочия штатов были расширены, те есть по своему усмотрению использовать федеральные средства на цели вспомоществования. К примеру 1997 году штаты получили право контроля над распределением финансовых средств из федерального бюджета.

Необходимо отметить, что в свою очередь штаты для “того чтобы получить свою долю федеральных средств, должны были соответственно выделить из своих бюджетов до 75% объема средств, затраченных ими на программы помощи семьям с детьми на иждивении, срочной помощи, а также помощи в трудоустройстве и профессиональной подготовке”.

Благодаря проведению такой социальной политике, бюджет государства сэкономило приблизительно “55 млрд. долл, большая часть из этих сэкономленных финансов было потрачено на создание новых рабочих мест, программы обучения и переквалификации, налоговые скидки тем, кто переходит с пособия на зарплату, что и было осуществлено во время второго срока пребывания у власти У.Дж.Клинтона” [17].

У. Дж. Клинтон в каждом из ежегодных посланиях Конгрессу так и в частных выступлениях по вопросу трудоустройства и получения пособий призывал всех трудоспособных американцев к ответственности за своё материальное самообеспечение, а администрации штатов превратить «чеки на получение пособий по социальному обеспечению» в заработную плату трудящимся в частном секторе. Кроме этого администрация США в лице самого У.Дж. Клинтона обращался к руководителям компаний с тем, чтобы они активизировали свою деятельность по созданию новых рабочих мест, а получатели пособий по программам вспомоществования перешли на трудовые источники доходов.

Как показали исследования с “1993 по 1996 годы стали рекордными по сокращению количества получателей социальной помощи, в дальнейшем исходя из таких успешных показателей был взят курс на снижения количества получателей пособий еще на 2 млн. человек к 2000 году но эта задача была выполнена в 1999 году”[15].

Таким образом, для осуществления своих реформ в системе вспомоществования в течении всего периода правления У.Дж. Клинтона, были построены следующие направления реформирования;

- более чёткое распределение и функционирование социальных программ в области помощи нетрудоспособным и престарелым гражданами;
- как на федеральном так и на штатном уровне расширение программ в области трудоустройства для граждан способных и желающих работать;
- осуществлять политику привлечения как крупные так и средние частные компании в социальные программы трудоустройства и вспомоществования.
- реформирование экономико-правовых основ государственного социального обеспечения.

Именно начиная с администрацией У. Дж. Клинтона начинается “отход от традиционной социальной политики государства, основанной на перераспределении финансовых средств в целях вспомоществования, к выработке стратегии, обеспечивающей реальное расширение доступности рабочих мест, образовательных, информационных, медицинских и социальных услуг для американских трудящихся”[19].

На последнем выступлении перед конгрессом в качестве президента США У. Дж. Клинтона «О положении страны» еще раз подтвердило “курс правительства США на проведение активной политики в сфере занятости и безработицы, перенесение центра тяжести в системе вспомоществования с предоставления социальных пособий на создание необходимых условий”[18].

Положительные результаты достигнутые во внутренней социальной экономике таких как в области федерального бюджета, спада инфляции, сокращения уровня бедности, администрация У. Дж. Клинтона отмечала, что “в условиях положительного функционирования экономики возможности страны не безграничны и призывало к финансовой дисциплине, обоснованной реструктуризации расходов в общенациональном масштабе, что свидетельствует об усилении роли государственного регулирования социально-экономических процессов”[18].

Делая выводы можно отметить, что “начиная с 1993 года администрация демократов одним из центральных вопросов во внутренней политике ставила выработку механизма по созданию новых рабочих мест с целью снижения уровня безработицы”. Если в “1992-м году в США насчитывалось 9,6 млн. безработных, что составляло 7,5% от всей рабочей силы страны”[20].

В результате поддержки и одобрения со стороны 103 созыва Конгресса программы по преодолению безработицы, только “за первые месяцы реализации социальных пакетов в области трудоустройства администрацией У. Дж. Клинтона было создано 3,4 млн. новых рабочих мест в общественном и частном секторах”[20].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Если подводить выводы в краткой форме то основными результатами сфере труда, занятости и безработицы администрации У. Дж. Клинтона стали следующие:

1) разработка адаптированных социальных программ к современному американскому обществу с его постоянным изменчивым требованиям и самое главное к спросу на рынке труда;

2) реализация государственных программ, направленных к стимулированию как крупных так и средних предпринимателей на осуществление своих инициатив по решению трудоустройства, переподготовке трудоспособных исходя из требуемых для собственного бизнеса, созданию дополнительных рабочих мест путем введения налоговых льгот, более низких арендных платежей и т.п.;

3) повышения почасовой оплаты труда для нуждающихся слоев населения, обеспечение социального страхования как со стороны государства так и со стороны работодателя, налоговые льготы низкооплачиваемым категориям работников;

4) децентрализация программ социальной поддержки и привлечения потенциальных реципиентов к разработке и реализации социальной помощи.

В течение 8 лет президентства У. Дж. Клинтона вопрос решения проблемы безработицы был практически выполнен [20]. Если говорить за весь периода пребывания в Белом доме, У. Дж. Клинтона было создано 23 млн. новых рабочих мест, что в сравнении с предыдущими и последующими президентами является наилучшим показателем успеха в решении вопроса безработицы[22].

CHOCKИ / IQTIBOSLAR / REFERENCES

1. Лютов А.А. Государственная политика США в области занятости и безработицы на рубеже XX – XXI веков. Дисс. к.ист.н. – Москва: РАН Институт США и Канады, 2002 // <http://dlib.rsl.ru>
2. Economic Report of the President. February 1997. - Wash., 1997. - P.21.
3. The Clinton-Gore Economic Record: The Longest Expansion In History And Over 22.4 Million New Jobs. November 3, 2000. // <http://clinton4.nara.gov>.
4. A Profile of the Working Poor, 1992-2000//U.S. Department of Labor. Bureau of Labor Statistics. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://bls.gov>
5. US Social Administration. Office of Policy. Annual Statistical Supplement, 2005.
6. The Economist, 1997, Jan. 4. - P. 100.
7. Fiscal Year 2013 Historical Tables. Budget of the US Government. OMB, US
8. US Social Administration. Office of Policy. Annual Statistical Supplement, 2005.
9. The Clinton-Gore Economic Record: The Longest Expansion In History And Over 22.4 Million New Jobs. November 3, 2000. // <http://clinton4.nara.gov>.
10. The Clinton-Gore Economic Record: The Longest Expansion In History And Over 22.4 Million New Jobs. November 3, 2000. // <http://clinton4.nara.gov>.
11. Исайкина А.Н. Влияние борьбы за сбалансированный бюджет на изменение социальной политики администрации Клинтона: 1993-2001 гг.: диссертация кандидата исторических наук: 07.00.03 Москва 2014. – С.25.

12. The Clinton-Gore Economic Record: The Longest Expansion In History And Over 22.4 Million New Jobs. November 3, 2000. // <http://clinton4.nara.gov>.

13. Лютов А.А. Государственная политика США в области занятости и безработицы на рубеже XX – XXI веков. Дисс. к.ист.н. – Москва: РАН Институт США и Канады, 2002 // <http://dlib.rsl.ru>

14. Лебедева Л.Ф. Государственная политика социальной защиты населения в США США и Канада: экономика, политика, культура. 2005. № 2 (422). С. 17-32..

15. The Clinton-Gore Economic Record: The Longest Expansion In History And Over 22.4 Million New Jobs. November 3, 2000. // <http://clinton4.nara.gov>.

16. Department of Health and Human Services. Administration for Children and Families. Temporary Assistance for Needy Families Program (TANF); Final Rule. Volume 64, Number 69. April 12, 1999.

17. Исайкина А.Н. Влияние борьбы за сбалансированный бюджет на изменение социальной политики администрации Клинтона: 1993-2001 гг.: диссертация ... кандидата исторических наук: 07.00.03 Москва 2014. – С.25.

18. The Clinton-Gore Economic Record: The Longest Expansion In History And Over 22.4 Million New Jobs. November 3, 2000. // <http://clinton4.nara.gov>.

19. Лютов А.А. Государственная политика США в области занятости и безработицы на рубеже XX – XXI веков. Дисс. к.ист.н. – Москва: РАН Институт США и Канады, 2002 // <http://dlib.rsl.ru>

20. U.S. Department of Health & Human Services, Administration for Children and Families. Total TANF Recipients by State. // <http://www.acf.hhs.gov>.

21. U.S. Department of Health & Human Services, Administration for Children and Families. Total TANF Recipients by State. // <http://www.acf.hhs.gov>.

22. Лютов А.А. Государственная политика США в области занятости и безработицы на рубеже XX – XXI веков. Дисс. к.ист.н. – Москва: РАН Институт США и Канады, 2002 // <http://dlib.rsl.ru>

Tuxtabekov K.A.

t.f.n., dotsent

O'zbekiston Milliy universiteti

kozimazimbek@mail.ru

SHAYBONIY HUKMDORLARINING MOVAROUNNAHRDA SIYOSIY HOKIMIYATNI EGALLASHI ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada Shaybonilar sulolasi siyosiy tarixi va uning asoschisi tog'risida hamda bu sulola vakili Muhammad Shayboniyxonning siyosi maydonga chiqish va Movarounnahrda hokimiyatni egallashi masalalri ko'rsatib berilgan. Shunigdek, Shayboniyxonning qozoqlar siyosiy musobatlari tarixi bo'yicha fikrlar bayon etilgan.

Калит сўзлар: Shayboniylar sulolasi, Shayboniyxon, Dashti qipchoq, shayboniylar hukmronligi davrida ijtimoiy-siyosiy hayot va davlat boshqaruvi, Movarounnahr, Xuroson, Temuriylar davri, Ubaydullaxon, Abdullaxon.

Тухтабеков К.А.

к.и.н., доцент

Национальный университет Узбекистана

kozimazimbek@mail.ru

УСТАНОВЛЕНИЕ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ВЛАСТИ В МАВЕРАННАХРЕ ПРАВИТЕЛЯМИ ШЕЙБАНИДОВ АННОТАЦИЯ

В данной статье рассказывается о политической истории династии Шейбанидов и ее основателе, а также о выходе на политическую арену и захвате власти в Мавераннахре представителем этой династии Мухаммедом Шейбани-ханом. Также изложены история политических отношений Шейбани-хана с казахскими ханами.

Ключевые слова: династия Шейбанидов, Шейбани-хан, Дашти-Кипчак, общественно-политическая жизнь и государственное управление в период правления Шейбанидов, Мавераннахр, Хорасан, период Тимуридов, Убайдуллахан, Абдуллахан.

Tuxtabekov K.A.

PhD., associate professor

National university of Uzbekistan

kozimazimbek@mail.ru

ESTABLISHMENT OF POLITICAL POWER IN MAVERANNAHR BY THE SHEYBANID RULERS ABSTRACT

This article tells about the political history of the Sheibanid dynasty and its founder, as well as about the entry into the political arena and the seizure of power in Transoxiana by the representative of this dynasty, Muhammad Sheibanikhan. The history of Sheibani Khan's political relations with the Kazakh khans is also described.

Key words: Sheibanid dynasty, Sheibani Khan, Dashti-Kipchak, Socio-political life and public administration during the reign of Sheibanids, Transoxiana, Khorasan, Timurid period, Ubaydullahan, Abdullahan.

KIRISH

O'zbek xalqi davlatchiligi taraqqiyotida Shayboniylar sulolasining hukmronligi katta ahamiyat kasb etadi. XV asrda Dashti Qipchoqda ko'chmanchi o'zbeklar davlati tashkil topdi. Bu davlatning asoschisi Abulxayrxon edi. Biroq, bu davlat atigi 40 yil yashadi, u 1468-yilda inqirozga yuz tutdi. Buning asosiy sababi - Dashti Qipchoqni siyosiy jihatdan birlashtirishning mustahkam iqtisodiy asoslari ta'minlamaganligi hamda qabila boshliqlarining mustaqillikka intilishlari oqibatida yuz bergan o'zaro ichki urushlarning avjga chiqqanligi edi.

Dashti Qipchoq qabilalarini birlashtirish va o'zbek davlatini qayta bunyod etish vazifasini Shayboniyxon amalga oshirdi [1]. Shayboniyxonning siyosat maydoniga chiqishi Temuriylar saltanatining parokandalikka uchragan davriga to'g'ri keladi. Movarounnahrda tarixiy vaziyatni to'g'ri baholay olgan Shayboniyxon uning hududlarini ishg'ol etishga kirishdi. Shayboniyxon bilan keskin urush harakatlarini olib borgan temuriylar avlodi – o'z davrining yirik davlat arbobi Bobur podshoh edi. Biroq, uning harakatlari ham muvofaqiyatsiz chiqdi. Shayboniyxon g'alabasi bilan Temuriylar saltanatiga xotima berildi. Movarounnahrda Shayboniyxon

saltanati qaror topdi. XVI asrdan boshlab Movarounnahrda yashovchi turkiy xalqlar o'zbeklar deb ataladigan bo'ldi. Biroq, bu bilan o'zbeklar xalq sifatida XVI asrga kelib shakllandi deb bo'lmaydi. Ko'chmanchi o'zbeklardan mahalliy aholiga o'zbek degan nom o'tdi [2].

Shayboniylar davlati Abdullaxon II davrida yirik markazlashgan davlatga aylandi. Biroq, bu davlat ham mustahkam emas edi. Chunki, bu davlat ham kuch bilan barpo etilgan edi. Mahalliy hukmdorlar markaziy hokmiyatga bo'ysunishni istamas edi. Natijada, shayboniylar hukmronligi bir asrdan so'ng barham topdi.

O'rta Osiyoda shayboniylar hukmronligi davrida ijtimoiy-siyosiy hayot va davlat boshqaruvi, o'lkadagi iqtisodiy va madaniy taraqqiyot davom ettirildi. Shuningdek, shayboniylar va undan keyingi davrlarda mamlakatning xonliklarga bo'linib ketishi tufayli ularning ijtimoiy-siyosiy ahvoli va davlat boshqaruvi, aholisining etnik tarkibida, iqtisodiy va madaniy rivojlanish jarayonlarida, xonliklar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarda salbiy holatlar kuzatiladi. Xonliklarning jahon hamjamiyati taraqqiyotidan orqada qolishi kuzatiladi. Shu bilan birga, Rossiya va O'rta Osiyo xonliklari o'rtasidagi munosabatlar rivoji jarayonida u yoki bu tomonning an'anaviy xalqaro munosabatlar qoidalariga rioya qilishi, o'z niyatlarini amalga oshirishda O'rta Osiyo xalqlari o'rtasida birlik va hamkorlikning yo'qligi, aksincha, ular o'rtasida olib borilgan o'zaro urushlar istilochilar uchun qulay imkoniyatlar yaratdi.

Vatanimiz tarixi faqat u yoki bu nom bilan ataladigan saltanat yoki davlatning vujudga kelishi, hamda uning yemirilishi tarixidagina iborat emas. Vatanimiz tarixi ayni paytda ajdodlarimizning buyuk bunyodkorlik tarixi hamdir. To'g'ri, XVI asrda va undan keyingi davrlarda xalqimizning buyuk bunyodkorlik ishlari Amir Temur va Temuriylar davridagiga qaraganda birmuncha bo'shashdi. Buning asosiy sababi siyosiy tarqoqlik bo'ldi. Amir Temurdan so'ng temuriyzodalarning toj-u taxt uchun o'zaro kurashlari oqibatida ulkan davlat parchalanib ketdi. Shundan so'nggi butun tariximiz davomida hech kim (Abdullaxon II dan boshqa) markazlashgan yagona davlat tuzishning uddasidan chiqqa olmadi [3]. Buning asosiy sabablari – qabilaviy mehdudlik, jahon hamjamiyatidan uzilib qolish oqibati

edi. Lekin, Amir Temurdan keyin bunyodkorlik ishlari to'xtab qolmadi, XVI asrda ham davom etdi.

Shayboniylar hamda tashkil topgan mustaqil xonliklar Buyuk Ipak yo'li tufayli Osiyo va Yevropa davlatlari bilan savdo va elchilik munosabatlarini muntazam davom ettirganlar. XVI asrga kelib dengiz savdo yo'lining ochilishi va Buyuk Ipak yo'li xalqaro nufuzi pasayishiga qaramay, xalqaro munosabatlar davom etdi [4].

Shayboniylar Movarounnahrda hokimiyat tepasiga kelgan XVI asrda Osiyoning bir-biriga tutash qismida uch siyosiy kuch kurash maydoniga chiqqan edi. Bular: Movarounnahrda – shayboniylar, Eronda – safaviylar, Hindistonda – boburiylar. Ularning manfaatlari to'qnashgan nuqta Xuroson bo'ldi. Chunki, Xuroson ham harbiy-siyosiy, ham savdo-iqtisodiy jihatdan muhim o'rin tutar edi. Shuningdek, Xuroson – Movarounnahr, Eron va Hindiston yo'nalishida o'ziga xos darvoza vazifasini ham o'tar edi.

Xurosonni nazorat qilish masalasida shayboniylar va safaviylar o'rtasida keskin kurash ketgan. Bu masalada Shayboniixon, Ubaydullaxon va Abdullaxonlar davrida shayboniylar ustunlik qilganlar. Qolgan vaqtlarda safaviylarning qo'li baland kelgan. Oqibatda, ular Xurosonni Movarounnahrdan ajratib tashlashga muvaffaq bo'lganlar.

Albatta, XVI asrdan boshlab O'rta Osiyo xalqlari madaniy hayotida ham XIV-XV asrlardagi mavqeyini saqlab qola olmagan. Aksincha, shu davrdan boshlab madaniy hayotning orqaga ketishi ro'y berdi va unda uzoq turg'unlik davri boshlandi. Shunga qaramay bu davr faqatgina o'zaro urushlar, ichki nizolar, toj-u taxt talashuvlari tarixidangina iborat bo'lib qolmagan.

Hatto, taxt uchun, markaziy hokimiyatni kuchaytirish uchun qo'shnilarining hududlarini bosib olish uchun kurashgan hukmdorlar orasida ijod bilan shug'ullangan, ilm-fan va adabiyot ahliga homiylik qilganlari ham bo'lgan. Masalan, Shayboniixon, Ubaydullaxon va Abdullaxon shular jumlasidandir. Shu boisdan bu hukmdorlarning siyosiy portretlarini atroflicha o'rganilishi o'zbek xalqi davlatchiligi tarixini mukammal yoritishda muhim ahamiyat kasb etadi. Lekin, Shayboniy hukmdorlarining siyosiy portretlarini o'rganilishi borasida amalga

o'shirilgan tadqiqotlar alohida ilmiy mavzu sifatida ko'tarilmagan va maxsus o'rganilmagan. Qolaversa, shayboniylar davriga oid izlanishlar natijalari maxsus ilmiy tadqiqot mavzusi sifatida umumlashtirilmagan.

Buxoro xonligi XVI-XX asr boshlarida O'rta Osiyoda mavjud bo'lgan yirik davlat bo'lib, unda 3 ta sulola – Shayboniylar (XVI asr), Ashtarxoniylar (XVII-XVIII asr o'rtalari) va Mang'itlar hukmronlik qilganlar. Bu sulolalar hukmronligi davrida xonlikning siyosiy nufuzi, kuch-qudrati turlicha bo'lganligi sababli ham Buxoro xonligini Shayboniylar davlati, Ashtarxoniylar davlati va Buxoro amirligi deb alohida ajratib atash hollari uchraydi [5].

TADQIQOTNING ASOSIY NATIJALARI

Muhammad Shayboniyxon boshchiligidagi o'zbeklar XVI asr boshlarida Movarounnahr va Xurosonni egallab, temuriy shaxzodalar hukmronligiga chek qo'ydilar va bu ulkan hududda o'zlarining markazlashgan davlatiga asos soldilar. Bu davlat poytaxti avval Samarqand bo'lgan bo'lsa, XVI asr o'rtalaridan boshlab Buxoroga ko'chiriladi. Shundan keyin bu davlat Buxoro xonligi deb ham atala boshladi. Butun XVI asr mobaynida hokimiyatni o'z qo'llarida saqlab kelgan Shayboniylar sulolasi hukmronligi o'zbek davlatchiligi tarixida katta ahamiyatga ega bo'lib, xuddi shu davrda o'zbek xalqining etnik shakllanishidagi uchinchi davr boshlandi. Dashti Qipchoqlik o'zbeklar Movarounnahr va Xurosondagi mahalliy turkiy xalq – o'zining azaliy qon-qondoshlari bilan qo'shilib ketdi va ularga ham o'zining nomini berdi[6].

Balxash ko'li va Sirdaryoning quyi oqimlaridan to Dnepr daryosining quyi oqimlarigacha bo'lgan ulkan hudud XI asrdan boshlab Dashti Qipchoq deb atala boshlandi. Qipchoqlar va boshqa turkiy qabilalar hukmronligi ostida bo'lgan bu hududni 1236 yilda Botuxon o'zining turk-mo'g'ul qo'shinlari bilan egalladi va tarixga Oltin O'rda nomi bilan kirgan davlatga asos soldi. XIV asr boshlarida ikki qismga bo'linib ketgan Oltin O'rda davlatining sharqiy qismida tashkil topgan davlat – Oq O'rda tarixiy manbalarda "O'zbeklar mamlakati" deb ham yuritilgan [7].

XV asr o'rtalarida bu hududda Jo'chixonning beshinchi o'g'li Shaybon urug'idan bo'lgan Abulxayrxon (1412–1468) ko'chmanchi o'zbeklar davlatiga asos soldi. Bu davrda Oltin O'rta (Ko'k O'rda)da, Mo'g'ulistonda va temuriylar hukmronlik qilayotgan Movarounnahrda o'zaro feodal urushlar nihoyatda kuchayib ketdi. Bundan foydalangan Abulxayrxon Sirdaryoning o'rta oqimidagi bir qancha shaharlarni, Xorazmning bir qismini bosib olib, temuriylar davlatining yon qo'shnisi bo'lib qoldi. Abulxayrxonning vafotidan so'ng inqirozga uchragan bu davlat XV asrning 80-yillarida Muhammad Shayboniyxon (1451–1510) tomonidan qayta tiklandi. Shayboniyxonning hokimiyat tepasiga kelishida Movarounnahr amirlaridan olingan yordam ham katta ahamiyatga ega bo'lgan.

Hozirgi Qozog'istonning katta qismi, janubi-g'arbiy Sibirni va Xorazmning janubi-g'arbiy qismini o'z ichiga olgan bu davlat bilan temuriylar davlati o'rtasida o'zaro iqtisodiy va siyosiy aloqalar mavjud edi. Temuriy shahzodalarning ko'pchiligi toj-u taxt uchun kurashda ko'chmanchi o'zbeklardan moddiy va harbiy yordam olib turganligi tarixiy manbalarda qayd etilgan [8].

Aslida bitta millatga, bitta xalqqa mansub bo'lgan har ikki davlatning hukmron tabaqalari bir-birlari bilan quda bo'lishga intilganlar. Xususan, ko'pgina temuriy shahzodalar Dashti Qipchoqdan kelin olgan bo'lsalar, ba'zi temuriy malikalar u yerga kelin bo'lib tushganlar. XV asrning 20-yillarida Oq O'rdada nizolar kuchaygan davrda ham har ikki o'rtada savdo-sotiq ishlari to'xtamagan, O'rta Osiyolik savdogarlarning Dashti Qipchoqqa borib savdo-sotiq qilib, qaytib kelishgan [9].

XV asrning 80-yillarida Shayboniyxon va qozoq xonlari (Burunduqxon, Qosim sulton va boshqalar) o'rtasida O'zbek ulusida siyosiy hokimiyat uchun kuchli kurashlar bo'lib turishiga qaramay samarqandlik va buxorolik savdogarlarning karvonlari Dashti Qipchoqqa uzluksiz qatnab turgan[10].

Shayboniylar davlatining asoschisi Muhammad Shohbaxt Shayboniyxon (1451–1510) bo'lib, u iste'dodli shoir va zamonasining o'qimishli, bilimdon kishilaridan biri edi. U hokimiyatni qo'lga olmasdan oldin, Buxoroda bir necha muddat yashab, bu yerdagi madrasada ta'lim oladi, diniy va dunyoviy ilmlarni

o'rganadi. Mashhur ilohiyat olimi Muhammad Xitoy uning ustozi bo'lganligi, mashhur shayx va olim xoja Muhammad Porsoning izdoshlaridan Hofiz Husayn Busiriy va uning xalifasi xoja Mahmud hamda Buxoroyi sharifning boshqa ko'pgina ulamo-yu shuarolari ham Shayboniyxon bilan yaqin munosabatda bo'lgan [11].

Ko'chmanchi o'zbeklar xoni sifatida hokimiyatni qo'lga olgan Shayboniyxon tez orada tajribali davlat rahbari va harbiy sarkarda ekanligini namoyish qildi. XV asrning 90-yillaridayoq Movarounnahrning markaziy viloyatlariga – o'zaro kurashlar va ichki nizolar tufayli tobora zaiflashib borayotgan temuriylar davlati hududlariga hujumlar uyushtira boshladi. Bu davrda Movarounnahrdagi temuriylar saltanati amalda mustaqil boshqariladigan kichik-kichik viloyatlarga bo'linib ketgan edi. Ayniqsa, 1494-yilda Samarqand hukmdori Sulton Ahmad Mirzo vafotidan so'ng temuriy shahzodalarning o'zaro nizolari yanada kuchayib, mamlakatda boshboshdoqlik, ko'p hokimiyatchilik yuzaga keldi. Bundan foydalanishga intilgan Shayboniyxon 1497 yilda Movarounnahrda o'zining dastlabki hujumini uyushtirdi. U katta kuch bilan Samarqandga yurish qildi, lekin shaharni ololmasdan, Qarshi va Shaxrisabzga hujum qilib katta o'lja bilan qaytib ketadi [12].

Temuriy shahzodalar Boysunqur Mirzo va Sulton Alilar o'rtasidagi Samarqand taxti uchun bo'lgan urushlardan foydalangan Andijon hokimi Zahiriddin Muhammad Bobur 1497-yilda temuriylar poytaxti Samarqand shahrini egallaydi. Lekin qisqa vaqt (100 kun) hukmronlikdan so'ng yana Andijonga qaytib ketishga majbur bo'ladi. Samarqand taxtiga temuriy shahzoda, Qarshi hokimi Sulton Ali o'tiradi. Temuriylarning bu nizolarini diqqat bilan kuzatib turgan Shayboniyxon 1599-yilda katta kuch bilan yana Samarqandni qamal qiladi. Buxoro hokimi Boqi Tarxonning 10 ming kishilik qo'shin bilan samarqandliklarga yordamga kelayotganligidan xabar topgan Shayboniyxon qamalni to'xtatib unga qarshi chiqadi [13]. Samarqand va Buxoro oralig'ida joylashgan Dobusiya qal'asini mudofaa qilib turgan Boqi Tarxon qo'shinlari bilan bo'lgan qisqa jangdan so'ng, uning qo'shinlari himoyasiz qolgan Buxoroga yurish qilib, shaharni jangsiz

egallaydilar. Boqi Tarxon Samarqand va Buxoroliklarning birlashgan qo'shiniga bosh bo'lib Buxoroga qaytadi. Lekin, Shayboniyxonning inisi Sulton Mahmud boshchiligidagi saralangan o'zbek qo'shinlari bilan Buxoro ostonasida bo'lgan jangda mag'lubiyatga uchrab, Qarshi shahriga chekinadi [14].

Bu voqealarni kuzatib turgan va temuriy hukmdorlar uchun jiddiy xavf paydo bo'lganligini anglagan Bobur Mirzo 1500-yilda o'z qo'shini bilan yana temuriylarning poytaxt shahriga – Samarqandga yurish qiladi. Lekin Shayboniyxon undan oldinroq harakat qilib Samarqandni qamal qildi. Shahar hokimi Sulton Ali o'zining ba'zi amaldorlari taxtni Bobur Mirzoga topshirish uchun yashirin harakatlar olib borayotganligidan xabar topib, Shayboniyxon bilan muzokaralar olib borishga majbur bo'ladi. Ular orasidagi kelishuvga binoan Shayboniyxon Sulton Alining onasiga uylanadi va Samarqand shahrini ham jangsiz qo'lga kiritadi. Tez orada Qarshi va Xuzor (G'uzor) shaharlari ham shayboniylar tomonidan bosib olinadi[15].

Movarounnahrning ikki yirik shaharlari – Buxoro va Samarqandning jangsiz Shayboniyxon qo'lga o'tishi, uning nafaqat tajribali sarkarda, balki yetuk davlat arbobi va aqlli siyosatchi ham ekanligini ko'rsatib turibdi. Shayboniyxonning bu xususiyatlari "Musaxxir al-bilod" asarida batafsil tasvirlangan [16].

Shayboniyxon 1501-yilda asosiy qo'shini bilan Toshkent hokimi Mahmudxon va Farg'ona hokimi Ahmadxonlarga qarshi yurish qilib Toshkent viloyatidagi Shohruxiyani va boshqa qal'alarni bosib oladi.

Xuddi shu paytda Bobur Mirzo Samarqandagi o'ziga xayrxoh kishilar yordamida shaharni ikkinchi marta qo'lga kiritishga erishdi. Qarshi va G'uzorda ham shayboniylarga qarshi g'alayon ko'tarildi. Movarounnahrda Shayboniylar uchun tahlikali vaziyat yuzaga keldi. O'zining Movarounnahrda asosiy raqibi Bobur Mirzo ekanligini anglagan Shayboniyxon katta kuch bilan Samarqandga qaytadi va shahar yaqinidagi jangda Bobur Mirzo qo'shinlariga qattiq zarba beradi [17]. Shaharga qaytib, mudofaaga o'tishga majbur bo'lgan Bobur Mirzo boshqa temuriy hukmdorlardan yordam ololmaganidan so'ng, uzoq qamalga bardosh berolmay, Shayboniyxon bilan kelishuvga ko'ra Samarqandni tashlab chiqib

ketishga majbur bo'ladi [18]. Zarafshon va Qashqadaryo vohalari yana Shayboniyxon qo'liga o'tadi.

Shayboniyxon bu g'alabadan so'ng Movarounnahr va Xurosonning turli viloyatlarini qo'lga kiritish uchun bir necha yo'nalishda janglar olib bordi. Bu vazifani bajarishda tajribali sarkardalar Sulton Mahmud Bahodir, Ubaydulla Sulton, Hamza Sulton, Ko'chkunchixon, Suyunchxo'jaxonlar katta rol o'ynadilar. 1501–1502-yillarda Sulton Mahmud boshchiligidagi qo'shinlar Dizzaq (Jizzax), O'ratepa, Shosh, Shohruxiya, Sayram kabi shahar va qal'alarni egallaydi.

Shayboniyxon 1503-yilning oxirida Sulton Mahmud boshchiligida qo'shinlarni Xorazmni egallash uchun yuboradi. Bu birinchi harbiy yurish davomida Xorazmning bir qismi, xususan, Kat qal'asi egallandi. Lekin Shayboniyxon Hisor viloyatiga yurish qilish uchun barcha kuchlarini yig'ayotganligi sababli, Sulton Mahmud katta o'lja bilan Buxoroga qaytdi. Xorazmni butunlay egallash uchun Shayboniyxon 1504-yilda ikkinchi marta harbiy yurish qildi. 1505-yilning yozida Urganch shahri egallangach Xorazm to'la bosib olindi [19].

Shayboniyxon 1504-yilda Hisor viloyatini bosib oladi. Hisor hokimi Xusravshoh katta harbiy kuchga ega bo'lsa-da, Shayboniyxonga jiddiy qarshilik ko'rsata olmadi. Qunduz, Tolqon, Badaxshon va Balx ishg'ol etildi. Bu harbiy yurishlarda qatnashgan lashkarboshi Sulton Mahmud 1505-yil Qunduzda kasallikdan vafot etadi. Uning jasadi Samarqandga olib kelinib dafn etiladi [20].

1504-yilda Balx shahrini qamal qilib turgan Shayboniyxon qozoq sultonlarining Movarounnahrqa hujum qilganligini eshitib, orqaga qaytadi va Dashti Qipchoqqa yurish qiladi.

Qozoq sultonlari chekingan bo'lsalar-da, 1506-yilda Shayboniyxonning Xurosondaligidan foydalanib yana Movarounnahrni talon-taroj qiladi. Shayboniyxon ularni yana Dashti Qipchoqning ichkarisigacha quvib kiradi. Biroq, qozoq sultonlari hujumi 1508-yilda yana takrorlandi. Bu vaqtda Shayboniyxon Qadahor va Zamindovur viloyatlarini ishg'ol qilib, Qobulda turgan Bobur bilan jangga kuch to'playotgan edi. Qozoq sultonlari Ahmad va Jonish Sultonlar Buxoro va Samarqandni talab, katta o'lja bilan qaytib ketdilar[21].

Shayboniyxon 1509-yilda Dashti Qipchoqqa yurish qiladi va Joniy Sultonning yurti Qora Abdalni egallaydi. Burunduqxon va Qosim sulton Dashti Qipchoqning ichkarisiga chekinadi, Shayboniyxon ularni butunlay tor-mor qila olmadi. Sig‘noq, Yassi, Savron shaharlari qayta qo‘lga kiritildi.

Movarounnahrning markazida mustahkam o‘rnashib olgan Shayboniyxon Xurosonni zabt etishga kirishdi. Sulton Husayn Boyqaro 1506-yilda vafot etgach, Hirot taxtiga ikki shahzoda Muzaffar va Badiuzzamon o‘tkazildi. Temuriy shahzodalarning kelishib harakat qila olmaganligi va harbiy jihatdan uquvsizligidan foydalangan Shayboniyxon Balx shahrini egalladi. 1507-yilda Hirot shahri ham qo‘lga olinganidan keyin butun Xuroson Shayboniylar davlatiga qo‘shib olindi[22].

Movarounnahr va Xuroson egallangandan so‘ng Shayboniyxon 1509-yilning aprel oyida Qarshidan Eronga qarab yo‘lga tushadi. Biroq, yo‘lda o‘zbek sultonlarini o‘z uluslariga qaytarib yuboradi. Marv, Mashhad, Tus shaharlarini egallab, 1510-yilda Erondan qaytayotgan Shayboniyxonni, orqadan kelgan Eron shohi Ismoil Safaviy qo‘shinlari bilan Marv yaqinida bo‘lgan jangda Shayboniyxon halok bo‘ldi [23].

Taxtga Shayboniyxonning amakisi Ko‘chkinchixon (1510–1529) ko‘tarildi. O‘zbek sultonlari orasida boshlangan kelishmovchiliklar tufayli shayboniylar mag‘lubiyatga uchray boshladi. Xuroson va Xorazm qo‘ldan boy berildi. Bobur 1511-yilda Eron qo‘shinlari yordamida Samarqandni bosib oldi. Eronliklar 1512-yilda Qarshi shahrini qo‘lga kiritdilar [24].

Hal qiluvchi jang G‘ijduvon yaqinida bo‘lib o‘tdi. 1512-yilning noyabr oyida Buxoroga yurish qilgan Bobur va eronliklarning birlashgan qo‘shinini Ubaydulla Sulton tor-mor qildi. Bobur Mirzo Movarounnahr taxtidan umidini uzib, yana Qobulga qaytib ketdi. Shayboniylar Samarqand taxtini qo‘lga kiritdilar va Ko‘chkunchixon hukmronligi qayta tiklandi.

XULOSA

Shayboniy hukmdorlar o‘rtasidagi o‘zaro kurashlar oxir-oqibat bu sulola vakillarining butunlay qirilib ketishiga olib keldi va 1601-yilda

Pirmuhammadxonning o‘limidan keyin Buxoro taxti yangi sulola – Ashtarxoniylar (joniylar) qo‘liga o‘tdi.

Shayboniylar davlatidagi ichki ziddiyatlar ikki yo‘nalishda namoyon bo‘ldi:

1. Markaziy hokimiyat bilan mahalliy hokimiyat o‘rtasidagi ziddiyatlar;
2. Hukmron tabaqalar bilan mehnatkash omma o‘rtasidagi ziddiyatlar.

IQTIBOSLAR / ЧОСКИ / REFERENCES

1. Муҳаммад Ҳайдар мирзо. Тарихи Рашидий. – Т.: Шарқ, 2010. 243-бет.
2. Аҳмедов Б. Ўзбек улуси. – Т.: Мерос, 1992. 35-бет.
3. Ўзбекистон халқлари тарихи. – Т.: Фан, 1994. 13-15 бетлар.
4. Гуломов Х.Ғ. Ўрта Осиё ва Россия. – Т.: Университет, 2007. 16-бет.
5. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. Сагдуллаев А.С., Аминов Б. Ва бошқалар. I қисми. – Т., 2000. 147-бет.
6. Шониёзов К.Ш. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Т.: Шарқ, 2001. 25-бет.
7. Жабборов И. Ўзбек халқи этнографияси. – Т: Ўқитувчи, 1994. 77-бет.
8. Аҳмедов Б.А. Ўзбек улуси. – Т.: Мерос, 1992. 15-бет.
9. Абдураззоқ Самарқандий. Матлаъ ус-садайн ва мажмуаъ ул-бахрайн. – Т.: Фан, 1969. 43-бет.
10. Гуломов Х.Ғ. Ўрта Осиё ва Россия. – Т., 2007. 8-9-бетлар.
11. Муҳаммадёр ибн Араб Қатаған. Мусаххир ал-билод. – Т.: Янги аср авлоди, 2009. 35-бет.
12. Аҳмедов Б.А. Тарихдан сабоқлар. – Т.: Ўқитувчи, 1994. 137-138 бетлар.
13. Бобур, Заҳириддин Муҳаммад. Бобурнома. – Т.: Юлдузча, 1989. 56-71-бетлар.
14. Муҳаммадёр ибн Араб Қатагон. Ўша асар. 77-82-бетлар.
15. Бобур. Бобурнома. Ўша нашр, 71-73 бетлар.
16. Муҳаммадёр ибн Араб Қатагон. Ўша асар. 119-бет.
17. Ҳофиз Таниш ал-Бухорий. Абдулланом (Шарифномаи шоҳий). 1-китоб. – Т.: Шарқ, 1999. 56-57-бетлар.

18. Муҳаммад Ҳайдар мирзо. Тарихи Рашидий. – Т.: Шарқ, 2010. 305-308-бетлар.
19. Зиё А. Ўзбек давлатчилиги тарихи. – Т.: 2001. 310-330-бетлар.
20. Товориhi гузидан нусратнома. – Т.: Фан, 1967. 27-бет.
21. Фазлуллоҳ ибн Рўзбеҳон Исфажоний. Меҳмонномаи Бухоро. – М., 1976. 16-бет.
22. Муҳаммад Ҳайдар мирза. Ўша асар. 313-бет.
23. Восифий, Зайниддин Маҳмуд. Бадоеъ ул-воқоеъ. – Т., 1979. 30-бет.
24. Ҳасанхожа Нисорий. Музокиири аҳбоб. – Т., 1993. 23-бет.

Xudoyqulov U.K.

t.f.n., dotsent

O'zbekiston Milliy universiteti

Xuralkarim77@mail.ru

**O'ZBEKISTONNING JANUBIY VILOYATLARIDA XX ASRNING 70 -
80 YILLARIDA SANOAT KORXONA ISHCHILARNING TURAR JOYGA
BO'LGAN TALAB VA MUAMMOLAR
ANNOTATSIYA**

Mazkur maqolada sanoat korxona ishchilarining XX asrning 70 – 80 yillar davrida turar joyga bo'lgan munosabatlarini batafsil yoritilib berilgan. Shuningdek, O'zbekistonda uy-joy, ma'muriy–maishiy, xizmat binolar qurilishini yaxshilash maqsadida, yangi qurilish loyhalarini yaratish, ishlab chiqarishga jalb etish maqsadida davlat rejasi asosida amaliy ishlar bajarilganligi, bu davrda qurilgan uy-joylar Sovet hukumati tomonidan amalga oshirilgan ijobiy ishlardan biri bo'lsada, biroq uy-joy qurilishi tashkilotlari tomonidan yangi qurilgan uy-joy binolarining sifatsizligi, ichki jihozlanishini talab darajasida emasligi, suv va gaz ta'minotidagi nosozlik, temir-beton binolarni mahalliy sharoitga mos kelmasligi tufayli ishga tushirilgan uy-joy binolari zamonaviy ehtiyojlarga moslanmagan taxlil qilingan.

Kalit so'zlar: Sanoat kompleksi, qurilish sanoati, turar-joy, ma'muriy-maishiy, transport, aloqa, temir yo'llar, sovet hukumati, yengil va oziq-ovqat sanoati.

Худойкулов У.К.

к.и.н., доцент

Национальный университет Узбекистана

Xuralkarim77@mail.ru

**ПОТРЕБНОСТИ И ПРОБЛЕМЫ РАЗМЕЩЕНИЯ РАБОТНИКОВ
ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ ЮЖНЫХ РЕГИОНОВ
УЗБЕКИСТАНА В 1970-1980-Е ГГ
АННОТАЦИЯ**

В данной статье подробно описано отношение работников промышленных предприятий к жилью в 70-80-е годы 20 века. Также на основе государственного плана проводились практические работы по совершенствованию строительства жилищных, административно-бытовых и служебных зданий, созданию новых строек, вовлечению их в

производство. Однако жилищно-строительные организации поручили из-за низкого качества вновь построенных жилых домов, отсутствия внутреннего оборудования, отсутствия водоснабжения и газоснабжения, несоответствия железобетонных зданий местным условиям анализировались как не приспособленные к современным потребностям.

Ключевые слова: Промышленный комплекс, строительная индустрия, жилищный, административно-бытовой, транспорт, связь, железные дороги, Советская власть.

Xudoyqulov U.K.

PhD., associate professor
National university of Uzbekistan
Xuralkarim77@mail.ru

REQUIREMENTS AND PROBLEMS FOR ACCOMMODATION OF INDUSTRIAL FACTORY WORKERS IN THE SOUTHERN REGIONS OF UZBEKISTAN IN THE 1970s - 1980s

ABSTRACT

This article describes in detail the relationship of workers of industrial enterprises to housing in the 70s-80s of the 20th century. Also, practical works were carried out on the basis of the state plan in order to improve the construction of housing, administrative-household, and service buildings, to create new construction projects, and to involve them in production. However, housing construction organizations commissioned due to the poor quality of newly built residential buildings, lack of internal equipment, water and gas supply failure, non-conformity of reinforced concrete buildings to local conditions were analyzed as not adapted to modern needs.

Keywords: Industrial complex, construction industry, residential, administrative-household, transport, communications, railways, Soviet government.

KIRISH

Mustaqillik yillaridagi ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar keng miqyosdagi islohotlarning amalga oshirilishi tufayli, jamiyatning tubdan o'zgarishi, yangi ijtimoiy tuzumning shakllanishiga imkoniyat yaratdi. O'zbekiston Respublikasi

Vazirlar Mahkamasining 1996 yil 16 dekabr «O‘zbekistonning yangi tarixini yaratish to‘g‘risida»gi va 1998 yil 27 iyuldagi «O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Tarix institutining faoliyatini takomillashtirish to‘g‘risida»gi qarorlari o‘zbek xalqi va uning davlatchiligi tarixi bo‘yicha tadqiqotlarni rivojlantirish konsepsiyasining g‘oyaviy metodologik asosini tashkil etib [1] Vatanimiz tarixini haqqoniy yoritishga keng yo‘l ochib berdi.

O‘zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti I.A.Karimov milliy mafkuraning shakllanish jarayonida tarix fanining o‘rniga yuksak baho berib: «Milliy mafkurani shakllantirishdagi eng katta manba-bu haqqoniy yoritilgan tarixdir», -deb ko‘rsatgan edi.[2] Shuningdek, birinchi Prezidentimiz tarixning inson va jamiyat taraqqiyotidagi roliga baho berib, “O‘z tarixini bilmaydigan, kechagi kunini unutgan millatning kelajagi yo‘q. Bu haqiqat kishilik tarixida ko‘p bora o‘z isbotini topgan”[3]-deb ta’kidlaydi

Respublikada yengil va oziq-ovqat sanoatining rivojlanishi: muammolar va natijalar tarixini janubiy viloyatlar misolida o‘rganish shubhasiz, tarixni yanada chuqurroq tarzda yoritish uchun imkoniyat yaratadi. Chunki, janubiy viloyatlarning yengil va oziq-ovqat sanoati Respublikamiz iqtisodiyotida hamda aholini ish bilan ta’minlashda alohida salohiyatga ega bo‘lib, ushbu sohalarning tarixiy rivojlanish tendensiyalarini ilmiy jihatdan tadqiq etish bugungi kunda tarixshunoslik sohasida ilmiy tadqiqot obyekti sifatida yuzaga chiqmoqda. Ilmiy tadqiqot mavzusini dolzarbligini ilmiy tahlil etishda xolisona va tarixiy tahlilga alohida e’tibor berilib, 1991 yilgacha yengil va oziq-ovqat sanoati sohasida Sovet hukumati tomonidan amalga oshirilgan siyosatning mazmun va mohiyati manbalar asosida yoritildi. Chunki, O‘zbekistonda ushbu yillarda yengil va oziq-ovqat sanoatini rivojlantirishga alohida e’tibor berilgan bo‘lsada, biroq, ushbu yo‘nalishlarning hammasi markaz manfaatlariga moslashtirilgan holda olib borilib, milliy ahamiyatga ega yengil va oziq-ovqat sanoatini rivojlantirishga sovet hukumatini tomonidan hech qanday moddiy va ma’naviy sharoit yaratib berilmadi. ushbu mavzuni tarixshunosligini o‘rganish dolzarb masala bo‘lib fanlararo yondoshuvni taqozo etadi.

TADQIQOTNING ASOSIY NATIJALARI

Tabiiyki, bu davrda turar joy muammolari dolzarb masalalardan biri bo'lib kelgan. Yangi shaharlar, aholi markazlarining paydo bo'lishi, yangi yerlarni o'zlashtirish hamda madaniy-maishiy xo'jalik ishlariga oid qurilish ishlarini ko'payishi qurilish mahsulotlariga bo'lgan talabni oshib borishiga olib keldi. Natijada yangi g'isht zavodlarini qurish, mavjud g'isht zavodlarini ta'mirlash hisobiga mahsulotga bo'lgan ehtiyojlarning qondirilishi uchun yangi imkoniyatlar ishga solindi. 1970 yilda xalq xo'jaligi hamda aholini talab ehtiyojlarini hisobga olgan holda g'isht ishlab chiqarish yengil va oziq-ovqat sanoati ishchi-xodimlari uchun Qashqadaryo viloyatida 47,3 million donaga, Surxondaryo viloyatida 87,6 million donaga o'sdi. Janubiy viloyatlarda temir-beton konstruksiyasi qurilish mahsulotlari ishlab chiqarishiga alohida e'tibor berilib, ko'p qavatli uy-joylar, madaniy-maishiy, jamoat, ma'muriy binolarni qurish imkoniyatlariga keng yo'l ochildi. 1970 yilda Qashqadaryo viloyatida 40,5 ming kub metr, Surxondaryo viloyatida 111,5 ming kub metr temir-beton qurilish mahsulotlari ishlab chiqildi [4].

O'zbekistonda uy-joy, ma'muriy-maishiy, xizmat binolar qurilishini yaxshilash maqsadida, yangi qurilish loyihalarini yaratish, ishlab chiqarishga jalb etish maqsadida davlat rejasi asosida amaliy ishlar bajarildi. Temir-beton konstruksiya qurilish materiallarini ishlab chiqarish va yig'ish respublikada 1970 yil 2870,7 ming kub metr, 1975 yil 3899,0 ming kub metrni tashkil etgan bo'lsa, bu ko'rsatkich Qashqadaryo viloyatida 1970 yil 36,4 ming kub metr, 1975 yil 138,2 ming kub metrni, Surxondaryo viloyatida esa 1970 yil 108,3 ming kub metr, 1975 yil 155,8 ming kub metrni tashkil etdi [5].

Bu davrda qurilish ishlarini jadallashib, aholi sonining tabiiy o'sishi, migratsion jarayonlarning kuchayishi, paxtachilikni keng miqyosda ko'proq rivojlantirishga bo'lgan intilishlar hamda ommaviy yangi yerlarni o'zlashtirilishi, yangi sanoat korxonalari, madaniy-maishiy soha binolari uchun qurilishga bo'lgan ehtiyojning oshib berishi yangi sanoat komplekslarining barpo etilishi va qurilish

mahsulotlariga talabning oshib borishiga olib keldi. Respublikadagi mavjud qurilish sanoat korxonalari 1980 yil 4642 ming kub metr temir-beton konstruksiya mahsulotlarini ishlab chiqargan bo'lsa, 1985 yilda bu ko'rsatgich 6078,0 ming kub metrni tashkil etdi. Shuningdek, temir-beton qurilish mahsulotlari ishlab chiqarish Qashqadaryo viloyatida 1980 yil 232,1 ming kub metr, 1985 yilda esa 439,6 ming kub metr, Surxondaryo viloyatida 1980 yil 197,8 ming kub metr, 1985 yilda 300,1 ming kub metrni tashkil etdi [6].

Uy-joyga bo'lgan talabni qondirish masalasida sovet hukumati uy-joy qurilishi, kooperativ va qurilish tashkilotlariga katta e'tibor bilan qarab, mablag'lar sarflashni ko'paytirdi. Qurilishga sarflanayotgan mablag'lar asosan shaharsozlik, sanoat korxonalar, madaniy-maishiy sohadagi uy-joy binolarini qurishga qaratildi. 1971-1975 yillarda yengil va oziq-ovqat sanoati ishchi-xodimlariga O'zbekiston SSR bo'yicha 2526 million rubl sarflandi. Qashqadaryo viloyatiga 191 million rubl sarflanib, 1909 ming kv metr uy-joy binolari qurilgan bo'lsa, Surxondaryo viloyatiga 150 million rubl miqdordagi mablag'lar sarflanib, 1418 ming kv metr uy-joy binolari qurildi [7].

Shuni alohida qayd etish kerakki, ushbu mablag'lar yengil va oziq-ovqat sanoati ishchi-xodimlarini son jihatdan o'sishi, yangi oilalarni uy-joy bilan ta'minlash uchun yetarli emas edi. Shuningdek, sarflanayotgan mablag'lar hisobida qurilayotgan uy-joy maxsus "imtiyozlar" asosida O'zbekistonga yuborilgan mutaxassislar, xodimlar, harbiylarga ko'proq ajratilar edi. Eng tahlilga jalb qilinadigan narsa, 1970 yilga kelib paxta yakka hokimligi natijasida aholiga uy-joy qurish uchun tomorqa berish to'xtatilgan bo'lib, berilishi mumkin bo'lgan tomorqalar ham ekin ekilmaydigan, tashlandiq yoki past-balandlikdan iborat bo'lgan, o'zlashtirilmagan yerlardan ajratildi.

Sanoat komplekslarini qurish hamda qurilish sanoatining takomillashib borishi natijasida turar-joy, ma'muriy-maishiy, transport, aloqa, temir yo'llar hamda boshqa xo'jalik sohalari uchun qurilish materiallarini yetkazib berishga alohida e'tibor berildi. Chunki sovet hukumati o'zining yengil va oziq-ovqat sanoati ishchi-xodimlarini uy-joy bilan ta'minlash strategiyasida ushbu masalani

birinchi o'ringa qo'ygan edi. Sanoatlashgan rayonlar, zavod-fabrikalar hamda qurilish sanoatiga asosan rusiyzabon aholi joylashgan bo'lib, Markazdan yuborilgan kishilarni uy-joy bilan ta'minlash asosiy masala edi. Ayniqsa, migratsion jarayonlar O'zbekistonda 1971-1975 yillarla kuchli bo'lib, Rossiya markazidan aholini ko'chib kelishi kuchaydi. Natijada respublikada yengil va oziq-ovqat sanoati ishchi-xodimlariga uy-joy qurilishi ko'payib, 1971-1975 yillarda 435,3 ming kvartira, 1976-1980 yillarda 453,1 ming kvartira qurib soha xodimlariga topshirildi. Shuningdek, janubiy hududlarda yengil va oziq-ovqat sanoati ishchi-xodimlariga uy-joy qurilishiga e'tibor berilib, yangi qurilish mahsulotlari ishlab chiqaradigan korxonalar ishga tushirilishi tufayli 1971-1975 yillarda yengil va oziq-ovqat sanoati ishchi-xodimlariga Qashqadaryo viloyatida 33,4 ming kvartira, 1976-1980 yillarda 43,4 ming kvartira, Surxondaryo viloyatida 1971-1975 yillarda 24,9 ming kvartira, 1976-1980 yillarda 23,1 ming kvartira qurib, ishga tushirildi [8].

Uy-joy qurilishiga ehtiyojni hisobga olib, qurilish tashkilotlariga ajratilgan mablag'larning asosiy qismi markaziy shaharlarga sarflanib, janubiy hududlar hisobgangan Qashqadaryo, Surxondaryo viloyatlarining Qarshi, Termiz, G'uzor, Shahrisabz, Kitob, Denov, SHerobod, SHo'rchi, Qumqo'rg'on kabi sanoatlashgan shaharlarida bu davrda ikki qavatli uy-joy binolari qurilib, ushbu uy-joylar asosan yengil va oziq-ovqat sanoati ishchi-xodimlari uchun ajratildi. Biroq bu ikki qavatli uylar mahalliy shart-sharoitlarni hisobga olinmasdan, suv, gaz ta'minoti, sanitariya holati hisobga olinmay qurilgan binolar edi. 1975 yilda yengil va oziq-ovqat sanoati ishchi-xodimlariga Qashqadaryo viloyatida 42 million rubl sarflanib, 473 ming kv. metr uy-joy binolari qurilgan bo'lsa, Surxondaryo viloyatida 37 million rubl sarflanib, 288 ming kv. m. uy-joy binolari qurildi [9]. Biroq yuqorida qayd etilganidek uy-joy qurilishi o'z sifat va samaradorligi bilan talab darajasida emas edi.

Yangi uy-joy binolariga bo'lgan talab-ehtiyojlarni hisobga olib, O'zbekistonda aholi sonining o'sishi, yangi yosh oilalarning ko'payishi, yirik sanoat komplekslarining qurilishi, yangi yerlarning katta hajmda o'zlashtirilishi

natijasida qurilish tashkilotlari zimmasiga katta ishlar yuklatildi. Jumladan, Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlarida ham uy-joy qurilishiga e'tibor yanada kuchaytirildi. Chunki Markazni paxta xom ashyosi bilan ta'minlovchi ushbu hududlarda paxtani qayta ishlovchi sanoat korxonalari ko'plab qurilayotgan edi. 1975-1980 yillarda uy-joy qurilishiga O'zbekistonda 3198 million rubl sarflanib, 27382 ming kv.m. uy-joy binolari qurib ishga tushirilgan bo'lsa, Qashqadaryo viloyatida 275 million rubl sarflanib, 2468 ming kv. m. uy-joy binolari, Surxondaryo viloyatida esa 158 million rubl sarflanib, 1414 ming kv. m. uy-joy binolari qurib ishga tushirildi. Qurilish jarayonining tezlashishi asosan viloyatlardagi sanoatlashgan shaharlarda amalga oshirildi. Shuningdek, qurilish mahsulotlarini ishlab chiqaruvchi zavodlar esa Qarshi, Shahrisabz, Termiz, Denov shaharlarda bo'lib, qurilish jihozlarini yetkazib berish masofasi qolgan hududlardan uzoq bo'lib, ushbu holat ortiqcha mablag'larni talab qilar edi.

1970-1980 yillarda O'zbekistonda uy-joy qurilishi masalasi yengil va oziq-ovqat sanoati ishchi-xodimlari sonining oshib borishi, yangi oilalarning uy-joyga bo'lgan talabi, migratsion aholi kelishining kuchayishi natijasida yanada dolzarb muhim masala bo'lib qolaverdi. Biroq shuni alohida qayd etish zarurki, qurilayotgan uylar yengil va oziq-ovqat sanoati ishchi-xodimlari talab-ehtiyojlariga javob bermay, temir-beton uskunali uylar qishda nihoyat sovuq, yozda kuchli issiq tufayli uy-joylarda yashash qiyin bo'lib, beton devorlarning ichki qismida yoz va qish davrida himoyalalanuvchi maxsus qatlamlar o'rnatilmagan, kanalizatsiya, suv, gaz ta'minotlari bilan ta'minlovchi moslamalar mustahkam qurilmaganligi tufayli aholi nihoyat darajada qiynalib yashar edi.

1980 yilda O'zbekiston bo'yicha uy-joy qurilishiga 714 million rubl sarflanib, 5742 ming kv. m. uy-joy binolari qurilgan bo'lsa, Qashqadaryo viloyatida 71 million rubl sarflanib, 125 ming kv. m. uy-joy binolari, Surxondaryo viloyatida 30 million rubl sarflanib, 256 ming kv. m. uy-joy binolari qurib ishga tushirildi. Ushbu ma'lumotlarda qayd etilgan raqamlar aholini uy-joyga bo'lgan talabini 42,7 foizini ta'minlashga yetar edi [10] Demak, uy-joyga bo'lgan talab-ehtiyoj

O'zbekistonda, jumladan, janubiy viloyatlarda eng asosiy muammolardan biri bo'lib qolaverdi.

O'zbekistonda uy-joy qurilishiga bo'lgan talab hamda aholining ehtiyojlarini hisobga olib qurilish ishlarini amalga oshirish cheklangan bo'lib, ushbu masala uchun zarur mablag', qurilish mahsulotlarini ajratish Markazning ixtiyorida bo'lganligi tufayli hamisha katta muammolar hamda to'siqlar paydo bo'lar edi. Uy-joy qurilishini jadallashtirish, yangi qurilish mahsulotlarini ishlab chiqaruvchi zavodlarni qurish uchun O'zbekistonning ichki zahirasi yo'q edi. 1980-1990 yillarda zamonaviy uy-joylar qurish, ichki jihozlarni ta'minlash, estetik did bilan yangi uy-joy komplekslarini qurish imkoniyati yo'q edi, bu borada yangi loyihalar va takliflar hisobga olinmas edi. Shu tufayli sovet hukumati davrida, 1930-1950 yillarda qurilgan ikki, to'rt qavatli uylarni qurish loyihasi, tuzilishi, ichki va tashqi ko'rinish 1960-1990 yillarda ham deyarli o'zgarmadi. 1981-1985 yillarda uy-joy qurilishi uchun O'zbekistonda 4189 million rubl sarflanib, 6006 ming kv.m. uy-joy qurilgan bo'lsa, jumladan, Qashqadaryo viloyatda 401 million rubl sarflanib, 574 ming kv. m. uy-joy, Surxondaryo viloyatda 183 million rubl sarflanib, 384 ming kv. m. uy-joy binolari qurib ishga tushirildi [11]. Ushbu uy-joy binolari janubiy hududlarning ma'muriy va sanoatlashgan markazlari hamda yangi barpo etilgan Qarshi, Termiz, Muborak, Shahrisabz, Kitob, Qamashi, G'uzor, Denov, SHerobod, SHo'rchi, Qumqo'rg'on, Jarqo'rg'on kabi shaharlarda amalga oshirildi.

Bu davrda qurilgan uy-joylar Sovet hukumati tomonidan amalga oshirilgan ijobiy ishlardan biri bo'lsada, biroq uy-joy qurilishi tashkilotlari tomonidan yangi qurilgan uy-joy binolarining sifatsizligi, ichki jihozlanishini talab darajasida emasligi, suv va gaz ta'minotidagi nosozlik, temir-beton binolarni mahalliy sharoitga mos kelmasligi tufayli ishga tushirilgan uy-joy binolari zamonaviy ehtiyojlarga moslanmagan edi.

Ammo shuni ta'kidlash kerakki, tadqiq qilingan yillarda uy-joy qurilishi masalasini ijobiy xal etishga ancha urinish bo'ldi. Xullas, 1970-1990 yillarda janubiy viloyatlarda ko'plab uy-joy binolari qurildi.

1979 yildan e'tiboran O'zbekistonning 9 shahrida (Toshkent, Sirdaryo, Fargona, Andijon, Qarshi, Termiz va h.k) shaxsiy uy-joy qurish man etildi. Buning natijasida 1978 yilda Qashqadaryo viloyatida ishchi va xizmatchilarning o'z mablag'i va davlat qarzi hisobiga 108 ming kvadrat metr, Surxondaryo viloyatida 43 ming kvadrat metr uy-joy qurilgan bo'lsa, 1980 yilga kelib, bu ko'rsatkich Qashqadaryoda 98 ming kvadrat metr, Surxondaryoda 21 ming kvadrat metr uy-joyni tashkil qildi. Bu davrda yo'l qo'yilgan ayrim xatoliklarni tugatish va ishchi xizmatchilarni uy-joy bilan ta'minlash borasida bir qator aniq chora-tadbirlar amalga oshirildi [12].

Masalan, 1980 yilda Shahrisabz trikotaj fabrikasida 26 xonadonli uy; 5 ta yotoqxona mavjud edi. Bu davrda mazkur korxona ishchi va xizmatchilarini uy-joy bilan ta'minlash borasida anchagina xayrli ishlar amalga oshirildi. 1980 yilda O'z SSR yengil sanoat ministrligi tomonidan 16300 kv. metr uy-joy qurish uchun 3380 ming rubl kapital mablag' ajratildi. O'z SSR Ministrlar soveti korxonada uy-joyga ehtiyoj nihoyatda yuqoriligini xisobga olib, respublika budjetidan qo'shimcha ravishda 2 mln. rubl mablag'ni uy-joy qurish uchun ajratdi. Bu bilan 1980 yildan ushbu korxona o'zi uy-joy quruvchi tashkilotga aylandi.

Qarshi yog'-ekstraksiya zavodi ishchilari 1980 yilda mahalliy budjet hisobiga 1938 kv. metr va korxonaning o'z qurilish tashkiloti kuchi bilan 2834 kv. metr uy-joyga ega bo'ldilar. 1980 yilda Kitob vino punktida 18 ming rubl, umumiy maydoni 86 m² bo'lgan turar joy foydalanishga topshirildi [13].

Shahrisabz ip gazlama korxonasida 1985-1990 yillarda 10-15 ming kvadrat metr turar joy binosi qurilgan. Korxona ishchilar shaxarchasida yashovchi ishchi va xizmatchilarning yashash sharoitini yaxshilash borasida ham bir talay ishlar qilindi [14]. Jumladan, dehqon bozori, xammom va yozgi stadion qurilib ishga tushirildi.

Surxondaryo viloyati yengil va oziq-ovqat sanoati korxonalari ishchi va xizmatchilarining turar joyga bo'lgan ehtiyojini qondirish borasida ham ma'lum bir ishlar amalga oshirildi. Denov yog'-ekstraksiya zavodida 1980-1985 yillar

ichida 64 oila yangi davlat uylariga ega bo'lgan bo'lsa, 30 nafardan ortiq ishchi oilasi tomorqa oldi. 1986 yilda korxona o'z stadioniga ega bo'ldi [15].

1970-1980 yillarda sanoat korxonalari ishchi va injener-texnik xodimlarining uy-joyga bo'lgan talablarini qondirish maqsadida bir talay ishlar amalga oshirildi. Ammo ko'plab kamchiliklar ham mavjud edi. Xususan uy-joy qurilishida maxalliy sharoit e'tiborga olinmadi. Ayrim uylar sifatsiz topshirildi. Janubiy viloyat shaharlarining issiq iqlim sharoitida obodonchilik, ko'kalamzorlashtirish va aholini ichimlik suvi bilan ta'minlash muhim ahamiyatga ega edi. Biroq bu sohada ayrim ishlar qilingan bo'lsa ham, ekilgan daraxtlarga o'z vaqtida qaramaslik oqibatida ularning ko'pchiligi qurib qolib, aholini ichimlik suvi bilan ta'minlanish darajasi 45 foizni tashkil etib, betondan qilingan uy-joylarning 3-4 va xatto 2- qavatlariga ichimlik suvlari chiqmas edi. Buning ustiga binolar issiq yoz sharoitiga moslashtirilmagandi.

XULOSA

Xulosa qilib shuni alohida qayd etish mumkinki, tadqiq qilingan yillarda Surxondaryo va Qashqadaryo viloyatlari yengil va oziq-ovqat sanoati korxonalari ishchi va xizmatchilarining moddiy-ma'naviy turmush darajasini yaxshilash borasida ancha chora-tadbirlar Janubiy viloyatlar yengil va oziq-ovqat sanoati korxonalari ishchi va xizmatchilarining moddiy-maishiy turmush tarzida amalga oshirilgan tadbirlarni tahlil qilar ekanmiz, quyidagi muammolar mavjudligini ko'rishimiz mumkin:

Birinchidan, korxonalar o'rtasida ishchi xizmatchilarning mehnat xaqi xajmini belgilashda jiddiy tafovutlar saqlanib, mehnat xaqini oshirish iqtisodiy qonunlarga deyarli asoslanmasdan, ma'muriy uslubda olib borilar edi. Bu boradagi chora-tadbirlar o'zining ijtimoiy moxiyati bilan barqarorlashtirishga qaratilgan bo'lsada, ayrim muammolarni keskinlashtirib yubordi.

Ikkinchidan, uy-joy bilan ta'minlash masalasida ko'pgina xatoliklar va nuqsonlarga yo'l qo'yildi. Uy-joy qurilishida mahalliy sharoit inobatga olinmay, ko'plab uy-joylar sifatsiz topshirilib, betondan qilingan uylarning yozda issiq,

qishda sovuq xolatini bartaraf etish muammolari hal qilinmadi, shuningdek, uylarni suv bilan ta'minlash qoniqarsiz xolatda edi.

Uchinchidan, korxonalar atrofini obodonlashtirish va ko'kalamzorlashtirish ishlari qoniqarsiz xolda olib borilib, o'zidan chang chiqaradigan paxta tozalash, to'qimachilik, ko'plab zaharli ximikatlarni tarqatadigan yog', go'sht-sut korxonalari atrof-muhitni ifloslanishi va ekologik vaziyatning og'irlashishiga olib keladi.

IQTIBOSLAR / ЧОККИ / REFERENCES

- 1.O'zbek xalqi davlatchiligi tarixi konsepsiyasi // O'zbekiston tarixi jurnali, 1999, 1-son, B.31-34.
- 2.Karimov I.A. Milliy istiqlol mafkurasi-xalq e'tiqodi va buyuk kelajakka ishonchdir. –T.: O'zbekiston, 2000.-B. 34.
- 3.Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat- yengilmas kuch.-T.: Ma'naviyat, 2009.-B.4.
- 4.Narodnoye xozyaystvo Uzbekskoy SSR. –T.: "Uzbekistan", 1971. – S.54.
- 5.Narodnoye xozyaystvo Uzbekskoy SSR. –T.: "Uzbekistan", 1986. – S.74.
- 6.Narodnoye xozyaystvo Uzbekskoy SSR. –T.: "Uzbekistan", 1986. – S.73.
- 7.Narodnoye xozyaystvo Uzbekskoy SSR. –T.: "Uzbekistan", 1971. – S.245.
- 8.Narodnoye xozyaystvo Uzbekskoy SSR. –T.: "Uzbekistan" 1986. – S.241.
- 9.Narodnoye xozyaystvo Uzbekskoy SSR. –T.: "Uzbekistan" 1971. – S.242.
- 10.Narodnoye xozyaystvo Uzbekskoy SSR. –T.: "Uzbekistan", 1971. – S. 243.
- 11.Qashqadaryo viloyati davlat arxivining Shahrisabz filiali, 144-fond, 1-ro'yxat, 17-hujjat, 83-varaq.
- 12.Surxondaryo davlat arxivining Denov filiali, 425-fond, 2-ro'yxat, 183-hujjat, 49-varaq.
- 13.Qashqadaryo viloyati davlat arxivining Shahrisabz filiali, 144-fond, 1-ro'yxat, 17-hujjat, 93-varaq.
- 14.Surxondaryo davlat arxivining Denov filiali, 425-fond, 2-ro'yxat, 183-hujjat, 79-varaq.
- 15.Tursunov S.N. Denov yog'-ekstratsiya zavodining tarixidan lavhalar. Denov, 1992. – 60 b.

Xolikulov A.B.

t.f.d., dotsent

O'zbekiston Milliy universiteti

akholikulov@gmail.com

**XIX-XX ASR BOSHLARIDA QASHQADARYO VOHASI
BEKLIKLARIDA SOLIQ TURLARI
ANNOTATSIYA**

Ushbu maqolada muallif XIX-XX asr boshlarida Qashqadaryo vohasi bekliliklaridagi soliq tizimini yozma manbalar, arxiv hujjatlari va ilmiy adabiyotlar asosida tahlil qilgan. “Hiroj”, “ushr”, “tanabona”, “zakot” va boshqa soliq turlari haqida batafsil ma'lumot berilgan.

Kalit so'zlar: Buxoro, amirlik, soliq, Rossiya imperiyasi, mulk.

Холикулов А.Б.

д.и.н., доцент

Национальный университет Узбекистана

akholikulov@gmail.com

**ВИДЫ НАЛОГОВ В БЕКСТВАХ КАШКАДАРЬИНСКОГО
ОАЗИСА В XIX – НАЧАЛЕ XX ВВ.
АННОТАЦИЯ**

В данной статье автор на основе привлечения широкого круга источников, архивных материалов и научной литературе, анализирует систему налогообложения в Бухарском эмерате XIX-начало XX вв. Подробно рассмотрены такие виды налогов как «хирож», «ушр», «танобона», «закот».

Ключевые слова: Бухара, эмират, налог, Российская империя, собственность.

Kholikulov A.B.

DSc., associate professor

National university of Uzbekistan

akholikulov@gmail.com

**TYPES OF TAXES IN THE KASHKADARYA OASIS REGIONS IN
THE 19th – EARLY 20th CENTURIES.
ABSTRACT**

In this article, the author, based on the involvement of a wide range of sources, archival materials and scientific literature, analyzes the taxation system in the

Bukhara Emirate of the 19th and early 20th centuries. Such types of taxes as “hirozh”, “ushr”, “tanobona”, “zakot” are considered in detail.

Key words: Bukhara, Emirate, tax, Russian empire, own.

KIRISH

XIX-XX asr boshlarida Buxoro amirligida shariatda belgilangan xiroj va ushr kabi yer soliqlari hamda hunarmandchilik, chorvachilik va savdo-sotiqdan olinadigan zakot asosiy soliqlar hisoblanar, amalda esa ko‘p sonli qo‘shimcha soliqlar, to‘lov va majburiyatlar mavjud edi. Amirlikning soliq siyosati mohiyatini aniqlashda mavjud soliqlar va ularning miqdori muhim o‘rin tutgani bois, dastavval asosiy soliq turlariga to‘xtalib o‘tish kerak bo‘ladi. Bu masalani avvalo, iqtisodiyotning asosini tashkil qiluvchi qishloq xo‘jaligidan olinadigan soliqlar misolida ko‘rib chiqamiz.

Amirlikda qo‘yidagi soliqlar joriy qilingan: xiroj bug‘doydan hosilning 1/3 ulushidan 1/10 qismigacha, chorvadan olinadigan zakot 1/40 hissa, tanobona (u beda ekilgan maydonlardan, uzum va mevali bog‘lardan olingan), bozorlarda sotilgan tovarlardan olinadigan zakot va boshqalar [1].

Bu davrda dehqonchilikdan olinadigan xirojning 2 turi mavjud bo‘lib, Ibodulla Orif xo‘ja Buxoriyning “Risoi al-Habibiya” asarida yozilishicha, xiroj solig‘i “xiroji muazzaf” va “xiroji muqassama”ga bo‘lingan [2]. Bulardan birinchisi, “xiroji vazifa” yoki “xiroji muazzaf” yer solig‘i hisoblangan. Bu soliq hosilga bog‘liq bo‘lmasdan, yerdan olinadigan hosilning miqdoridan qat’i nazar, barcha yerlardan bir xilda yig‘ib olingan. Mazkur soliq yilda ikki marta – bahor va kuz fasllarida mahsulot yoki pul ko‘rinishida olingan [3]. Pul bilan olinganda soliq miqdori bug‘doyning bozordagi narxidan kelib chiqib belgilangan.

Xirojning ikkinchi turi – “xiroji muqassama” yetishtirilgan hosildan belgilangan tartibda mahsulot yoki pul shaklida olingan. Bunda yerning holati va joylashgan o‘rni ham nazarda tutilgan [4].

Amirlikda “xiroji muqassama”ning miqdori mahsulot bilan o‘lchanganda hosilning 1/3, 1/4, yoki 1/5 qismiga teng hisoblangan. Bunda xirojning aniq miqdori

soliq yig'uvchi amaldorning yerlardan qancha miqdorda soliq olishni belgilashiga bog'liq bo'lgan [5].

Mulki xiroj va amlok yerlari xiroj solig'ining asosiy manbai sanalgan. Xirojning miqdori turlicha bo'lib, amlok yerlaridan hosilning $1/6$, $1/5$, $2/5$, va hatto, $1/3$, $1/2$ qismigacha xiroj solig'i yig'ilgan. Lalmi yerlarda yetishtirilgan hosildan $1/5$ miqdorda, mulki xiroj yerlarining har tanobidan esa yiliga 2-3 tangadan xiroj solig'i yig'ilgan [6].

Xiroj solig'i natura shaklida olinib, sug'oriladigan yerlarda oq ekinlarning $1/4$ qismi, ko'k ekinlarning $1/3$ qismi miqdorida, lalmi yerlardan esa $1/4$ hissa yoki har tanob [7] yerdan 6 tangadan yig'ilgan. Uzumzorlardan soliqning qaysi turi bo'lishidan qat'i nazar, naqd pul shaklida har tanob yerdan 0,5 tangadan olingan [8].

Agar yig'iladigan xiroj solig'i pulga hisob qilinadigan bo'lsa, ko'rib chiqilayotgan davrda uning miqdori:

1 tanob beda ekilgan amlok yerdan – 5 tanga;

1 tanob mevali bog'dan (agar boshqa ekin ekilmagan bo'lsa) – 10 tanga;

mulki xiroj yerlariga qarashli 1 tanob mevali bog'dan – 12 tanga;

1 tanob beda ekilgan mulki xiroj yerlaridan – 2 tangani tashkil qiladi [9].

Xirojni yig'ish uchun amlokdor o'zining ma'murlari bilan yetishtirilgan hosilning taxminiy miqdorini ma'lum vaqtlarda aniqlab, maxsus daftarga qayd etib borgan. Hosil yig'ib olingach, amirlikning ba'zi bekliklarida xirojning bu turi mahsulot bilan emas, balki mahsulotning bozordagi narxiga qarab naqd pul shaklida olingan.

TADQIQOTNING ASOSIY NATIJALARI

Yuqoridagi ma'lumotlar xiroj solig'i bekliklarda turlicha bo'lganligini, soliq miqdorini belgilashda yerning hosildorligi, suv bilan ta'minlanganligi va boshqalar hisobga olinganligini ko'rsatadi. Xullas, xiroj solig'i amirlikning barcha hududlarida hosilning o'rtacha $1/3$ yoki $1/5$ qismi atrofida bo'lgan [10].

Vaqf yerlaridan keladigan barcha daromadlar machit-madrasalar qurilishi va ta'mir ishlariga, mullalar, imomlar, mudarrislar va boshqalarning maoshiga

sarflangan. Ba'zan istisno tariqasida turli xayriya maqsadlarida vaqf yerlaridan ham hosilning 1/3 miqdorida yer solig'i yig'ilgan.

Buxoro amirligida yer solig'ining "ushr" deb ataluvchi turi ham mavjud bo'lib, u "mulki ushr" yerlaridan hosilning 1/10 miqdorida olingan [11]. Undan keladigan daromaddan shariatda belgilangan tartibda, asosan, xayriya maqsadlarida foydalanilgan [12].

Mulk yerlarining egalari o'z yerlarining hajmidan kelib chiqib, yiliga ikki marta ariqlarni tozalash uchun ishchi yuborishlari shart bo'lgan. Yuboriladigan ishchilar soni mirob va amlokdor tomonidan aniqlab berilgan. Ishga chiqmagan har bir kishi uchun mulk egasi kuniga 2 tangadan puli boqi to'lagan [13].

Amirlikda "safid bori" (oq ekinlar) turiga kiruvchi kuzgi ekinlardan hosilning 1/10 ulushi miqdorida, "kabud bori" (ko'k) – bahorgi va yozgi ekinlardan esa 1/3 hissa soliq olingan [14].

Buxoro amirligida bahorgi ekish oldidan maxsus "qo'sh puli" solig'i ham yig'ib olingan [15]. Ushbu soliq "xiroji muazzaf"ning o'zgargan shakli bo'lishi ham ehtimoldan xoli emas. Bu soliq hamal oyida Devoni sarkor boshchiligida ekin ekiladigan yer maydoni o'lchamiga qarab yig'ilgan.

Xiroj solig'i ochiq dalalarga ekilgan ekinlardan mahsulot ko'rinishida, devor bilan o'rab olingan yerlarga ekilgan ekinlardan naqd pul shaklida olingan. O'rganilayotgan davrda ochiq dalalar xiroj yerlari, devor bilan o'rab olingan yerlar esa tanob yerlari hisoblangan [16].

Manbalarda soliqlar har xil nomlar bilan atalganligiga duch kelamiz. Xususan, ba'zi manbalarda xiroj solig'iga nisbatan "mol" atamasi ishlatilgan. Amir Haydarning mahalliy amaldorlarga yozgan ko'pgina nomalarida xiroj, mol, tanobona atamalari birgalikda va bir xil ma'noda ishlatilganligini ko'ramiz. Bunda xiroj va mol mahsulot, tanobona esa pul bilan olinadigan soliqni anglatgan. Soliqlarning bunday nomlanishi oldingi davrlarda ham bo'lgan. Misol uchun, ashtarxoniylar davriga oid hujjatlarda ham mahsulot bilan olinadigan soliq "moli zamin" shaklida uchraydi [17].

XIX asrda Buxoro amirligida naqd pul bilan olinadigan soliqlar “naqti mol” nomi bilan atalganligi ma’lumotlarda qayd etilgan. Mutaxassislar fikricha, bu pul bilan yig’ib olinadigan tanobonaning boshqacha ko’rinishidir [18]. Ma’lumki, tanobona solig’i 3600 m² maydondan yig’iladigan soliq miqdorini bildirgan. Bu soliq turi manbalarda XVI asrdan boshlab uchraydi. Tanobona solig’i asosan uzumzorlar, mevazorlar, poliz va bedazorlardan olingan.

Yuqoridagilarga asoslanib, tanobona solig’i mahsulot bilan ham to’langanligi haqida xulosa qilish mumkin. Tanobonani naqd pul bilan to’lashga qurbi yetmaganlarga ba’zi paytlarda bu soliqni mahsulot bilan to’lashga ham ruxsat etilgan. Tanobona solig’i yilda ikki marta, bahor va kuz faslida yig’ib olingan [19].

Amirlikda yer solig’i asosan oktabr oyida yig’ib bo’lingan. Qurg’oqchilik va boshqa sabablarga ko’ra hosildorlik past bo’lgan yillarda soliqlarni yig’ish ancha og’ir kechgan. Xususan, 1913 yil 2 dekabrda Buxoro amirligidagi Rossiya siyosiy agentligi boshlig’iga Qarshi shahridan yuborilgan xabarda Qarshi bekligidagi aholi hosil bo’lmaganligi uchun soliq to’lashdan bosh tortganligi xabar qilinadi. Mazkur hujjatda ta’kidlanishicha, Qarshi begi barcha amlokdorlarni chaqirib, belgilangan soliqni to’liq yig’ish haqida qat’iy topshiriq bergan, sustkashlikka yo’l qo’yganligi uchun uchta amaldorni qamagan va ulardan birini darra urish bilan jazolagan [20]. O’sha yili Qarshi bekligida qurg’oqchilik va suv tanqisligi tufayli hosil kam bo’lib, donning narxi nihoyatda ko’tarilib, chorva mollarinig narxi esa tushib ketgan. Masalan, noyab oyida 1 botmon bug’doyning narxi 8-9 tanga atrofida baholangan bo’lsa, dekabr oyiga kelib, 11-12 tangaga chiqqan. Erta bahorda Qarshi bozorida narxi 5-6 tanga bo’lgan 1 botmon arpa dekabrda 8 tangaga ko’tarilgan [21].

Buxoro amirligidagi asosiy soliqlardan biri zakot ekanligi yuqorida aytib o’tilgan edi. Bu davrda chorvadan 1/40 yoki har 100 bosh qo’ydan 14 Buxoro tangasi miqdorida zakot solig’i yig’ilgan [22]. Savdodan esa umumiy mahsulotning 2,5 foizi miqdorida olingan. Samarqand viloyatidan olib kelingan don mahsulotlaridan quyidagi miqdorda soliq olingan: bir vagon (610 pud) guruchdan 60 tanga; bir vagon (610 pud) bug’doydan 45 tanga; bir vagon (610 pud) arpadan 35 tanga [23].

XIX asr boshlariga oid ma'lumotlarga ko'ra Qarshi viloyatidan yig'ilgan zakot solig'i miqdori 2 lak, ya'ni 200 ming tangadan ortiq hisoblangan [24].

Chorva mollaridan olinadigan zakotdan tashqari amirlikda zakotning yana quyidagi turlari mavjud bo'lgan:

1) Bozordagi mahsulotlar musulmonlar va rus fuqarolariga tegishli bo'lsa, mahsulot umumiy qiymatining $1/40$ qismi, musulmon bo'lmagan boshqa savdogarlardan esa umumiy mahsulotning $1/20$ qismi miqdorida zakot yig'ilgan. Qonun bo'yicha narxi 200 tangadan oshmaydigan mahsulotlardan zakot solig'i olinmagan [25]. Amirlikda savdogarlardan yig'iladigan zakotning aniq hisobi yuritilmagan.

2) Qo'shni davlatlar va Rossiya viloyatlaridan keltiriladigan puldan olinadigan zakot: musulmonlar uchun umumiy pulning $1/70$ hissasi, boshqa din vakillari uchun $1/35$ hissa miqdorida bo'lgan, rus fuqarolaridan bunday soliq yig'ilmagan.

3) Buxoro amirligiga temir yo'llar orqali keltirilgan don mahsulotlaridan olinadigan zakot temir yo'llar qurilib ishga tushirilgach joriy qilingan. Soliqning bu turi quyidagi miqdorda yig'ilgan [26]:

№	Mahsulot nomi	Buxoro tangasiga	Rus puliga
1	Har bir vagon guruchdan	60 tanga	9 rubl
2	Har bir vagon bug'doydan	45 tanga	6 rubl 75 kop
3	Har bir vagon arpadan	35 tanga	5 rubl 25 kop.

Zakoti savoyim [27] – chorva mollaridan olinadigan soliq turi bo'lib, har o'nta qo'ydan yiliga 4 tanga miqdorida yig'ilgan [28].

Zakoti chakana [29] shariat qonunlariga zid ravishda zakot solig'ini to'lay olmaydiganlardan va xo'jaligida 40 tadan kam qo'y va echkilari bo'lib, chorva zakotini to'lashdan ozod etilganlardan olingan. Mazkur soliqni yig'ish uchun beklar amlokliklarga o'zlarining ishonchli vakillarini yuborar va ular orqali zakot solig'i to'lamaydiganlar to'g'risida ma'lumot to'plar edi. Zakoti chakana har bir bosh qo'y uchun tanga (7,5 kopeyk), har bir bosh echki uchun tanga (3,25 kopeyk) miqdorida yig'ilib, asosan amirlik aholisining kam ta'minlangan, kambag'al qismi gardaniga tushardi [30].

Qo'sh puli yer egalaridan har bir juft yer haydaydigan ho'kizdan 8 tanga (1 rubl 20 kopeyk), otlardan esa 4 tanga (60 kopeyk) miqdorida yig'ilgan. Qo'sh puli asosan kuz oyidan boshlab, to ekin-tikin ishlari mavsumiga qadar yig'ilgan [31].

Yaksara bir bosh qo'shchi ho'kizi yoki oti bor yer egasidan olinadigan soliq turi bo'lib, bir botmon, ya'ni 8 puddan 12 pudgacha (2,5 rubldan 5rublgacha) bug'doy narxida to'langan.

Osiyo puli – suv tegirmonlaridan olinadigan soliq. Bu tegirmonning qancha miqdorda un ishlab chiqarishiga qarab yiliga 20 tangadan 100 tangagacha (3-15 rubl) miqdorda yig'ib olingan.

Objuvoz puli – tariq va sholi oqlaydigan tegirmonlardan olinadigan soliq. Tegirmonning ishlab chiqarish hajmiga ko'ra yiliga 20 tangadan 100 tangagacha (3 rubldan 15 rublgacha) olingan [32].

Tanop puli [33] poliz ekinlari, uzumzorlar va mevali bog'lar egalaridan har tanob yer uchun yiliga uning joylashgan yeri, ya'ni bozorga yaqin-uzoqligiga qarab 16-18 tanga (2 r. 40 k. – 2 r. 70 k.) gacha [34] miqdorda olingan.

Alaf puli har bir tanob (1/6 desyatina [35]) beda ekilgan maydondan yiliga kamida 0,5 tangadan yig'ilgan [36].

Zakoti chakana, qo'sh puli, yaksara, osiyo puli, objuvoz puli, tanop puli, alaf puli kabi soliqlar shariatda belgilanmagan bo'lib, ular asosan mahalliy boshqaruv organlari, ya'ni beklarning ehtiyojlari uchun yig'ilgan [37].

Kafsan puli [38] yoki **panj sara** amlokdorning foydasiga yig'ilib, xirojdan tashqari har o'n botmon bug'doy, arpa, jo'xori, mosh va boshqa ekinlardan 20 funt [39] (qadoq), g'o'za va amerika paxtasidan 15 funt miqdorida olingan [40]. Kafsan puli amlokdorning shaxsiy mulki hisoblangan.

Mirobona [41] aholidan mirob foydasi uchun yig'iladigan soliq turi bo'lib, u bir juft qo'sh hayvoni haydaydigan yer uchun bir botmondan don yoki 1 botmon bug'doyning bozor narxidagi puli bilan to'langan.

Kafsani dorug'a dorug'a foydasi uchun yig'iladigan soliq bo'lib, uning hajmi aniq belgilanmagan. Yer egasi va dorug'aning o'zaro kelishuvi asosida yig'ilgan [42].

Jo‘rabekning Samarqandga qilgan yurishi vaqtida savdogarlarga mahsulotining umumiy summasiga qarab 1 tilladan 3 tillagacha miqdorda favqulodda bay puli solig‘i solingan [43].

Mushtak yoki mushti par – aminlar, oqsoqollar va boshqa quyi mahalliy boshqaruv organlari xodimlari foydasiga ixtiyoriy ravishda yig‘iladigan soliq turi [44].

Yuqoridagi soliqlar va to‘lovlardan tashqari ba’zi bir bekliklarda **suv puli** va **tol puli** singari to‘lov turlari ham mavjud ediki, ular savdogarlardan suv yoki quruqlik orqali o‘z mollarini olib o‘tganliklari uchun yo‘l puli sifatida olingan. Har ikki yig‘in turidan keladigan mablag‘ to‘g‘ridan-to‘g‘ri bek xazinasiga tushar edi [45].

Tagjoy yoki taxta joy puli [46] bozordagi sotuvchilardan olingan [47].

Aminona – bozorlarda sotiladigan oziq-ovqat va chorva mollaridan olinadigan soliq [48]. U quyidagi tartibda yig‘ilgan:

1 botmon paxtadan 5,5 tanga (82,5 kop.);

1 botmon jundan 7 tanga (1 rubl 5 kop.);

Qorako‘l teridan sotilgan narxining 2 foizi miqdorida;

Choy, indigo bo‘yog‘i (nil buyog‘i) va ingliz dokasidan sotilgan narxining 10 foizi miqdorida;

Sotilgan har bir otdan 1 tanga 2 pul (15,5 kop.);

Sotilgan har bir tuyadan 2 tanga (30 kop.);

Sotilgan har bir eshakdan 0,5 tanga (7,5 kop.);

Sotilgan har bosh qora moldan 20 puldan 1 tangagacha (5-15 kop.);

Sotilgan har bosh qo‘ydan – 24 pul (6 kop.).

Aminona solig‘ini yig‘ish uchun bozorlar, odatda, biror kishiga ma’lum narx evaziga bir yilga ijaraga berilgan yoki aminonachi deb ataluvchi maxsus amaldor va uning yordamchilari tomonidan amir xazinasiga uchun yig‘ilgan. Ijarachi kabi aminonachi ham bozorning tozaligi uchun javobgar bo‘lgan [49].

Jo‘rabek bek lavozimiga tayinlangunga qadar ochamayli urug‘idan bo‘lgan beklar davrida xalqdan 2 tangadan 6 tangagacha **soliq** deb ataluvchi jon solig‘i undirilgan [50].

Jiz'ya [51] – voyaga yetgan yahudiylar, hindlar, lo'lilar, umuman, amirlik hududida istiqomat qiluvchi boshqa din vakillaridan (ruslardan tashqari) yig'iladigan soliq. Bu soliq turi soliq to'lovchining iqtisodiy imkoniyatlaridan kelib chiqib, ya'ni kambag'allardan yiliga 12 tanga (1 rub. 80 kop. yoki oyiga 1 tanga), o'rtahollardan 24 tanga (3 rub. 60 kop. yoki oyiga 2 tanga) va boylardan 48 tanga (7 rub. 20 kop. yoki oyiga 4 tanga) miqdorida yig'ilgan [52]. Ayollardan va 9 yoshga to'lmagan bolalardan jiz'ya olinmagan [53].

Boshqa bir manbada esa o'z mustaqil hovlisiga ega bo'lgan yahudiydan oyiga 40 tanga, 16 yoshga to'lgan o'rta hol yahudiydan oyiga 2 tanga, kambag'allaridan esa mazkur to'lovning yarmi miqdorida soliq undirilganligi aytiladi. Shu tariqa, yahudiylardan yiliga amirlik xazinasiga foydasiga taxminan 24.000 rubl miqdorida soliq undirilgan [54]. Soliqning bu turi asosan Kitob, Shahrisabz va G'uzor bekliklarida yashovchi yahudiylardan yig'ilgan.

1. **Kechuv puli** (qayiq puli) – daryolarning kechuv joylaridan qayiq yordamida boshqa qirg'oqqa olib o'tganligi uchun to'lanadigan to'lov. U quyidagi tartibda olingan :

2. 1 kishi uchun – 8 pul (2 kop.);
3. Otliq kishi uchun – 1 tanga (15 kop.);
4. Tuya uchun – 1 tanga (15 kop.);
5. Qoramol uchun – 6 pul (1,5 kop.).

6. Daryo kechuvlari ma'lum pul evaziga bir yilga oldindan ijaraga berilgan [55].

7. Amirlikdagi soliq turlarini o'rganar ekanmiz, ularni ikki turga ajratish mumkin:

8. 1) Davlat soliqlari va to'lovlari. Ularga barcha turdagi zakot, xiroj, aminona va jiz'ya kiradi. Bu soliqlardan keladigan daromad to'g'ridan-to'g'ri amir xazinasiga tushgan.

9. 2) Ma'muriyat va mahalliy boshqaruv organlari foydasiga yig'iladigan soliqlar. Ularga zakoti chakana, qo'sh puli, yaksara, osiyo puli, objuvoz puli, tanob puli, alaf puli, mushtak puli, mirobona, kafsansara, kafsani dorug'a, qayiq puli va boshqa mayda soliqlar kiradi. Bu soliqlardan keladigan daromadning bir qismi (aniq

miqdorini belgilash qiyin) ma'muriy amaldorlar foydasiga, qolgan qismi esa beklıklardan yig'iladigan umumiy soliqlar bilan birgalikda amir xazinasiga borib tushgan [56].

10. Yuqoridagi to'lovlar va soliqlardan tashqari amirlik aholisi quyidagi mehnat majburiyatlariga jalb etilgan:

11. O'z mehnat qurollari bilan yiliga ikki uch marta ariq tozalash va qazish ishlariga;

12. Mahalliy hokimiyat ko'rsatmasiga binoan yo'llar, ko'priklarni tuzatish ishlariga [57].

Shuningdek, beklıklarda **qo'rg'on mardikor** deb ataluvchi mehnat majburiyati ham amal qilgan. Bunda qadimiy an'anaga ko'ra beklıklardagi qishloqlardan aholining soniga qarab 5 tadan 20 tagacha kishi yiliga ikki marta bahor hamda kuz oylarida ark va uning ichidagi ishlarga jalb qilingan. Qo'rg'on mardikorga jalb qilinganlarga hech qanday haq to'lanmaganidan tashqari, ularning ovqatlanishi ham o'z hisobidan bo'lgan, bunday ishchilar har kuni yangisiga almashtirib turilgan. Qaysidir qishloqdan belgilangan miqdordagi ishchilar kelmagan taqdirda, bek tomonidan har bir ishga kelmagan ishchi uchun 2 tangadan dakki puli deb ataluvchi jarima solingan. Bundan tashqari yo'lga yaqin qishloqlar aholisiga yo'llarni tuzatish uchun **yo'l majburiyati** ham joriy qilingan [58].

Jo'rabek faoliyati davrida Kitob bekligi yerlaridan mahsulot shaklidagi 10.000 botmon bug'doy hamda 60.000 tangadan tanob va zakot solig'i yig'ilgan [59].

Mahalliy amaldorlarda boqimandalik hissi ustun bo'lib, ular o'z mansablariga vaqtinchalik berilgan mukofot tarzida qarar va har daqiqada uni yo'qotib qo'yishidan qo'rqqar hamda imkon qadar o'z mansablaridan foydalanib, boylik orttirib qolishga intilar edi [60].

Ma'lumotlarga ko'ra Chiroqchi bekligi amirlik xazinasiga yiliga 100.000 tanga (25.000 rub.) miqdorda tanobona to'lagan [61].

G'uzor bekligi dehqonlari esa yillik 165.000 botmon hosildan bekka 20.000 botmon miqdorida xiroj to'laganliklari manbalarda qayd etilgan [62].

Gʻuzor bekligi yiliga amirlik xazinasiga rasman 200.000 pud miqdorida soliq toʻlab, shundan 5000 botmoni yoki 40.000 pudi bugʻdoy va arpadan olinadigan xirojga toʻgʻri kelgan. Amalda esa umumiy soliq miqdori yuqoridagidan ancha koʻp boʻlgan. 50.000 aholiga ega beklikda kishi boshiga yiliga oʻrtacha 4 pudga yaqin soliq toʻgʻri kelgan [63]. Qarshi bekligida birgina paxta va uzumdan yiliga 20.000 rublgacha soliq yigʻilgan [64].

Amirlikdagi iqtisodiy ahvol bilan yaqindan tanishgan Gubarevich-Radobilskiyning qayd qilishicha, soliqlarning maʼmuriyat amaldorlari ixtiyorida qolgan yarmidan tashqari amirlik xazinasiga yiliga xiroj soligʻidan 4 mln. rubl, zakotdan 1 mln. rubl, aminonadan 1,5 mln. rubl, turli xil toʻlovlardan 1,5 mln. rubl, jami 8 mln. rubl miqdorida daromad kelib tushgan [65]. Arxiv hujjatlarida esa amirlik xazinasiga yiliga 7 mln. 349 ming rubl kelib tushishi qayd etiladi [66]. Shundan 600.000 rubli Qarshi bekligi, 500.000 rubli Shahrisabz bekligi, 200.000 rubli Kitob bekligi, 300.000 rubli Gʻuzor bekligi, 200.000 rubli Chiroqchi bekligi, 150.000 rubli Yakkabogʻ beklikligi zimmasiga toʻgʻri kelgan [67]. Shahar va qishloq hunarmandlari toʻlaydigan zakot soligʻi **zakoti rasta** deb atalgan.

Amirlik hududida oltin, kumush va mis pullar muomalada boʻlib, ularning rus pullariga nisbatan qiymati qoʻyidagicha boʻlgan:

Oltin pul: tilla – 6 rubl 80 kop.

Kumush pul: tanga – 15 kop.

Mis pul: miri – 4 kop., pul – 1/4 kop., paysa yoki yarim miri – 2 kop.

Bundan tashqari, katta miqdorda qoʻshni davlat pullari: forslarning kumush kroni – 30-40 kop., afgʻon kumush rupiyalari – 30-45 kop. qiymatda muomalada boʻlgan [68].

1901 yili rus hukumati Buxoro amirligining barcha hududida Buxoro tangasini rus puliga 15 kopeykdan bir xil almashtirishni talab qiladi [69].

Buxoro amirligida jami 50 ga yaqin soliq va toʻlovlar joriy etilgan boʻlib, aholi bularni toʻlashga majbur edi. Toʻlanishi shart hisoblangan umumiy soliqlardan tashqari har bir beklikda qoʻshimcha toʻlovlar ham joriy qilingan boʻlib, ularni beklar oʻz bilganlaricha belgilagan. Soliq yigʻuvchilar esa Buxoro hukumati

tomonidan joriy etilmagan to'lov va majburiyatlarni ham aholidan talab qilishgan [70].

Ma'lumki, amirlikda soliq siyosatini tartibga olish borasida bir qator islohotlar o'tkazishga harakat qilingan. Xususan, XX asr boshlarida Amir Olimxon tomonidan o'tkazilgan "Farmoni islohot" shular jumlasidandir. Bu islohotdan asosiy maqsad ma'muriy amaldorlar va soliqchilarning o'z mansablarini suiiste'mol qilishiga, aholidan, birinchi galda, dehqonlardan ortiqcha soliq va yig'inlar undirishlariga chek qo'yishga qaratilgan edi. Aslida esa "bir bo'lmag'ur buyruq" natijasida [71] amirlikda ilgari yer solig'i 4/10 miqdorda olib kelingan bo'lsa, Amir Olimxon davrida uning miqdori 3/10 hissaga ko'tarildi. Saroy xizmatchilari, xususan, harbiy-ma'muriy amaldorlarning maoshi bir qadar oshirildi. Lekin bu tadbir ham amalda kutilgan natijani bermadi. Islohotlarda belgilangan vazifalarning amalda bajarilishi ustidan nazoratning deyarli yo'qligi, soliq yig'uvchi amaldorlarning o'z faoliyatida mutlaqo erkinligi mamlakat soliq siyosatida ko'pgina adolatsizliklarga sabab bo'ldi.

Islohotlar natijasida sarbozlar va amaldorlar maoshining oshirilishi ham aholidan soliqlarning ko'proq yig'ib olinishiga olib keldi. Chunki amaldorlarga to'lanadigan maosh tufayli amir xazinasining chiqimi ortib, uning o'rnini to'ldirish yana raiyatning zimmasiga tushdi. Shu tariqa, Amir Olimxon islohotlari kutilganidek soliqlarni kamaytirishga emas, balki ularning yanada oshishiga olib keldi.

1899 yili Shahrisabz begi yillik 700.000 rublga yaqin soliqni to'lashdan bosh tortadi. Bundan g'azablangan amir o'z sarbozlari bilan Shahrisabzga hujum qilib, bekning bor mol-mulkini musodara qiladi va barcha yordamchilarini quvib yuboradi [72].

XULOSA

Xulosa sifatida shuni qayd etish lozimki, amirlikda turli soliqlarni yig'ib olish ko'p sonli soliq yig'uvchi amaldorlar tomonidan amalga oshirilsa-da, soliqlarning belgilangan aniq miqdoriga qat'iy amal qilinmas, soliqchilar tomonidan ko'plab suiste'molchiliklarga yo'l qo'yilardi. Soliqlarning shariatda belgilanganidan ko'pligi, ular miqdorining oshib ketishi aholining noroziligi, turli g'alayonlarni keltirib chiqarardi.

XIX–XX asr boshlarida Buxoro amirligida shariatda belgilangan tartibda olinadigan asosiy soliqlar hamda ko‘plab qo‘shimcha soliq va majburiyatlar mavjud bo‘lib, bu holat mamlakat iqtisodiy-ijtimoiy hayotining barcha sohalariga o‘z ta‘sirini o‘tkazdi. Ko‘p sonli qo‘shimcha soliq, to‘lov va majburiyatlar aholining asosiy qismi iqtisodiy hayotiga katta zarar yetkazdi. Manbalar ma‘lumotlariga ko‘ra tabiiy, iqtisodiy va siyosiy jarayonlar ta‘sirida turli davrlarda bozorlarda mahsulot va tovarlarning narxi keskin o‘zgarib turgan. Ayniqsa, oziq-ovqat mahsulotlari narxlarining o‘sishi natijasida oddiy aholi orasida ommaviy ocharchiliklar yuzaga kelib, ushbu jarayonlar markaziy va mahalliy hokimiyat, amaldorlar va aholining boshqa qatlamlari o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarga jiddiy ta‘sir o‘tkazgan.

IQTIBOSLAR / ЧОККИ / REFERENCES

1. Kap. Pokotilo. Otchet o poyezdke v predeli Sentralnoy i Vostochnoy Buxari v 1886 godu. – Tashkent: Tipografiya Okrujnogo Shtaba, 1888. – S. 59.
2. Abduraimov M.A. Ocherki agrarnix otnosheniy v Buxarskom xanstve. T.2. – Tashkent: Fan, 1970. – S. 147.
3. Semenov A.A. Ocherk pozemelno-podatnogo i nalogovogo ustroystva v Buxarskogo xanstva // Tr. SAGU. – Tashkent, 1929. – Seriya II. – Vip. 1. – S. 22.
4. Kun A. Buxarskiye poryadki. Zametki o poryadke vzimaniya pozemelnix podatey // Turkestanskiye vedomosti. 1873. – №3.
5. Abduraimov M.A. Ocherki agrarnix otnosheniy... – S. 154.
6. O‘zR MDA. 1-jamg‘arma, 34-ro‘yxat, 791-ish, 2 orqa varaq.
7. Tanob – tomonlari 60 gaz bo‘lgan maydon.
8. Kun A.A. Ocherki Shagrisebzskego bekstva. – SPb., 1880. – S. 30.
9. O‘zR MDA. 1-jamg‘arma, 34-ro‘yxat, 791-ish, 3-varaq.
10. Xoroshxin A.I. Sbornik statey, kasayushixsya do Turkestanskogo kraya. – SPb.: tip. A. Transhelya, 1876. – S. 125.
11. Semenov A.A. Ocherk pozemelno-podatnogo i nalogovogo ... – S. 24.
12. Chexovich O.D. O razmere xaradja v Buxare XIX vv. – Tashkent, 1961. – S. 38.
13. O‘zR MDA. 1-jamg‘arma, 34-ro‘yxat, 791-ish, 2-varaq.

14. O‘zR MDA. 126-jamg‘arma, 1-ro‘yxat, 596-ish, 7-varaq.
15. Kun A.A. Buxarskiye poryadki... – №3.
16. Kun A.A. Ocherki Shagrisebzskego bektva... – S. 30.
17. Semyonov A.A. Ocherk pozemelno-podatnogo i nalogovogo ... – S. 52.
18. Abduraimov M.A. Ocherki agrarnix otnosheniy... – S. 165.
19. Abduraimov M.A. Ocherki agrarnix otnosheniy ... – S. 167.
20. O‘zR MDA. 3-jamg‘arma, 2-ro‘yxat, 275-ish, 5-varaq.
21. O‘zR MDA. 3-jamg‘arma, 2-ro‘yxat, 275-ish, 5-varaq.
22. Kun A.A. Ocherki Shagrisebzskego bektva... – S. 30.
23. O‘zR MDA. 1-jamg‘arma, 34-ro‘yxat, 791-ish, 3-varaq.
24. Vyatkin A. Karshinskiy okrug, organizatsii nem voyska i sobitiya v period 1215-1217 (1800-1803) godov. Otdelnyy ottisk iz XVIII toma. Izvestiya Sredneaziatskogo otdela gosudarstvennogo russkogo geograficheskogo obshestva. – Tashkent, 1928. – S. 28.
25. Logofet D.N. Buxarskoye xanstvo pod russkim protektoratom. – SPb.: B.I., 1911. – T. II. – S. 43.
26. Logofet D.N. Buxarskoye xanstvo... – S. 44.
27. O‘zR MDA. 126-jamg‘arma, 1-ro‘yxat, 663-ish, 2-3-varaq.
28. Semenov A.A. Ocherk pozemelno-podatnogo i nalogovogo... – S. 47.
29. O‘zR MDA. 126-jamg‘arma, 1-ro‘yxat, 638-ish, 1-varaq.
30. Logofet D.N. Buxarskoye xanstvo... – S. 51.
31. Xoroshxin A.P. Sbornik statey... – S. 171–172.
32. Logofet D.N. Buxarskoye xanstvo... – S. 52.
33. O‘zR MDA. 126-jamg‘arma, 1-ro‘yxat, 600-ish, 19-varaq.
34. Semenov A.A. Ocherk pozemelno-podatnogo i nalogovogo ... – S. 52.
35. 1 desyatina = 1,09 ga, 1/6 desyatina = 0,18 ga.
36. Semenov A.A. Ocherk pozemelno-podatnogo i nalogovogo ... – S. 52.
37. Logofet D.N. Buxarskoye xanstvo... – S. 53.
38. O‘zR MDA. 126-jamg‘arma, 1-ro‘yxat, 609-ish, 3-varaq.
39. Og‘irlik o‘lchov birligi bo‘lib, 1 funt = 409,5 g.

40. Semenov A.A. Ocherk pozemelno-podatnogo i nalogovogo ... – S. 35.
41. O‘zR MDA. 126-jamg‘arma, 1-ro‘yxat, 599-ish, 13-varaq.
42. Logofet D.N. Buxarskoye xanstvo... – S. 54.
43. Kun A.A. Ocherki Shagrisebzskskago bekstva... – S. 30.
44. Semenov A.A. Ocherk pozemelno-podatnogo i nalogovogo ... – S. 35.
45. Logofet D.N. Buxarskoye xanstvo ... – S. 54.
46. O‘zR MDA. 126-jamg‘arma, 1-ro‘yxat, 610-ish, 1-varaq.
47. O‘zR MDA. 126-jamg‘arma, 1-ro‘yxat, 1279-ish, 1-varaq.
48. O‘zR MDA. 126-jamg‘arma, 1-ro‘yxat, 604-ish, 23-varaq; 605-ish, 29-varaq.
49. Logofet D.N. Buxarskoye xanstvo... – S. 55.
50. Kun A.A. Ocherki Shagrisebzskskago bekstva... – S. 30.
51. O‘zR MDA. 126-jamg‘arma, 1-ro‘yxat, 656-ish, 10-varaq.
52. Girgas V. Prava xristian na vostokey. – SPb., 1865. – S. 26-31 .
53. Kun A.A. Ocherki Shagrisebzskskago bekstva... – S. 30-31.
54. Meyyendorf YE.K. Puteshestviye iz Orenburga v Buxaru / Predisl. N.A.Xalfina. – M.: Nauka, 1975. – S. 96.
55. Logofet D.N. Buxarskoye xanstvo... – S. 56-57.
56. Logofet D.N. Buxarskoye xanstvo... – S. 57.
57. Logofet D.N. O‘sha asar. – S. 58.
58. Kun A.A. Ocherki Shagrisebzskskago bekstva... – S. 31.
59. Kun A.A. O‘sha asar. – S. 31–32.
60. Logofet D.N. Buxarskoye xanstvo... – S. 61.
61. Kap. Arxipov. Voyennaya rekognossirovka ravninnoy chasti Buxarskogo xanstva... – S. 176.
62. Kap. Arxipov. O‘sha asar. – S. 182.
63. Polk. Fedorov’. Statisticheskiy ocherk Guzarskogo i Kuytangskogo i Kallyukskogo amlyakdarstv Kelifskogo bekstva // Sbornik geograficheskix, topograficheskix i statisticheskix materialov po Azii. – SPb.: Voyennaya tipografiya, 1894. – Vip. LVII. – S. 167.

64. Кар. Arxipov. Voyennaya rekognossirovka ravninnoy chasti Buxarskogo xanstva, proizvedennaya v 1883 g. // Sbornik geograficheskix, topograficheskix i statisticheskix materialov po Azii. – SPb.: Voyennaya tipografiya, 1884. – Vip. XX. – S. 206.
65. Logofet D.N. Buxarskoye xanstvo ... – S. 62.
66. O‘zR MDA. 2-jamg‘arma, 1-ro‘yxat, 251-ish, 66-orqa varaq.
67. Logofet D.N. Buxarskoye xanstvo. – S. 65.
68. Logofet D.N. O‘sha asar... – S. 68.
69. Turkestanskiy vedomosti. 1906. – №86.
70. O‘zR MDA. 2-jamg‘arma, 1-ro‘yxat, 344-ish, 15-varaq.
71. Fitrat A. Amir Olimxon hukmronligi davri. – Toshkent, 1992. – B. 32. O‘zR MDA. 2-jamg‘arma, 1-ro‘yxat, 251-ish, 87-orqa varaq.

Tog‘ayev J.E.
t.f.f.d. (PhD), dotsent v.b.,
O‘zbekiston Milliy universiteti
jasur.togaev@nuu.uz

**BRONZA DAVRI IJTIMOIIY-IQTISODIY MUNOSABATLARI
TARIXIGA DOIR MULOHAZALAR
(JANUBIY O‘ZBEKISTON MISOLIDA)
ANNOTATSIYA**

Markaziy Osiyo qadimgi davr tarixi turli qabilalarning migratsiyalari, assimilyatsiya jarayonlari hamda madaniy aloqalari bilan tavsiflanadi. Bronza davri tarixini arxeologik ma’lumotlar va yozma manbalar tahlili asosida tiklash mumkin. Maqolada bronza davri ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlari tarixi rekonstruksiya masalasi Janubiy O‘zbekiston misolida tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: bronza, ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar, Baqtriya, metallurgiya, madaniyat.

Тогаев Ж.Э.
д.ф.и.н. (PhD), и.о. доцент,
Национальный университет Узбекистана
jasur.togaev@nuu.uz

**РАЗМЫШЛЕНИЯ ПО ИСТОРИИ СОЦИАЛЬНО-
ЭКОНОМИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ БРОНЗОВОГО ВЕКА
(НА ПРИМЕРЕ ЮЖНОГО УЗБЕКИСТАНА)**

АННОТАЦИЯ

Древняя история Центральной Азии характеризовалась наличием миграций, ассимиляционных процессов и культурных взаимодействий между различными племенами. История эпохи бронзы может быть реконструировано на основе анализа археологических данных и письменных источниках. В статье анализируется проблемы реконструкции истории социально-экономических отношений эпоху бронзы на примере Южного Узбекистана.

Ключевые слова: бронза, социально-экономические отношения, Бактрия, металлургия, культура.

Togaev J.E.
PhD, acting docent,
National University of Uzbekistan
jasur.togaev@nuu.uz

**REFLECTIONS ON THE HISTORY OF BRONZE AGE SOCIO-
ECONOMIC RELATIONS
(BASED ON THE EXAMPLE OF SOUTHERN UZBEKISTAN)
ABSTRACT**

The ancient history of Central Asia features migrations, assimilation processes and cultural interactions between different tribes. The history of the Bronze Age can be reconstructed based on the analysis of archaeological data and written sources. The article analyzes the issues of reconstruction the history of socio-economic relations of the Bronze Age on the example of Southern Uzbekistan.

Key words: bronze, socio-economic relations, Bactria, metallurgy, culture.

KIRISH

Bronza va ilk temir davri ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlari tarixini (Janubiy O'zbekiston misolida) qayta tiklash jarayonida O'rta Osiyoning turli geografik sharoitida tarixiy-madaniy rivojlanishning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olib, mintaqaning janubida (Baqtriya, Sug'd, Marg'iyona, Parfiya) va shimoli-sharqida (Xorazm, Toshkent vohasi, Farg'ona vodiysi) ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar tizimida, madaniyatlarning notekis taraqqiyoti bilan belgilangan muayyan tafovutlar mavjud bo'lgan.

Bronza davri O'rta Osiyo janubida (shu jumladan, Surxon vohasida) ishlab chiqaruvchi xo'jaliklar va ixtisoslashgan hunarmandchilik sohalarining rivojlanishi, savdo-sotiq va madaniy aloqalarning tobora kengayib borishi, o'troq dehqonchilik aholining ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarida katta o'zgarishlarga sabab bo'lgan [1].

TADQIQOTNING ASOSIY NATIJALARI

Yozma manbalarda yoritilmagan bronza davri tarixi va madaniyatini faqat arxeologiya materiallari asosida tiklash mumkin. Ular moddiy va ma'naviy madaniyat, iqtisodiy munosabatlar va ijtimoiy aloqalar tarixini o'rganishda muhim

manba bo‘lib xizmat qiladi. Tarixiy rekonstruksiya jarayonida quyidagilarni ochib berish muhim:

1. Turar joylarning topografiyasi va me'morchilik tarhi, alohida uy-joylardagi xonalarning funksiyasi.

2. Tabiiy sharoit (paleogeografiya, paleoekologiya), moddiy ishlab chiqarish imkoniyatlari, hayot sharoiti, inson turmush tarzi, antropogen landshaftning rivojlanishi.

3. Jamoalarning iqtisodiy tuzilishi, xo‘jalik shakllari, xonaki va ixtisoslashgan hunarmandchilik darajasi, paleodemografiya, oila va jamiyat.

Bronza davri Sopollitepa aholisi A.A.Asqarovning fikriga ko‘ra, ko‘p xonali uy-joylarda yashagan va urug‘ jamoalariga birlashgan 8 ta katta oilalar a‘zolaridan iborat bo‘lgan. Ular tomorqa yerlari, chorva, ishlab chiqarish qurollari, ro‘zg‘or buyumlari va qishloq xo‘jalik mahsulotlari zahiralariga ega bo‘lib, mustaqil xo‘jalik yuritgan va katta ijtimoiy tuzilish (manzilgoh) doirasida hayot kechirgan [2, C. 142-143]. Xuddi shunday holat bronza davri Dashtli vohasi misolida, ya‘ni katta patriarxal oilalarga mansub ko‘p xonali turar joylar Shimoliy Afg‘onistonda aniqlangan, biroq bu yerda dehqonchilik jamoalari uy-joylari qatorida saroy va ibodatxonalar kabi katta inshootlar qoldiqlari topilgan. Keyin bunday imoratlar Janubiy O‘zbekistondagi Jarqo‘ton shahar xarobasida ham aniqlangan [3].

V.I.Sarianidi bronza davri Baqtriyada ibodatxonalarning xususiy yer mulki va xo‘jaligi to‘g‘risida masalani ilgari surib, ularni Mesopotamiya ibodatxonalarining xo‘jaliklari bilan qiyoslagan [4, C. 132-135]. Ma‘lumki, Ikkidaryo oralig‘ida (Shumer) va Elamda sun‘iy sug‘orish tizimini yaratish erkin jamoa a‘zolari mehnati bilan bog‘liq bo‘lgan, dehqonchilik vohalarida jamoatchilik yerlari o‘troq aholi sig‘inadigan ma‘budalarning xususiy mulki hisoblangan [5].

Yer-mulklarga oliy huquq haqidagi tasavvurlar tufayli, yirik tashkillashtirilgan ibodatxonalar xo‘jaliklari vujudga kelib, ular qishloq jamoalari xo‘jaligi va jamoatchilik yer mulkidan ajralgan hamda o‘z xizmatchilariga ega bo‘lishgan [6].

Baqtriyaga qo‘shni Marg‘iyonada hosildorlik, suv va olov e‘tiqodlari bilan bog‘liq bronza davriga oid katta ibodatxonalar va mudofaa devorlari bilan o‘rab

olingan saroylar aniqlangandan so'ng, Marg'iyona va Baqtriya ham Mesopotamiya singari ibodatxona va saroy yer-mulklari rivojlanganligi haqidagi xulosalar xorijiy nashrlarda ham o'z aksini topgan [7].

Ibodatxona va saroy xo'jaliklari Marg'iyona-Baqtriya aholisining ijtimoiy va iqtisodiy hayotida muhim o'rin tutgan, bu xo'jaliklarni shakllangan ma'muriy tashkilot boshqarib turgan kabi fikrlarga qo'shilgan holda [8], bizningcha dehqonchilik vohalarida aholining asosiy ijtimoiy qatlamlari ziroatchilik va chorvachilik bilan band bo'lgan kishilar, hunarmandlar, binokorlar va turli xizmatlarni bajaruvchi jamoa a'zolaridan iborat bo'lgan. Ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi darajasini ijtimoiy mehnat taqsimoti belgilab bergan. Qo'lga kiritilgan ilmiy ma'lumotlar bronza davri Janubiy O'zbekiston hududida jamoatchilik hayotining yuqori darajasidan darak beradi.

Bronza davri ijtimoiy-iqtisodiy tizimini qayta tiklashda tasviriy san'at namunalaridan foydalanish katta ahamiyatga ega. Bu borada, Yaponiya tarixiy poytaxti – Kiotodan uncha uzoq bo'lmagan hududda joylashgan Mixo muzeyi kolleksiyasining mil. avv. III ming yillikning oxiri – II ming yillik boshlariga oid Baqtriya – Marg'iyona sivilizatsiyasiga tegishli buyumlar majmui e'tiborga molik [9]. Ularning biri – kumush qadah sirtida qishloq xo'jalik ishlari hamda marosim sahnalari, idishning quyi va yuqori qismida tasvirlangan (12-ilova). Quyi qismida omoch tortayotgan ikkita xo'kiz, o'ng qo'li bilan omoch bosib shudgorlash harakatidagi qo'shchi, shoh yordamida xo'kizlar haydovchisi va silindrsimon idishdan yerga urug' sepgan ziroatkor tasvirlangan. Yuqori manzarada o'tirgan holatdagi sakkizta odam aks ettirilgan. Ular, ehtimol hosildorlik e'tiqodiga bag'ishlangan diniy marosimni o'tkazayapti. O'ng tarafning oxirida o'tirgan shaxs (bosh kohin?) qadah ko'tarib ichimlik iste'mol qilayapti, uning yonida mevalar to'ldirilgan vazasimon idish mavjud. Uning oldidagi kishining yelkasiga savat osilgan. Bu kishi uning qo'lini ko'tarib, qutlayapti [4, B. 452].

Bu davr jamoalarning iqtisodiy asosini dehqonchilik, chorvachilik, ixtisoslashgan hunarmandchilik va konchilik ishlari tashkil etgan. Tariq, arpa va bug'doy ekilgan, bog'dorchilik rivojlangan, mayda chorva va qoramol boqilgan,

qishloq xo'jalik mahsulotlari bilan ayirboshlash va tashqi savdo-sotiq aloqalari mavjud bo'lgan [10]. Bronza davrida bir muncha kichikroq manzilgohlarning (Bobolangar, Qo'shtepa) vujudga kelishi ham e'tiborga molik [11]. Ular o'z xususiyati, mulkiga ega alohida katta oilalarning turar joylari bo'lgan.

Ma'lumki, bronza davrining xo'jalik sohasida erishgan eng katta yutuqlaridan biri qadimgi dehqonchilikning keng yoyilishi va chorvachilikning dehqonchilikdan ajralib chiqishidir. Ishlab chiqarish munosabatlari rivoji ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarda sezilarli o'zgarishlarga olib keldi [12].

Metallurgiya rivoji va mehnat qurollarini yasash uslubi o'zgarishi bilan odamlar mis, qalay va qo'rg'oshin konlarini kashf etadilar. Bronza davrida (mil. avv. III ming yillikning o'rtalari – II ming yillik) o'zlashtirilgan yerlar va yashash hududlar tobora kengayib borgan. Aholi sonining o'sishi, qabilalarning o'zlashtirilgan hududlarda zich joylashishi, doimo o'sib borayotgan xo'jalik va hunarmandchilik ehtiyojlari, tabiiy qazilma boyliklar – polimetallar ruda konlari, bo'z yerlar, suv manbalari va keng yaylovlarni o'zlashtirish zaruratini vujudga keltirgan. Mazkur omillar dehqonchilik va urbanizatsiya jarayonlarining rivojlanishi hamda mil. avv. II ming yillikda yaylovlarda boqiladigan chorvachilik ajralib, maxsus xo'jalik shakliga aylanishi bilan belgilangan [13].

Shuni ham alohida qayd etish joizki, uy chorvachiligi bronza davri jamoalari hayotida muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Sopollitepadan 16 mingtacha hayvon suyaklari aniqlangan bo'lib, ularning asosiy qismi qo'y va echkiga tegishli bo'lsa, shuningdek, ular orasida cho'chqa, tuya, sigir, it va mushuk suyaklari ham uchraydi. Bronza davri odamlari hayotida yovvoyi hayvon va qushlarni ovlash ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan, zero arxeologik yodgorliklardan aniqlangan bug'u, jayron, quyon, o'rdak, kaptar va shu kabi boshqa hayvon va parranda suyaklari qoldiqlari yuqoridagi fikrlarni tasdiqlaydi [14]. Qo'shimcha tarzida aytish mumkinki, osteologik ma'lumotlar tahlili hayvon suyaklarining asosiy qismi uy hayvonlariga (Sopollitepada – 70,2%, Jarqo'tonda – 90 %, Kuchuktepaning bronza davri qatlamida – 73,4% bo'lsa ilk temir davri qatlamlarida – 85,2%, Talashkantepada – 78,2%), shuningdek, qolgan qismi yovvoyi hayvonlarga

(Sopollitepada – 29,8%, Jarqo‘tonda – 10 %) tegishli ekanligini ko‘rsatadi. Jarqo‘tondan yetti turdagi uy havonlari hamda o‘n olti turdagi yovvoyi hayvon suyaklari qoldiqlari aniqlangan [15].

Tarixiy rekonstruksiya jarayonida mazkur ko‘rsatkichlarni hisobga olish muhim ahamiyatga ega, negaki oziq-ovqat mahsulotlarini qo‘lga kiritishning ishlab chiqarish xo‘jaligi taraqqiy topgan bronza davrida, o‘zlashtirish xo‘jaligi sohasi, yovvoyi hayvonlarni ov qilish, ma’lum darajada ilgari ahamiyatini saqlab qolgan. Shu bois, qadimgi xo‘jaliklar tizimini tiklash paytida turli manbalardan foydalanish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

1-jadval

Aniqlangan uy hayvonlari suyaklari (foiz ko‘rsatkichida %) [15, C. 53]

Hayvon turi	Bronza davri			Ilk temir davri	
	Jarqo‘ton	Sopollitepa (Botirov bo‘yicha 1974)	Kuchuktepa I	Kuchuktepa II	Talashkantepa I
Yirik (shoxli) chorva	18,0	36,5	14,6	16,0	16,4
Mayda (shoxli) chorva	60,0	55,1	51,7	48,0	54,1
To‘ng‘iz	0,8	3,4	10,4	16,6	18,1
Ot	7,7	-	5,2	2,6	4,9
Tuya	0,4	0,8	3,4	2,0	4,9
It	8,5	0,8	3,4	2,5	-

Yuqoridagi jadvaldan ko‘rinib turibdiki, mayda (shoxli) chorva Janubiy O‘zbekistonning bronza va ilk temir davri yodgorliklarida ustunlik qilgan. Yirik va mayda chorva aholining go‘sh, sut hamda teri mahsulotlariga bo‘lgan asosiy ehtiyojlarini ta‘minlagan.

Bronza davrida O‘zbekistonning janubiy hududlarida o‘troq dehqonchilik madaniyati taraqqiy etadi. Janubiy O‘zbekistonning bronza davri yodgorliklari tog‘ oldi hududlari va tog‘lar oralig‘idagi vohalarda, suv manbalariga yaqin hududlarda joylashgan [14].

Janubiy O'zbekistonning bronza va ilk temir davri yodgorliklarini rayonlashtirish masalasi A.A.Asqarov, E.V.Rtveladze, A.S.Sagdullayev hamda Sh.B.Shaydullayev tadqiqotlarida muhokama etilgan [16].

Janubiy O'zbekistonning bronza davriga oid Ulanbuloqsoy, Sherobod, Xo'jaipoksoy va Poshxurd (tog' vohasi) dehqonchilik vohalarini shuningdek, daryo va ularning o'zanlarida shakllangan Urgulsoy, Bandixon, Mirshodi va Sangardak-To'palang kabi mikrovohalarini qayd etish mumkin [17].

Janubiy O'zbekiston dehqonchilik rivoji uchun tabiiy qulay geografik hudud hisoblangan bo'lib, bronza davridayoq hudud aholisi sun'iy sug'orishga asoslangan dehqonchilik bilan shug'ullanganligi tadqiqotlar natijasida aniqlangan. Sopollitepa aholisi Janubiy O'zbekiston hududining eng qadimgi dehqonlari sifatida e'tirof etiladi [18]. Sopollitepadan aniqlangan arpa, bug'doy, tariq donlari, shuningdek, don yanchgich, kelisop va o'roqlar kabi mehnat qurollari bu davr aholisi hayotida dehqonchilik muhim ahamiyat kasb etganligini asoslaydi [19].

Jarqo'tondan tosh, metall va suyakdan yasalgan ikki mingdan ortiq mehnat qurollari va nusxalari topilgan bo'lib, ularning aksariyati dehqonchilik bilan bog'liq mehnat qurollaridir [3].

Ibtidoiy jamiyat tarixida eng dolzarb masalalardan biri bu metall buyumlar va metallga ishlov berishning shakllanishidir. Metallurgiya va metallga ishlov berish iqtisodiy hayotning eng muhim sohalaridan biri hisoblanib, texnologik taraqqiyot darajasini belgilaydi. Aynan metallurgiyaning shakllanishi xo'jalik hayot hamda ijtimoiy munosabatlar rivojida muhim ahamiyat kasb etgan [20]. Metalldan ishlangan mehnat qurollarining paydo bo'lishi qadimgi ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotni ham tezlashtirgan.

Umuman olganda, O'rta Osiyo hududida metall konlari (mis, qalay, qo'rg'oshin va boshqalar) bir tekis joylashmagan, shunga ko'ra konchilik va metallurgiya sohalari rivoji mintaqa hududlarida turli darajada rivojlangan. Masalan, mis konlari Markaziy Qizilqum va Farg'onada, Markaziy Qozog'iston, Zarafshon daryosi yuqori va o'rta oqimlari hududlarida va boshqa joylarda aniqlangan [21]. Shuni ham ta'kidlash joizki, mis konlari dunyoning ko'pgina

mintaqalarida tarqalgan bo'lsa-da, qalay konlari kamyob sanaladi. Keng rivojlangan bronza sanoatiga qaramasdan, Yaqin Sharqda ham qalay konlari deyarli yo'q bo'lgan va qalayning mintaqada yoyilishi borasidagi masala qizg'in muhokamalarga sabab bo'lmoqda [22].

Ko'plab tadqiqotchilar metall, ayniqsa qalay uchun xom ashyo bazasi aynan O'rta Osiyo bo'lgan deya hisoblaydilar. O'zbekiston hududida (Qarnob, Lapas va Changali) va Tojikiston hududida (Mushiston va Takfon) bronza davriga oid qalay konlari o'rganilgan bo'lib, ular mintaqada konchilik rivojiga ham turtki bo'lgan. Lekin, K.Kaniut fikricha "qalay masalasi" borasida xulosalar chiqarishga hali erta, bu bo'yicha kelajak tadqiqotlari aniq xulosalar chiqarishga imkon beradi [23].

Tadqiqotchilar Yevrosiyo bronza davri madaniyatlari, ulardan aniqlangan metall buyumlarning tahlili asosida O'rta Osiyo orqali o'tgan "Bronza yo'li" hamda uning mintaqada ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy hayotida tutgan o'rni borasida ham qayd etganlar [24].

Shuni alohida qayd etish joizki, mis, qalay va qo'rg'oshin kabi metallar qo'shilmasi asosida bronza metallini yaratilishi ijtimoiy-iqtisodiy hayotda katta siljishlarga sabab bo'ldi. Mis va bronza qurollardan xo'jalikda keng foydalanilishiga qaramay ular tosh qurollarni to'liq siqib chiqara olmagan.

Janubiy O'zbekiston bronza davri metallurgiyasi borasidagi tadqiqotlar [25] tahlili asosida masalani yoritish mumkin. Bronza metalli tarkibini kimyoviy jihatdan tahlil qilish orqali uning bir necha tiplari farqlanadi. Sopollida topilgan 41 % bronza buyumlar qalay tarkibli bronzadan tayyorlanganligi qayd etilgan [26].

2 - jadval

Sopollitepa va Jarqo'tondan topilgan metall buyumlar qiyosiy jadvali [23].

	Qalay bronza (Sn>3%)	Mishyak (arsenik) bronza (As>3%)	Qo'rg'oshi n bronza (Pb>3%)	Tarkibida kam miqdorda qalay bo'lgan mis (Sn 1- 2,99%)	Tarkibida kam miqdorda arsenik bo'lgan mis (As 1- 2,99%)	Mis (Sn, As, Pb<1%)	Umumiy
Sopollitepa	31	29	16	4	13	2	95
Jarqo'ton	6	12	3	1	27	6	55
Umumiy	37	41	19	5	40	8	150

	(25 %)	(27 %)	(13 %)	(3 %)	(27 %)	(5 %)	(100 %)
--	--------	--------	--------	-------	--------	-------	---------

Sopollitepani tadqiq etish jarayonida o'rganilgan moddiy manbalar metallsozlik yuksak darajada rivojlanganidan dalolat beradi. Bronzadan xanjarlar, o'q uchlari va nayza paykonlari, pichoqlar, boltalar, jez ignalar ishlangan [27]. Har bir patriarxal jamoa yashash qismida metall eritish ustaxonalari mavjud bo'lgan. Masalan, Jarqo'tondan aniqlangan ibodatxonani qazish jarayonida, uning xo'jalik-xizmat qismidan maxsus chilangarlik ustaxonasi ochilgan. Supa ustida qurilgan 5 ta o'choq topilgan. Bu o'choqlar bronza hom ashyosini eritish pechlari deya e'tirof etilgan.

Jarqo'tondan bronza ishlab chiqarish bilan bog'liq hunarmandlar massivi ochilgan. Yodgorlikda olib borilgan arxeologik tadqiqotlar davomida yuzlab bronzadan ishlangan mehnat va harbiy qurollar, zebi-ziynat buyumlari, urug' jamoa totemlari aks ettirilgan muhrlar, jamoa oqsoqollari va sardorlarining ijtimoiy nufuzidan dalolat beruvchi tamg'a va tumorlar topilgan [28].

Bronza davri ijtimoiy-iqtisodiy hayotidan darak beruvchi muhim manbalardan yana biri bu gliptika va sfragistika manbalaridir. Ma'lumki, muhrlarning uchrashi xususiy (shaxsiy) mulkning mavjudligini asoslaydi. Shuningdek, muhrlar savdo aloqalarida muhim o'rin tutgan bo'lishi ehtimoldan holi emas, zero siyosiy elita o'z mulkini himoya qilishi, uni ko'zlangan manzilga xavfsiz yetib borishini ta'minlashi lozim bo'lgan.

Sopollitepadan sakkiz urug'-jamoasini birlashtiruvchi bronzadan ishlangan muhr ham topilgan bo'lib, bir tomonida to'rt ilon tasviri, ikkinchi tomonida to'rt yovvoyi hayvon (to'ng'iz, yo'lbars, to'qay mushugi va tog' takasi) tasviri tushirilgan [18, B. 148]. E'tiborli jihat, Sopollitepa tuzilishi jihatidan 8 qismdan (kvartal) iborat bo'lgan.

Janubiy O'zbekistonning bronza davri muhr, tamg'alarida geometrik tasvirlar asosiy o'rinni egallagan bo'lib, geometrik tasvirlar asosidagi ma'lumotlar tahlili bu hudud aholisining quyoshni e'zozlaganligidan darak beradi. Shuningdek, gliptika

namunalarida it, ilon, burgutlar tasviri hamda efedra va ko'knor kabi o'simliklar tasvirlarini uchratish mumkin [29].

Ko'rib chiqilayotgan davrda kulolchilik yangi bosqichga ko'tarildi. Yuqori sifatli sopol buyumlar, tayyorlanadigan sopol buyumlarining miqdoriy ko'rstakichlarini oshishida sopol xumdonlarning ahamiyati katta bo'lgan. Janubiy O'zbekiston bronza davri yodgorliklarining turli bosqichlaridan jami 30 ta xumdon aniqlangan bo'lib, topilgan barcha xumdonlarni 3 tipga ajratish mumkin:

1. Bir kamerali, yarim yer osti
2. Bir kamerali, ikki maydonli yer usti xumdonlar
3. a) ikki kamerali, ikki yarusli, kichik hajmli
b) ikki kamerali, ikki yarusli, katta hajmli [30].

Sopol buyumlar kulolchilik charxida ishlangan, ularning turli xil shakllari – oyoqli vazalar, qadahlar, konussimon idishlar, xumlar, qozonlar va boshqa shu kabilar aniqlangan. Aksariyat sopol buyumlarining sirtida xochsimon, ovalsimon naqshlar uchrashini hisobga olmaganda sopol buyumlar sirtida naqshlar deyarli kuzatilmaydi. Miloddan avvalgi II mingyillikning boshlaridan keng maydonchali va termostat texnologiyasi ancha rivojlangan ikki yarusli xumdonlardan foydalanila boshlangan. Tillabuloq yodgorligida xumdonlarda issiqlik haroratini bir meyorda saqlab turishni ta'minlovchi sopol tig'ning topilishi bronza davri kulollarining termostat texnologiyasidan samarali foydalanganligidan darak beradi [31].

Bronza davrida savdo aloqalarining rivojlanganligini arxeologik ma'lumotlar ham tasdiqlaydi. Shuni ham ta'kidlash joizki, mintaqaning bronza davri savdo yo'llari tizimida Janubiy O'zbekiston ham alohida ahamiyatga ega.

Bronza davrida savdo aloqalarining jadal rivojlanib borishi migratsiya jarayonlarida ham muhim ahamiyat kasb etdi. Bu borada ossuriyaliklar savdo karvonlari mil. avv. II ming yillik boshlarida qalay uchun uzoq masofada joylashgan konlarga borganligi haqidagi xulosalar diqqatga sazovordir va bu konlar Afg'onistonning tog'li o'lkalarida joylashgan deb hisoblanadi [32]. Sho'rto'qaydan topilgan lojuvarddan ishlangan qadimiy topilmalar bu mineralning

Badaxshondan qazib olingani hamda ularni Hindiston, shuningdek, Mesopotamiya va Misrgacha yetkazib berilganidan guvohlik beradi [33]. Miloddan avvalgi III-II ming yilliklarda O'rta Osiyo va Hindiston munosabatlarini ikki aspektda tahlil qilish mumkin: savdo va madaniy aloqalar. Bu jihat moddiy ashyolarda ham o'z ifodasini topgan [34].

Sopolli madaniyati vakillari savdo aloqalarida tuz muhim ahamiyatga ega bo'lgan mahsulot hisoblangan [29, B. 17-18]. Sopolli madaniyati sohiblarining aynan Sherobod vohasi tog' oldidagi hududlarda joylashganining sabablaridan biri shundaki, ular dehqonchilik voha tumanlari aholisini tuz bilan ta'minlagan va tuz savdosini yo'lga qo'ygan. Sherobod tumanida Xo'jaikon tuz konining joylashganligi shunday xulosa qilishga asos bo'ladi. Yodgorliklar esa tuz koni atrofida, tabiiy qulay bo'lgan hududlarda joylashgan [35].

Qadimgi davr ijtimoiy hayotining rekonstruksiya tarix fanidagi nisbatan murakkab masalalardan hisoblanadi. Mazkur jarayonda arxeologik yodgorlikning qaysi kategoriyaga mansubligi (turar-joy manzilgohi, qabriston, ibodatxona va boshq.), hamda o'rganilayotgan davr va hududning xususiyatiga e'tibor qaratish lozim [36].

Bronza davri jamoalarining ijtimoiy munosabatlarini arxeologik va yozma manbalar tahlili asosida yoritish mumkin. O'rta Osiyo bronza davriga oid yozma manbalar tadqiq etilmagan.

Ma'lumki, metallurgiya, dehqonchilik va chorvachilik rivoji bronza davri jamiyati hamda xo'jaligida erkaklarning rolini oshishiga sabab bo'ldi. Fikrimizcha, o'troq dehqonchilik madaniyati asosida yashagan qabilalar hayotida bu o'zgarishlar yaqqolroq namoyon bo'ladi.

Bronza davri manzilgohlaridan topilgan moddiy madaniyat namunalari xususan, zeb-ziynat buyumlari, boy qabrlardan aniqlangan bronza idishlar va buyumlar, qimmatbaho toshlardan yasalgan marjon va urug' boshliqlarining shaxsiy tamg'alari ijtimoiy munosabatlarning o'zgarganligidan darak beradi [14, B. 32].

Sopollitepa qabrlaridan topilgan buyumlarga asoslanib, uning aholisini uch ijtimoiy toifaga ajratish mumkin:

- jamoaning quyi qatlami, bu qatlam aholisiga mansub qabrlar oddiy bo‘lib, juda kam, ba’zan bitta sopol buyumning qo‘yilganligi kuzatiladi;

- jamoaning teng huquqli a’zolari, bu toifaga kiruvchi aholining qabrlari bir qancha sopol buyumlari va bronzadan yasalgan idish va taqinchoqlarning bo‘lishi bilan xarakterlanadi;

- jamoaning boy tabaqasi, bu toifa aholi qabrlarida esa 50 ga yaqin idish, bronza buyumlar, har xil taqinchoqlar va qurollarning bo‘lishi bilan xarakterlidir [37].

Sopollitepada o‘rganilgan boy qabrlar asosan ayol kishilarga tegishli bo‘lib, ayrim tadqiqotchilar (xususan M.Tosi) bu jihatni boshqacharoq talqin qilganlar (ayollar mavqeini balandiligi xususida). Aslida mazkur davr dehqonchilik, hunarmandchilik, qurilish, metallsozlik sohalarida erishilgan yutuqlar asosan erkaklar faoliyati bilan bog‘liq ekanligiga etibor berish lozim [38]. Ayollar esa turli davrlarda jamiyatda ulug‘langani, hatto ilohiylashtirilganligini ko‘rsatuvchi ko‘plab misollar keltirish mumkin.

Urbanizatsiya jarayonlari muayyan hududda jamiyat taraqqiyoti jiddiy darajaga ko‘tarilganini tasdiqlaydi. Shaharlarda yashaydigan aholining ijtimoiy va mulkiy jihatdan turlicha ekanligi mazkur daraja qanday yuksakligidan darak beradi. Tafovutlar quyidagilarda o‘z ifodasini topadi:

- shaharning turli qismlaridan arxeologik tadqiqotlar natijasida aniqlangan topilmalarning mulkiy tarkibida;

- xo‘jalik hayotda hech qanday vazifani bajarmaydigan, balki shaxsning ijtimoiy mavqeidan, jamiyatdagi o‘rnidan guvohlik beradigan buyumlarning paydo bo‘lishida;

- alohida mahsulotlarni ishlab chiqarish hunarmandchilikning yuqori tabaqalarga xizmat qiluvchi alohida tarmog‘iga aylanishida [39].

Fikrimizcha, bunday mulkiy tafovutni asoslovchi jihatlar Sopollitepa va Jarqo‘tonda yaqqol namoyon bo‘lgan.

Bronza davri jamoasini Avesto jamiyati bilan ham qiyoslab o'rganish mumkin. Ma'lumki, "Avesto" jamiyati to'rt asosiy qismga bo'linishini qayd etish mumkin: uy, oila jamoasi ("nmana", "dmana"), urug' jamoasi ("vis"), qabila ("zantu"), qabilalar ittifoqi ("daxyu"). Tadqiqotchi M.X.Esanov o'z ilmiy tadqiqotida Qadimgi Baqtriya va Marg'iyonaning bronza davri yodgorliklari moddiy madaniyati misolida Avesto jamiyatini tahlil qilgan. Tadqiqotchi fikricha, Sopolli jamiyatining "Avesto" ijtimoiy strukturasi mos keladigan jihatlari, uning uy-joy qurilishida aks etib, ya'ni Sopollitepa qal'a-qo'rg'oni Varani eslatadi [40]. Shunga ko'ra Sopollitepani 8 ta katta patriarxal oilani birlashtirgan "vis" qarorgohi sifatida talqin etish mumkin [3; 18].

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, mil. avv. III ming yillikning oxirlari – II ming yillik boshlarida Janubiy O'zbekistonda yuz bergan etnomadaniy jarayonlar, qadimgi Marg'iyona–Baqtriya hududiy doirasida Qadimgi Sharqning yuksak darajada rivoj topgan viloyatlaridan migratsiyalar oqibatida ko'chib kelgan aholining ilg'or madaniy an'analarining yoyilishi bilan bog'langan. Shu sababli o'zlashtirilgan vohalarda dehqonchilik madaniyati, ixtisoslashgan hunarmandchilik sohalari, ilg'or binokorlik usullari va rivojlangan mudofaa tizimi taraqqiy topib, turli inshootlar, uy-joylar va katta binolar (saroy va ibodatxonalar) bunyod etilgan.

Bronza davri Baqtriyada, jumladan, Jarqo'ton misolida Surxon vohasida, Mesopotamiya va Elam singari, ibodatxona va saroy xo'jaliklari iqtisodiy hayotda muhim o'rin tutgan. Dehqonchilik vohalarida aholining ijtimoiy qatlamlari ziroatkorlar, chorvadorlar, hunarmandlar va binokorlardan iborat bo'lgan. Jamoalarning ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarini shakllangan ma'muriy tashkilot muvofiqlashtirgan va boshqarib turgan hamda bahsli masalalarni hal qilgan. Old Osiyo, Hind vodiysi va quyi Xuanxe bronza davri madaniyatlari bilan bir qatorda, Marg'iyona–Baqtriya Sharq sivilizatsiyasining muhim markazi bo'lgan.

IQTIBOSLAR / ЧОККИ / REFERENCES

1. Массон В.М. Средняя Азия и Древний Восток. – М. – Л.: Наука, 1964. – 467 с.; Литвинский Б.А. Проблемы истории и истории культуры древней

Средней Азии в свете новейших работ советских ученых (1967–1977) // ВДИ. – М., 1977. – № 4. – С. 74-92.; Сарианиди В.И. Древние земледельцы Афганистана. – М.: Наука, 1977. – 170 с.; Аскарлов А. Древнеземледельческая культура эпохи бронзы юга Узбекистана. – Ташкент: Фан, 1977. – 231 с.; Аскарлов А.А., Ширинов Т.Ш. Ранняя городская культура эпохи бронзы юга Средней Азии. – Самарканд: ИА АН РУз, 1993. – 162 с.

2. Аскарлов А. Древнеземледельческая культура эпохи бронзы... С. 142-143.

3. Аскарлов А.А., Ширинов Т.Ш. Ранняя городская культура эпохи бронзы юга Средней Азии. – Самарканд: ИА АН РУз, 1993. – 162 с.

4. Сарианиди В.И. Древние земледельцы Афганистана. – М.: Наука, 1977. – 170 с.

5. Тюменев А.И. Государственное хозяйство Древнего Шумера. – М. – Л. 1956. – С. 77-78; Струве В.В. Община, храм, дворец // ВДИ. – М., 1963. № 3. – С. 32-34; Юсифов Ю.Б. Элам. Социально-экономическая история. – М.: Наука, 1968. – С. 218-220.

6. Юсифов Ю.Б. Элам... С. 218-219.

7. Lamberg – Karlovsky C.C. Civilization, state or tribes? Bactria and Margiana Bronze Age // The Review of Archaeology, 2003. Vol. 24. – Pp. 11-19; Sarianidi V. Turkmenistan: Les tombes royales de Gonur Depe // Archologia, 2005. Vol. 420. – Pp. 52-59.

8. Абдуллаев Ў.И. Ўрта Осиёда ибтидоий жамоа тузуми ва илк давлатчилик тарихи. – Тошкент, 2019. – Б. 198.

9. Марказий Осиё маданият мероси Япония музейларида. – Тошкент: East star Media. Zamon Press info, 2019. – Б. 210-213.

10. Аскарлов А.А. Южный Узбекистан – древнейший очаг сельскохозяйственных культур эпохи бронзы // Проблемы истории, археологии и этнологии Центральной Азии. – Ташкент, 2018. – С. 26-29.

11. Kysela J., Augustinova A., Kinaston R. Preliminary Report on the Excavations at Burgut Kurgan and Bobolangar in 2017 // *Studia Hercynia*. XXII. 2018. – Pp. 158-182.

12. Masson V.M. The Bronze Age in Khorasan and Transoxania // *History of civilizations of Central Asia*. Volume 1. Paris, 1996. – P. 225.

13. Сагдуллаев А.С., Шайдуллаев А.Ш., Тоғаев Ж.Э. Археологик ёдгорликларнинг географияси ва картографияси // *Қадимий Жиззах воҳаси – Марказий Осиё цивилизацияси тизимида (сиёсий, иқтисодий, маданий ҳаёт)*. Республика илмий-амалий конференция материаллари. Жиззах, 2019. – Б. 100.

14. Сагдуллаев А.С. Қадимги Ўрта Осиё тарихи. – Тошкент: “Университет”, 2004. – Б. 30.

15. Батыров А.Х. Фауна диких и домашних животных из памятников эпохи бронзы и раннего железа на юге Узбекистана // *ИМКУ*. Вып. 18. – Ташкент, 1983. – С. 49-56.

16. Аскарлов А. Древнеземледельческая культура эпохи бронзы юга Узбекистана. –Ташкент, Фан, 1977.; Ртвеладзе Э.В. К характеристике памятников Сурхандарьинской области ахеменидского времени // *СА*. – № 2. – М., 1975. – С. 263-266.; Сагдуллаев А.С. Древнеземледельческие поселения предгорий Байсунтау. История и археология Средней Азии. – Ташкент, 1978; Шайдуллаев Ш. Ўзбекистон ҳудудида давлатчиликнинг пайдо бўлиши ва ривожланиш босқичлари (Бактрия мисолида). Т.ф.д. дис. – Самарқанд, 2009.

17. Каримова Д.О. Шимолий Бактрия аҳолисининг дафн маросимлари ва диний эътиқодлари (бронза даври моддий маданият ёдгорликлари мисолида). Тарих фан. бўйича фал. докт... дисс. – Тошкент, 2017. – Б. 20.

18. Асқаров А. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи. – Тошкент: O‘zbekiston, 2015. – Б. 147.

19. Аскарлов А. Сапаллитепа. – Ташкент: Фан, 1973. – С. 130.

20. Кузьмина Е.Е. Металлические изделия энеолита и бронзового века в Средней Азии. – М.: Наука. 1966. – С. 5.; Аванесова Н.А. Эпоха бронзы Средней Азии. – Самарканд, 1989. – С. 5.

21. Ҳасанов А.С., Асқарова Н.М. Қадимги давр маъданчилиги. – Тошкент: Мухаррир. 2011. – Б. 33.

22. Kaniuth K. The metallurgy of the late Bronze Age Sapalli culture (Southern Uzbekistan) and its implications for the “tin question” // *Iranica Antiqua*, Vol. XLII, 2007. – Pp. 23-40; Бороффка Н., Парцингер Г. Исломгача бўлган даврда Тожикистон ва Ўзбекистонда қалай казиб чиқариш // Қозоғистон, Тожикистон, Туркменистон ва Ўзбекистонда археологик тадқиқот ишлари. – Берлин. 2010. – Б. 55-57; Garner J. Bronze Age tin mines in Central Asia // *Archaeometallurgy in Europe III*. – Bochum, 2015. – Pp. 135-143.

23. Kaniuth K. The metallurgy of the late Bronze Age Sapalli culture (Southern Uzbekistan) and its implications for the “tin question” // *Iranica Antiqua*, Vol. XLII, 2007. – P. 35.

24. Radivojevic M., Kuzmanovic-Cvetkovic J., Rehren Th., Jovanovich M. Why are tin bronzes in the 5th millennium BC Balkans // *Archaeotechnology: studying technology from prehistory to the Middle Ages*. Belgrade, 2014. – Pp. 235-256.

25. Аскарлов А.А., Богданова-Березовская И.А. Металлические изделия из поселения Сапаллитепа // ОНУ. – Ташкент, 1972, № 1. – С. 59-64.; Аскарлов А.А., Рузанов В.Д. Некоторые данные о металлических сплавах с поселения Сапаллитепа // ОНУ. – Ташкент, 1977. № 6. – С. 56-59.; Рузанов В.Д. К вопросу о истоках оловянистых бронз в металлообрабатывающих производствах племен юга Средней Азии в эпоху бронзы // ИМКУ. – Самарканд, 1999. Вып. 30. – С. 37-40.

26. Рузанов В.Д. Технический прогресс в металлообработке у древнеземледельческих племен эпохи бронзы юга Средней Азии // Технологический и культурный прогресс в раннеземледельческую эпоху. – Ашхабад: Ёлым, 1987. – С. 43.

27. Кабиров Ж., Сагдуллаев А. Ўрта Осиё археологияси. – Тошкент: Ўқитувчи. 1990. – Б.128.
28. Аскарлов А. Энг қадимий шаҳар. – Тошкент, 2001. – Б. 17.
29. Шайдуллаев А.Ш. Сополли маданияти глиптикаси ва сфрагистикаси. Тарих фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Тошкент, 2018. – Б. 18.
30. Рахманов У. Керамическое производство эпохи бронзы южного Узбекистана. Дисс... канд. ист. наук. – Самарканд, 1987.
31. Раҳимов К.А. Сополли маданиятининг хумдонлари // “Ўзбекистон тарихининг долзарб муаммолари” мавзусидаги Республика илмий конференция материаллари. 1-қисм. – Самарканд, 2016. – Б. 18.
32. Ламберг Карловски К.К. Контуры древнейшей истории Иранского плато // Древние цивилизации Востока. – Ташкент: Фан, 1986. – С. 167-168.
33. Hermann G. Lapis lazuli: the early phases of its trade // Iraq, 1968. V. 30. – P.21-57; Сарианиди В.И. О великом лазуритовом пути на древнем Востоке // КСИА. – М., 1968. Вып. 114. –С. 3-9.
34. Shirinov T. Sh. Contacts between Central Asia and the Indian subcontinent in the second millennium B.C. // India and Central Asia (Pre-Islamic period). – Tashkent, 2000. – P. 11.
35. Сагдуллаев А.С., Шайдуллаев А.Ш., Тоғаев Ж.Э. Сурхон воҳаси бронза ва илк темир даври ёдгорликларининг ўрганилиши (мустақиллик даври) // Ўзбекистонда тарих фани: муаммолар ва ривожланиш истиқболлари. Тарихшунослик ўқишлари-2017. – Тошкент. 2018. – Б. 36.
36. [http://hpj.asj-oa.am/5530/1/1991-1\(155\).pdf](http://hpj.asj-oa.am/5530/1/1991-1(155).pdf) (Кушнарева К.Х. О социальной структуре общества древнего Кавказа).
37. Аскарлов А.А, Буряков Ю.Ф, Квирквелия О.Р, Радилиловский В.В. Теоретические и методологические проблемы исследования в археологии. – Ташкент: Фан, 1988. - С. 30-31.; Шайдуллаев Ш.Б. Ўзбекистон ҳудудида давлатчиликнинг пайдо бўлиши ва ривожланиш босқичлари (Бактрия мисолида). Т.ф.д. дис. – Самарканд, 2009. – Б. 173.

38. Шайдуллаев Ш. Ўзбекистон ҳудудида давлатчиликнинг пайдо бўлиши ва ривожланиш босқичлари (Бактрия мисолида). Тарих фан. докт. дис... – Самарқанд, ЎзР ФА Археология институти, 2009. – Б . 174.

39. Эшов Б.Ж. Ўрта Осиё қадимги шаҳарларининг марказлар сифатидаги аҳамияти масалалари // ЎзМУ хабарлари. – Тошкент: Университет, 2006. – Б. 104.; Буряков Ю.Ф., Радиловский В.В. Модельное построение урбанизационного процесса, основанного на логической структуре // Комплексные методы в исторических исследованиях. – М., 1987. – С. 116.

40. Эсанов М.Х. “Авесто” жамиятининг археологик материалларда акс этиши (Қадимги Бактрия ва Марғиёнанинг бронза даври моддий маданият ёдгорликлари мисолида). Тарих фан. ном. ... дис. – Тошкент, 2007.

41. Аскарлов А., Ширинов Т. Ранняя городская культура эпохи бронзы юга Средней Азии. – Самарканд, 1993. – С. 119.; Аскарлов А. Ўзбек халқининг келиб чиқиши тарихи. – Тошкент: O‘zbekiston, 2015. – Б. 148.

Ochilov A. T.
PhD, Bukhara State University
Galaktikos2191@mail.ru

IN SEARCH OF THE MATERIAL CULTURE OF BUKHARA OASIS ABSTRACT

The article provides a comparative analysis of archeological studies conducted in the Bukhara oasis based on written sources, research findings, and scientific evidence in the academic literature and periodicals. As a result of the study of the history of archeological research in the Bukhara oasis, it is proposed to divide their history into three major periods. The first covers the period from the end of the 19th century till 1920. Studies of this period were mainly conducted by the members of the Turkestan circle of amateur archeologists. The second period, from 1930s to 1990s, was a time of great discoveries in Bukhara archeology. The third period of archeological research in the Bukhara oasis covers the time from 1991 to the present day. During this period, along with local archeologists, foreign archaeologists also began to participate in the research work. The 2500th anniversary of the city of Bukhara was archaeologically based at that time and the fame of Bukhara was spread all over the world. The article analyzes archaeological research conducted during these three periods.

Key words: Bukhara oasis, archeological studies, Hermitage, Kampir wall, Varakhsha, ancient period.

Ochilov A. T.
t.f.f.d. PhD
Buxoro Davlat universiteti
Galaktikos2191@mail.ru

BUXORO VAHASI MODDIY MADANIYATI TADQIQOT ISHLARI ANNOTATSIYA

Maqolada Buxoro vohasida olib borilgan arxeologik tadqiqotlar yozma manbalar, tadqiqot natijalari, akademik adabiyotlar va davriy nashrlardagi ilmiy dalillar asosida qiyosiy tahlil qilingan. Buxoro vohasidagi arxeologik tadqiqotlar tarixini oʻrganish natijasida ularning tarixini uchta yirik davrga boʻlish taklif

etiladi. Birinchisi 19-asr oxiridan 1920-yilgacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Bu davrdagi tadqiqotlar asosan Turkiston havaskor arxeologlar to'garagi a'zolari tomonidan olib borilgan. Ikkinchi davr, ya'ni 1930-1990 yillar Buxoro arxeologiyasida ulkan kashfiyotlar davri bo'ldi. Buxoro vohasidagi arxeologik tadqiqotlarning uchinchi davri 1991 yildan to hozirgi kungacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Bu davrda tadqiqot ishlarida mahalliy arxeologlar bilan bir qatorda xorijiy arxeologlar ham ishtirok eta boshladilar. Buxoro shahrining 2500 yilligi o'sha davrda arxeologik asosda bo'lib, Buxoro dovru'gi butun dunyoga tarqaldi. Maqolada ushbu uch davrda olib borilgan arxeologik tadqiqotlar tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Buxoro vohasi, arxeologik tadqiqotlar, Ermitaj, Kampir devori, Varaxsha, antik davr.

Очилов А.Т.

д.ф.и.н. PhD.,

Бухарский Государственный университет

Galaktikos2191@mail.ru

В ПОИСКАХ МАТЕРИАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ БУХАРСКОГО ОАЗИСА АННОТАЦИЯ

В статье проводится сравнительный анализ археологических исследований, проведенных в Бухарском оазисе на основе письменных источников, результатов исследований и научных свидетельств в научной литературе и периодических изданиях. В результате изучения истории археологических исследований в Бухарском оазисе предлагается разделить их историю на три основных периода. Первая охватывает период с конца 19 века до 1920 года. Исследованиями этого периода в основном занимались члены Туркестанского кружка археологов-любителей. Второй период, с 1930-х по 1990-е годы, был временем великих открытий в бухарской археологии. Третий период археологических исследований в Бухарском оазисе охватывает время с 1991 года по настоящее время. В этот период наряду с местными археологами в исследовательской работе стали участвовать и иностранные археологи. В то время археологически обоснованным было 2500-летие города Бухары, и слава о Бухаре разнеслась

по всему миру. В статье анализируются археологические исследования, проводившиеся в эти три периода.

***Ключевые слова:** Бухарский оазис, археологические исследования, Эрмитаж, Кампирская стена, Варахша, античный период.*

INTRODUCTION

Bukhara oasis is one of the largest agricultural centers in Central Asia, and has served as a trade, economic and cultural bridge connecting the cultures of the East and the West from ancient times. The Bukhara oasis on the one hand provided the world with many discoveries and innovations, and on the other hand, enjoyed the cultural and economic impact of the highly developed cultures of Ancient East. At the same time, through centuries of history, a highly developed agriculture, advanced crafts, and commerce have flourished, which have played a special role in the history of the oasis.

Every inch of Bukhara, every historic and cultural monument, symbolizes the great power and creative potential of the local population, the way of progress, science, enlightenment, spirituality, culture, philosophy and religion.

For centuries, Bukhara's reputation has spread throughout the East, not only in the fields of science, education, culture and commerce, but also as a major administrative center of Central Asia as the city was the center (capital) of the ancient rulers of the Eastern Zarafshan region.

Although Bukhara's past is rich and interesting in historical events, many of its pages are not fully preserved till our day.

Specifically, the information on the long history of the oasis, the history of the ancient times, and the emergence of the city may not be found in the written sources, and the available data does not correspond to historical facts. Therefore, archaeological research is very important in the accurate and clear coverage of Bukhara's history.

MAIN RESEARCH RESULTS

The first archeological researches in the Bukhara oasis were led by members of Turkestan circle of amateur archeologists, who operated in the late 19th and early

20th centuries (1895-1917). The first archeological excavations in the Bukhara oasis began in the late nineteenth century, or more precisely, in 1896 when the military topographer N.F. Sitnyakovsky came to Bukhara to perform a series of topographic surveys of archeological sites in the area. The study was mainly conducted in the western and eastern parts of the region. Sitnyakovsky's research made him the first archaeological researcher in the Bukhara oasis [1, C.89-94].

N.F. Sitnyakovsky managed to collect the information on the location and general state of preservation on the the ruins of Kampir, Shahri Vayron, Abu Muslim, Ganchkhana, Hazora, two settlements near Jumabazar, ruins of Ziyovuddin fortress and Paikent, Uzulishkent, Kumushkent, Zandana, Romitan that were located on the left and right banks of the Zarafshan River.

Among these contributions the works on the archeological site of Paikent are of the most importance. During the works at Paikent N.F. Sitnyakovsky initially found 6 silver coins. He reported on his research to members of the Turkestan circle of amateur archeologists on December 11, 1896, and published his report the same year [2, C.130].

Archeological excavations in the Bukhara oasis continued in the early 20th century. In particular, the American expedition led by geologist Raphael Pumpelly of the Carnegie Institute in 1903 explored the ruins of Paikent [3, C.4]. Based on his initial research at Paikent he stated his hypotheses about the remains of the city walls and the original function of ceramic pipes that were found during the works [4, P.8-10.].

Almost at the same time L.A. Zimin also conducted research on archeological monuments of the Bukhara oasis [5, C.15]. He began his research from the works at Paikent. L.A. Zimin initially analyzed the information on Paikent in the Chinese sources, works by Arab travelers, as well as local written sources along with 19th century publications by N. Khanikov, V.V. Barthold. After thoroughly familiarizing himself with the available written sources, Zimin concluded that the first archaeological excavations should be undertaken. He noted that the area was well preserved when he first arrived at Paikent, and he began his initial research by

conducting topographic measurements and eye sketching. L. Zimin first studied the ruins of the wall in the southern and south-eastern parts of the city, and found a number ceramics, glass and iron items along with silver coins [6, C.87]. Based on the analysis of coins, L.A. Zimin suggested that the ruins of Paikent existed before the Arab invasion, developed during rule of the Samanids (9th-10th centuries) and abandoned during the Karakhanids (12th century) [7, Б.129-134]. Further archeological research at the site of Paikent proved this theory right. L.A. Zimin's research in Paikent was continued in 1914, and twice (in spring and summer), archeological research was conducted [3, C.4].

Critical movements in the Russian empire in 1917, the February bourgeois democratic revolution, and then the October Revolution and other political processes required the archeological research in the region to stop until the 1930.

The first serious archaeological excavations in the Bukhara oasis after the establishment of the Soviet rule were carried out by the Uzkomstaris and the Hermitage Museum in 1934 lead by A.Yu.Yakubovskiy. Yakubovskiy organized a special archaeological expedition in the region and studied the remains of the defensive constructions in the north-eastern part of the oasis. He published the report on these works in 1940. The expedition was planning to study a caravan route from Bukhara to Samarkand. During the activity the edges of the north-eastern part of the Bukhara oasis were archaeologically examined. The monuments along the oasis defensive wall system known Kampirdevol, such as Kyzyltepa, Shahshahidon, Abumuslim, Burikhona, Ganchkhana, Hazora and Dengak were studied. Their plan and layout of the buildings were identified and put on paper.

The report of the Yakubovsky's expedition also highlighted the important historical problems associated with Kampirdevol. In particular, it touched upon the relationship between the settled population of the oasis and the nomadic peoples of the desert and steppe regions. These archaeological sites, studied by Yakubovsky, were examined superficially without conducting archeological excavations. One of the successes of the expedition was the identification of the Deggaron Mosque near

the archaeological site of Hazora that was concluded to be not younger than the famous Samanid mausoleum in Bukhara [8, C.61].

V.A. Shishkin also conducted research in the region at the same time as A.Yakubovsky. V.A. Shishkin began his first research in Bukhara in 1934 with the archaeological study of the Kampirdevol. To do that he tried to travel around and survey the whole Bukhara oasis. He also studied the remains of the defensive wall in the southern and eastern parts of the oasis. Along the way, monuments such as Aksoch, Khoja Ajuvandi and Kuyitepa were also examined. In the course of the research, archaeological sites that were located close to the remains of the wall, such as Kuyimozor cemetery, Vardonze, Zandana, Varakhsha were identified [10, - 50 c]. These studies provided a great deal of information about the history of the Bukhara oasis. However, all of them were conducted outside of Bukhara city, which awaited to be archaeologically examined [5, C.16].

The first archaeological survey in the city of Bukhara was conducted in 1934 by V.A. Shishkin in the area of the Maghoki Attori mosque and provided some information about the history of the city [11, C.29-60].

V.A. Shishkin began to study the Varakhsha archeological site in the western part of Bukhara oasis starting from 1937. Initially, he paid attention to the shape of excavated structures and their elevation. Shishkin understood that these excavations were promising, and considered the area to be part of the complex. During excavations of one of the rooms in Varakhsha it was discovered that the walls of the room were covered with decorative pieces and decorations of various shapes. It was acknowledged as belonging to the style of the Sasanian era [10, C.9-27].

During that period, in 1939-1940 archeological researches were carried out in the city of Paikent as well. Archaeological study of Paikent was conducted by A.Yu. Yakubovsky [9, C.113-164], V.N. Kesaev and V.A. Shishkin [5, C.16-17] and the topographic map of the site was created a topographic map of the city of Poykent. This map shows that the city consists of three parts: Ark fortress - 1 ha, Shahrستان (inner city) section - 13 ha, Shahrستان II - 7 ha [12, B.8].

However, by the 1940's due to the Second World War, the archaeological research in the oasis was temporarily suspended. In the postwar period, archaeological investigations in the Bukhara oasis moved to the Varakhsha massif. Archaeological researches of V.A. Shishkin started in 1947 in Varakhsha [13, C.62-70] and lasted for 6 years [14, C.10]. Research in Varakhsha was different from other monuments of its time in Central Asia. Because this monument was considered to be a magnificent building in history.

Other famous scholars, such as archaeologist Lazar Albaum, Natalia Diakonova, architect V. A. Nilson and art historian Meshkeris also participated in the archaeological works by V. A. Shishkin at Varakhsha [5, C.17].

Since all of the above studies were concerned with medieval sites, it was widely believed that Bukhara is a medieval city. However, archaeological research by Ya.G.Gulomov, starting from 1950, proved this point to be wrong [15, Б.33-34].

While surveying the shorelines of the ancient water arteries he found a number of stone tools scattered around. Ya.G. Gulomov discovered the ancestors' huts, built on lakeside and river banks during the field search, collected fragments of Neolithic ceramics and stone tools, scattered in the sands around the huts. From this the scientist concludes: "The north-western areas of the Bukhara oasis are the most promising archeological reserves, with monuments of the period of archeological primitive community" [16, C.149-161]. The expedition team, led by Yahya Gulyamov, is investigating more than 60 Neolithic and Bronze Age locations in the lower reaches of Zarafshan. Among them are the opening of monuments of Mohankul, Zamonbobo, Kichik Tuzkon, Big Tuzkon, Deep Lake, Parsang Lake and Luklikul, as well as archeological finds from monuments.

After Yahya Gulyamov, the studies of the ancient history of the oasis were continued by U.Islamov and A.Askarov [17, Сtp.266].

In 1950s many areas of Bukhara oasis were archaeologically studied by the expedition lead by S.N. Yurenev. They provided some accurate information on the history of the city [18, Сtp.30].

In the 1960s archaeologist A.Mukhammedjonov began to study the irrigation system of the Bukhara oasis. He tried to draw conclusions by studying hundreds of written sources, archeological and ethnographic materials for the study of irrigation of the Bukhara oasis. A.Muhammedjonov demonstrated the development of irrigation systems in the period from the appearance of irrigation systems of the Bukhara oasis to the beginning of the 20th century [19].

The expeditions of A. Mukhamedjanov, J.K. Mirzaakhmedov and Sh.T.Adilov began in Bukhara, and as a result studied the ancient and medieval culture of the Bukhara oasis. J.K. Mirzaakhmedov wrote a complete and comprehensive PhD thesis on the late medieval ceramics of Bukhara [20]. In his later work he was able to distinguish very specific ceramic items from this oasis. As a result, the typology of the ceramics of the Bukhara oasis and its timeline now serve as a reference point for medieval ceramics of other parts of Central Asia.

In the 1980s archaeologist Sh.T. Adilov conducted a thorough archeological study of ancient and early medieval urban culture of the Bukhara oasis [21, C.65-75].

G.L. Semenov played a great role in the archeological study of the Bukhara oasis [22]. In 1981, the Russian State Hermitage museum, the Institute of Archaeology of the Uzbekistan Academy of Sciences, and the Institute of Oriental Art in Moscow began excavations at Paikent and other various archeological sites of the Bukhara oasis. Furthermore, annual reports on archaeological research conducted in Paikent were published in the form of a separate book.

During the years of Independence, the directions of the archaeology of the Bukhara Oasis was updated and improved in terms of topics and scientific problems. A review and evaluation of some of the scientific views and approaches previously held in scientific communication was also initiated. In the Mesolithic and Neolithic periods, it was important to reveal such issues as the reasons for the development of different territories, the influence of natural geographical conditions on human activity and lifestyle, the socio-economic level of clan communities.

These issues were interpreted in separate monographs, articles and dissertations. In this regard, it is necessary to mention the researches of N.O. Kholmatov, M.M. Khojanazarov, B.K. Sayfullaev, D.M. Jo'rakulova, M.I.Niyazova and Kh.B.Khoshimov[23].

As a result of the attention paid to archaeological research during the period of Independence, foreign archaeologists also showed interest in the primitive period of the region and started their research. In particular, the representatives of the Uzbek-Polish joint archaeological expedition conducted comprehensive research on the archaeological monuments related to the Kaltaminor culture [24, P.118-125], and the researches on the ancientization of the periodical date of the Kaltaminor culture, the research conducted by the representatives of the joint Uzbek-French archaeological expeditions on the Neolithic settlements of the Bukhara oasis, and the archaeological monuments of Ayokogitma can be emphasized [25, - 252 p] .

It should be noted that at the beginning of the XXI century, as a result of the "Archaeological Topography of the Bukhara Oasis" project and extensive research carried out in other areas by the Italian-Uzbekistan expedition staff (B. Djenito, K.S. Antonini, O. Kerasuolo, D.K. Mirzaahmedov), the first no settlements of the Iron Age were found, and on the contrary, many ancient and early medieval monuments were identified[26]. These data indicate that the Lower Zarafshan pond was less exploited than the oases of the middle course of this river in the early Iron Age. This situation is reflected in the published maps of the geography and development dynamics of the monuments of the Bukhara oasis, taking into account the new researches of the French-Uzbekistan expedition and the information obtained in previous years [27, – C. 384-402.].

During the years of independence, the archeology of Uzbekistan and the archaeological study of Bukhara as it's integral part has grown significantly. Archaeologists have scientifically justified the 2500th anniversary of the city of Bukhara. In addition to local archaeologists, archaeological expeditions are being carried out in collaboration with archeologists from other developed countries.

Under the framework of such cooperation, archaeologists from Italy, France, USA and Russia conduct joint excavations in various archeological monuments of the Bukhara oasis.

CONCLUSION

In conclusion, despite the fact that the archaeological survey of Bukhara oasis has started only 120 years ago, it has been providing us with a great deal of information about the history of the region. Research has shown the continuity in the historical and cultural developments in the region from the Stone Age to the Middle Ages. The progress in Bukhara suggests that they had high cultural backgrounds that had arisen as a result of their interactions with neighboring populations. As a result of the research, some aspects of the history of the Bukhara oasis were described in more detail. However, we can't say that all the problems and issues in the archeology of the oasis are resolved.

REFERENCES / IQTIBOSLAR / CHOCKI

1. ПТКЛА.год III.-Ташкент,1897-1898.-С.89-94.
2. Ситняковский Н.Ф.Заметки о Бухарской части долины Зерафшана, Известия Туркестанского отдела русского географического общества.. - Ташкент,1900. - Т.I. -Вып. 2. -С.130.
3. Городище Пайкенд. К проблеме изучения средневекового города Средней Азии. -Ташкент,1988.-С.4.
4. Explorations in Turkestan. Expedition of 1903, under the Direction of R. Pumpell,-Washington,1905.-P.8-10.
5. Шишкин В.А. Варахша.-М.,1963.-С.15.
6. Зимин Л.А. Развалины Старого Пайкента//Протокол заседания и сообщения членов Туркестанского кружка любителей археологии год восемнадцатый (11 декабр 1912г.—11 декабр 1913 г.). Протокол № 4. 30 апрель 1913 г. -Ташкент,1913а.-С.87.
7. Очилов А.Т. Пойкантда олиб борилган археологик тадқиқодлар тарихидан // Бухоро тарихи масалалари (энг қадимги замонлардан ҳозиргача).- Бухоро,2019. -Б.129-134.

8. Нильсен В.А. Мечеть Деггаран в селенни Хазара (Архитектурно-археологический очерк) // Труды Института истории и археологии АН УзССР.. -Ташкент,1955. –Вып.7. - С.61.
9. Якубовский А.Ю. Краткий полевой отчёт о работах Зерафшанской археологической экспедиции Эрмитажа. ИИМК в 1939 г. // ТОВЭ. Т.II. – Л., 1940. - С. 51-71.
10. Шишкин В.А. Археологические работы 1937 года в западной части Бухарского оазиса. – Ташкент, 1940. – 50 с.
11. Шишкин. В.А. Раскопки в мечети Магаки-аттари в Бухаре // Труды Института истории и археологии АН УзССР. -Ташкент, 1955. -Вып.7.-С.29-60
12. Фан ва турмуш. 1992. -№3-4. -Б.8
13. Шишкин В. А. Археологические работы 1947 г. на городище Варахша // «И АН УзССР». -Ташкент, 1948. -№ 5. - С.62-70.
14. Шишкин В.А. Некоторые итоги археологических работ на городище Варахша (1947-1953 гг.) // Труды Института истории и археологии АН УзССР. -Ташкент, 1956. - Вып.7. - С.10
15. Мухаммаджонов А. Яхё Гуломовни хотирлаб. - Тошкент,2008. - Б.33-34.
16. Гулямов Я.Г. Археологические работы к северу от Бухарского Оазиса // Труды Института истории и археологии АН УзССР. – Ташкент,1956. - Вып.8. - С.149-161.
17. Гулямов Я.Г., Исламов У., Аскарлов А. Первобытная культура в низовьях Зарафшана.-Ташкент,1966. – 266 с.
18. Ставиский Б. Я. Сергей Николаевич Юренев. - Бухара,1996. – 30 с.
19. Мухаммаджонов А.Р. Қуйи Зарафшон водийсининг суғориш тарихи. - Тошкент,1972. - 376 б.
20. Мирзаахмедов Дж.К. Глазурованная керамика Бухары второй половины XVII – начала XX вв. как исторический источник. Авт. дисс. канд. ист. наук. -Самарканд,1987.

21. Адылов Ш.Т. О короластике Бухарского Согда // ИМКУ.- Ташкент, 1983. – Вып. 18. – С. 65-75.

22. Семенов Г.Л. Согдийский город V-XI вв. Формирование плана (по материалам Пайкенда вв Бухарском оазисе и Ак-Бешима в Семиречье). Диссертация в виде научного доклада на соискание ученой степени доктора исторических наук. – СПб., 2002.

23. Холматов Н.Ў. Ўзбекистон неолит даври жамоаларининг моддий маданияти. – Тошкент: Фан, 2008. – 181 б.; Сайфуллаев Б.К. Палеолит долины р. Зарафшана и Северо-Восточных Кызылкумов. Автореф. дисс. ... канд. истор. наук. – Самарканд, 2003. – 62 с.; Холматов Н.У., Жўракулова Д.М. Зарафшон воҳаси илк жамоалари маданиятининг узвийлик хусусиятлари // Зарафшон воҳаси ва унинг тарихдаги ўрни. – Самарканд, 2001. – Б. 17-20; Ниязова М. И. Қадимги ва ўрта аср заргарлик буюмлари Бухоро маданияти тарихи манбаи сифатида (археологик материаллар бўйича). Тарих фанлари номзоди ... диссертацияси. – Самарканд, 2007. – 158 б.; Сайфуллаев Б.К., Хужаназаров М.М., Джуракулова Д.М. Новые данные по палеолиту Кызылкумов // история и археология Турана. – № 3. – Самарканд, 2017. – С. 31-37; Хошимов Х.Б. Оёқоғитма макони – илк неолит даври тош индустрияси. Тарих фан. бўйича фалсафа докт. (PhD) ... дисс. автореф. – Самарканд, 2019. – 22 б.

24. Brunet F., Khudzhanaarov M., Hoshimov H.B. Nouvel les doonnes sur la chronologie de la culture de Kel'teminar (VII-IV millenaires) en Ouzbekistan // The history of material culture of Uzbekistan.-Samarkand, 2012. – № 38. – P.118-125.

25. Szumchak K., Khudzhanaarov M. Exploring the neolitik of thr Kyzyl-kums Ajakagytna “the site” end other collection. – Warshava university, 2006. – 252 p.

26. Genito B et al. Preliminary notes on the ‘Archaeological Topography in the Bukhara Oasis’ project // Italo-Uzbek Scientific Cooperation in Archaeology and Islamic Studies. - Rome , 2003 – Pp 73-74; Silvi Antonini C. Loscavo. Il castello eil complesso fortificato meridionale // Gli scavi di Uch Kulakh (oasi di Bukhara).

– Rome, 2009. – Pp. 43-180; Cerasuolo O Indagine topografica nel territorio di Varakhsha// Gli scavi di Uch Kulakh (oasi di Bukhara). – Rome, 2009. – Pp. 189-210.

27. Ранте Р., Фуаш Э., Мирзаахмедов Д.К. Динамика развития поселений Западного Согда в связи с изменением русла Зарафшана и формах торговли: фортирование «северо-восточного Великого шелкового пути» // История и археология Турана.– Самарканд, 2017. -№ 3. – С. 384-402.

Sheripov U. A.

t.f.n., dotsent.

Urganch davlat pedagogika instituti

mohiramatnazarova4@gmail.com

XIX ASRNING BIRINCHI CHORAGIDA XIVA XONLIGINING SIYOSIY VA IQTISODIY YUKSALISHI ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada XIX asrning boshlarida Xiva xonligining siyosiy va iqtisodiy yuklalishiga katta hissa qo'shgan Xiva xoni Muxammad Raximxon I faoliyati to'g'risida so'z yuritilib, uning davlat xokimiyatini mustaxkamlash, siyosiy tarqoqlikka barxam berish va xonlik xududlarini kengaytirish maqsadida zarur xollarda kuchli ko'shin yordamida, ayrim xollarda iqtisodiy ta'sir choralari qo'llash orqali, ya'ni suv inshootlarini buzib tashlash, to'g'onlarni to'sib qo'yish yoki suvdan foydalanishdan maxrum qilish kabi choralarni qo'llash orqali xonlikka bo'ysundirishi to'g'risida ma'lumot beriladi.

Kalit so'zlar: Markaziy xokimiyatni kuchayishi, isyonchilarga qarshi kurash, qoraqalpoqlarning bo'ysundirilishi, Buxoro amirligiga qarshi urushlar, to'g'onlar, arna, damba, Pitnak, Tuyamo'yin qisnog'i, iqtisodiy yuksalish.

Sheripov U. A.

PhD., associate professor

State pedagogical institute of Urgench

mohiramatnazarova4@gmail.com

POLITICAL AND ECONOMIC PROGRESS OF THE KHIVA KHANATE IN THE FIRST QUARTER OF THE 19th CENTURY ANNOTATION

This article discusses about the activities of Khan of Khiva, Muhammad Rahim Khan I, who greatly contributed to the political and economic burden of the Khanate of Khiva at the beginning of the 19th century. Consolidation of state power, elimination of political disunity and expansion of the Khanate's territory were the main goals of the policy of Muhammad Rakhim Khan I. In order to achieve this goal, Khan of Khiva used powerful troops to strengthen the political

power of the state, in some cases, by using measures of economic influence, destroying water projects. It is reported that they will subjugate the khanate by means of blocking dams or depriving them of access to water.

Key words: Strengthening of the central authority, fight against rebels, subjugation of Karakalpaks, wars against Bukhara Emirate, dams, arna, dam, Pitnak, Tuyamoyin mountain, economic growth.

Шерипов У.А.

К.И.Н., доцент

Государственный педагогический институт Ургенча

mohiramatnazarova4@gmail.com

ПОЛИТИЧЕСКОЕ И ЭКОНОМИЧЕСКОЕ УКРЕПЛЕНИЕ ХИВИНСКОГО ХАНСТВА В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА АННОТАЦИЯ

В данной статье рассказывается о деятельности Хивинского хана Мухаммед Рахим-хана I, который внес большой вклад в политический и экономический подъем Хивинского ханства в начале XIX века. Упрочение государственной власти, устранение политической разобщенности и расширение территории ханства были основными целями политики Мухаммад Рахим-хана I. Для достижения этой цели хивинский хан использовал мощные войска для укрепления политической мощи государства, в некоторых случаях, применив меры экономического воздействия, т. е. уничтожая водные объекты, сообщается, что они подчинят себе ханство путем блокирования плотин или лишения их доступа к воде.

Ключевые слова: Укрепление центральной власти, борьба с повстанцами, покорение каракалпаков, войны против Бухарского эмирата, плотины, арна, плотина, Питнак, гора Туямойин, экономический рост.

KIRISH

1804 yilda taxtga o'tirgan Avaz inoqning o'g'li Elto'zar (1804-1806) o'zbeklarning qo'ng'iro't urug'idan birinchi bo'lib, rasmiy ravishda xon deb e'lon qilindi[1]. Xivadagi madrasalardan birida ta'lim olgan va harbiy ishlarga ko'proq e'tibor bergan xon Buxoro bilan munosabatlarni keskinlashtirdi.

Natijada 1806 yilda amir Haydarning qo'shinlari Xorazmga yurish boshlab, Shabboz yaqinidagi jangda Xiva qo'shinlariga shikast yetkazdilar. Amudaryoning so'l qirg'oqqa o'tishga uringan Eltuzarxon kema ag'darilishi natijasida cho'kib ketdi. Xon bu vaqtda 37 yoshda edi[2].

Buxoro amirligi bilan urushdagi mag'lubiyat Xiva xonligining harbiy-siyosiy mavqeini pasaytirib yubordi. Ayrim amaldorlar markaziy hokimiyatni tan olmay qo'ydilar. 1806 yilda soliqlarning ko'pligidan norozi bo'lgan Beshqal'a hududidagi (Chimboy, Qipchoq, Mang'it, Xo'jaeli va Qo'ng'iroq) aholi qo'zg'olon ko'tardi. O'zini xonlikdan mustaqil deb e'lon qilgan qozoq-qoraqalpoqlarning Xivaga qarab yo'lga chiqqan qo'shinlari qurolsizlantirildi. Xiroj deb nomlangan mahsulot bilan olinadigan soliq o'rniga solg'ut deb atalgan pul solig'i joriy qilinishi aholi noroziligini biroz bo'lsada pasaytirish imkonini berdi. Ushbu vaziyatdan foydalangan Muhammad Rahimxon to'rt oy taxtda o'tirgan Abulg'oz V o'rniga davlatni boshqarishni o'z qo'liga oldi[3].

Yangi xon salkam 20 yillik hukmronligi davrida mamlakatdagi iqtisodiy va siyosiy vaziyatga alohida e'tibor qaratdi, xonlikni birlashtirishda ma'lum ijobiy natijaga erishdi. Rus elchisi N.Muravyev o'z hisobotida "Muhammad Rahimxon butunlay yangi davlat barpo qildi, deyish mumkin. Endilikda bu davlat O'rta Osiyodagi eng kuchli xonliklar jumlasiga kiradi" [4],— deb yozgandi.

1806 yilda Xiva taxtiga ko'tarilgan Muhammad Rahimxon I davlatni boshqarishga kirisharkan "Sulton-mirob, Munis-mirob va Bekali-mirobni Xeyvak kanalining boshini (Polvonyop) tozalashga ehtiyoj bor-yo'qligini bilib kelish uchun Tuynuqli degan joyga yubordi" [5], — deb yozgandi muarrih Bayoniy.

Muhammad Rahimxon kuchli qo'shin tuzishga va uning yordamida xonlik hududlarini kengaytirishga intildi. Xususan, 1809 yilda Muhammad Rahimxon I Qo'ng'iroq atrofidagi aholini bo'ysundirish maqsadida 10 ming kishilik qo'shin bilan boradi va Amudaryoning ikki kuchli tarmog'i — Changli Bo'zsuv va Chumanayda (Shumanay) bahaybat to'g'onlar qurib, suvni boshqa tomonga

burib yubortiradi. Xon mazkur to‘g‘onlarni qurish ishini tashkil qilish va nazorat etishni Munis-mirob va Qora Bahodir-mirobga topshiradi. To‘g‘onlar qisqa muddatda tiklanadi. Ammo, suv bosimiga bardosh berolmay 20 kundan keyin buzilib, daryo yana eski o‘zanlari orqali oqa boshlashi natijasida qo‘ng‘irotliklar va ularning ekinzorlari halokatdan qutilib qoladi [6].

Muhammad Yusuf Bayoniyning guvohlik berishicha, muntazam otliq qo‘shinlarda o‘zbek, turkman va qoraqalpoklar asosiy o‘rinni egallardi. Navkarlarga harbiy xizmatlari uchun yer ajratib berilgan va ular soliqlardan ozod etilgandi. Xiva navkarlari 1810 yil bahoridan kech kuzgacha Janadaryo (Yangidaryo) bo‘ylaridagi qozoq va qoraqalpoq ovullariga tajovuz qilib turdilar [7]. Natijada Aydosbiy, Kechenekbiy, O‘rinbiy yordamida Yangidaryo atrofida yashayotgan qoraqalpoqlar xonlikga bo‘ysundirildi[8].

1811 yil fevralidan boshlab xon buyrug‘i bilan Orololdi o‘zbeklari ustiga qo‘shinlar yuborila boshlandi [9]. Shu bilan bir qatorda 18 yildan buyon mustaqil hudud sifatida xonlik tarkibida mavjud bo‘lib turgan Qo‘ng‘irot bekligiga qarshi harakatlar boshlandi[10] Natijada qo‘ng‘irotliklar yetakchisi To‘ramurod so‘fi o‘ldirildi[11].

Keyinchalik, 1818–1819 yillarda Xiva xonligi qo‘shinlari janubiy Turkmaniston va Xuroson yerlariga harbiy yurishlar uyushtirdilar. Chorjo‘y yaqinidagi janglardan birida Xiva qo‘shinlari Buxoro amirligi lashkarlaridan zarba yedi va yengildi. 1820-1824 yillarda Muhammad Rahimxon yangi kuchlarni to‘plab, Buxoroga qarshi bir necha bor yurishlar qildi. Buxoroga tegishli Qoqishtivon va Og‘ar qal‘alari bosib olindi[12]. Buxoro amirligiga qarashli Mari va Tajan vohasi turkmanlarining chavdur, go‘klan, taka, sariq va yovmut urug‘lari Xiva xonligi qaramog‘iga o‘tdi. Xonning farmoni bilan Axal-Taka turkmanlarining bir qismi Ko‘hna Urganch va Ilonli qal‘alari atrofiga ko‘chirildi[13]. Xiva qo‘shinlarida navkarlik xizmatlarini o‘tash sharti bilan turkmanlarga yer ajratib berildi va soliqlar miqdori kamroq qilib belgilandi.

TADQIQOTNING ASOSIY NATIJALARI

Soliq tizimini tartibga solishga jiddiy e'tibor bergan xon davlat xazinasini to'ldirish yo'llarini izladi. Endilikda soliqning miqdori mulkdorlarga qarashli ekin maydoni hamda olingan xosilining hajmiga qarab belgilanadigan bo'ldi. Soliq to'plash ishi mahalliy hokimlar qo'lidan markaziy hukumat tasarrufiga o'tkazildi. Davlat soliqlarini yig'ish vazifasi qo'shbegi va mehtarga, zakat to'plash esa devonbegiga topshirildi. Fuqarolardan solg'ut usuli bilan hazinaga olinadigan daromad va harajatlar maxsus daftarlarda qayd etilib, xonning nazorati ostiga olindi.

Munisning yozishicha, Muhammad Rahimxon I davlatni qo'lga olganidan keyin uning qarindoshi Muhammad Rizobek unga bo'ysunishdan bosh tortadi. U o'ziga tegishli odamlari bilan Qiyot qo'ng'irotidagi hovlisiga boradi. So'ngra Qipchoq qal'asini bosib olib, qal'a hokimi Ollohberdibekni o'ldiradi. U orol hokimi To'ra Murod so'fidan xonga qarshi kurashda yordam so'radi. Xon Qipchoq qal'asiga avval Qutluq Murod inoqni yuboradi, keyin o'zi ham uni qamal qiladi. Muhammad Rizobekka Muhammad Niyozbek va Muhammad Niyoz otaliqlar madad beradilar. Bu kurashda u Orol hokimi To'ra Muroddan ham yordam oladi. Suyunbek va O'roz Alibek Oroldan yordamga kelgandilar. Muhammad Rahimxon natijasiz Xorazmga qaytadi[14]. Muhammad Rizobek Qipchoq qal'asidan so'ng Gurlanga ham hujum qiladi va uni qamal qiladi. Bu yerda ham unga katta mulkdorlar Muhammad Niyozbek va Muhammad Niyoz otaliq yordam beradilar. Ular Buxorodan madad olgach Qiyotni ham bosib olib Xivaga yaqinlashadilar. Muhammad Rizobek xon bilan sulh tuzish bahonasida Xivaga kirib uni tarafdolari bilan o'ldirmoqchi bo'ladi. Uning bu niyatidan xon xabardor bo'lib, poytaxtga kelgan Muhammad Rizobekni tarafdolari bilan tutib olib qatl va zindonband etadi[15].

1808-1809 yillardan boshlab Muhammad Rahimxon I o'z hukumatini turkmanlar, qaroqalpoq va Orol bo'yi o'zbeklar orasida mustahkamlash uchun harakat qilib, urush va muhorabalar olib borgan. 1810 yilda Muhammad Rahimxon

Gurlan tumanidagi isyonchi uyg'urlarning bir qismini ko'chirish maqsadida Yangiariq kanalining quyi qismini tozalatib, Oqmachit mavzeiga suv chiqarish va dehqonchilik uchun yangi yerlarni o'zlashtirish to'g'risida buyruq beradi.

1810–1811 yillarda Orolbo'yi qozoq–qoraqalpoqlari xonlikga bo'ysundirilgach, ular bilan o'lpon va soliqlar masalasida bitim tuzildi. “Muhammad Rahimxon butun nizolarni yo'qotish maqsadida,— deb yozgandi A.L.Kun, – qoraqalpoq oqsoqollari bilan shunday qarorga keldi: 1. Qoraqalpoqlar qancha yer ishlatishiga qaramasdan, har yili xonga 20 ming kichik tillo to'lab turadilar; 2. Ular xonga 2 ming askar yuboradilar; 3. Umumiy ishlarga har yili 6 ming odam beradilar. 4. Qo'ng'iroqliklar va nukusliklar 2 ming tildan, xo'jayliklar 500 kichik tilla solg'ut to'laydilar”[16].

1814 yilda xon buyrug'i bilan Shovot kanalining etaklari tartibga solinib, bu yerga Gurlandagi uyg'ur urug'ining yana bir qismi ko'chiriladi. Kelgusi yili esa, bu yerda Toshhovuz shahri barpo etildi. Xonlikning chegara shaharlarida, karvon va kemalar qatnaydigan yo'llarda maxsus bojxona xizmati joriy etildi. Xonlikda ziroat, hunarmandchilik, ichki va tashqi savdoning jonlanishi davlat xazinasini daromadining o'sishiga imkon yaratdi. Xivaga kelgan rus elchisi N.Muravyev xon xazinasining bir yillik daromadi 4 mln. so'mdan oshib ketganligi haqida ma'lumot bergandi.

Xiva xonligining iqtisodiy taraqqiyoti sug'orish inshootlarining to'g'ri yo'lga qo'yilishi bilan bog'liq edi. Shu jihatdan olib qaraydigan bo'lsak Xorazmda Amudaryodan birinchi bo'lib suv oladigan hudud — Pitnak vohasi hisoblanadi. Bir vaqtlar, daryo hali Tuyamo'yin qisnag'idan o'tmasdan, Sulton Sanjar tuz koni yaqinidan Qoraqum tomon oqqan va Pitnak vohasini vujudga keltirgan. Daryo suvlari Chingiz tepa va Qoratosh yaqinidan o'tib, Pitnak va Yakka-chig'ir vohalarini shakllantirgan. “Pitnak vohasi boshqa yerlardan ajralib qolgan, — deb yozgandi Y.F. Fulomov. — U Xorazm vohasidan baland Toshsoqa tepaliklari bilan ajratib qo'yilgan. Janubda va janubi-g'arbida u Qoraqum sahrosi bilan tutashgan. Pitnak uncha katta bo'lmagan Xonyopi kanali bilan sug'oriladi. Rivoyatlarga qaraganda, bu kanal Xiva xoni Muhammad Rahimxon (1806-1825) tomonidan

qazdirilgan. Sugʻorish uchun qulay boʻlgan Pitnak vohasidan bundan ancha ilgari vaqtlarda ham foydalangan boʻlsalar kerak”[17].

Bir vaqtlar mashhur Mahmud az-Zamahshariy tugʻilgan joy nomi bilan maʼlum boʻlgan Izmuxshir shahri aholisi suvsizlikdan juda qattiq aziyat chekkan. Xiva xoni Muhammad Rahimxon I buyrugʻi bilan qazilgan arna shahardagi hayotni qayta tiklashga imkon bergan[18].

Munis va Ogahiyning guvohligicha, 1815 yilda Muhammad Rahimxon kenja inisi “Muhammadnazarbekka buyurdikim, Gurlan qiblasidagi Boʻzdan bir ulugʻ ariq qozdurgʻay. Lojaram beki mazkur bu amrda masosi mashkura taqdinga yetkurib, Bogʻolon arnasidan qozdurib, Qiyot ustidan oʻturib, Oʻrozali inoqning Boʻzdagi bogʻining qiblasidin, Boʻzga solib chiqarib, soʻngin Yangiqalʼaiy Xitoyning qiblasidan oʻtkardi. Va Anborda oqosining mulozimatiga yetib, marhimi podshohonagʻa sarafroz boʻldi. Ullu arigʻ holo “Qilichniyozboy arnasi”ga mashhurdir”[19].

Xuddi shu voqea haqida muarrih Muhammad Yusuf Bayoniy yozadi: “Bogʻolon arnasidan yordirib, Qiyot ustidan oʻtkarib, boʻzga chiqarib, yoinki qalʼai Xitoyning janubiy hududidan oʻtkarib, itmomga yetkurdi. Ul ariqning oyogʻi Shorqirovuqqa borurkim, oni Qilichboy arnasi derlar”[20].

Y.F. Fulomov yozishicha: “Yana Bayoniy, Qilichniyozboy arnasidan chap tomonga Beshoʻyli, soʻl tomonga Gurlan, Nukus, Uygʻur, Polvonbek yoplari ajralib chiqqan”[21], deb koʻrsatgandi. Shu bilan bir qatorda Y.F. Fulomov: “Qorakoʻz va Qilich Niyozboy kanallari Muhammad Rahimxonning ikki lashkarboshisi — Qilich Niyozboy va Davlat Qorakoʻz tomonidan qurildi”,— deb yozgandi [22].

Xon dastavval mamlakatdagi tarqoqlikka chek qoʻyish, davlat hokimiyatini markazlashtirish va mustahkamlashni oʻzining asosiy vazifalaridan biri deb hisobladi. Odamlarning qobiliyatiga qarab ish topshiradigan xon davlat ahamiyatiga molik tadbirlarini amalga oshirish uchun oʻz atrofiga ishonchli, nufuzli, ishbilarmon amaldorlar, ruhoniylar va harbiylarni toʻpladi. Xiva xonligi tobeligiga oʻtgan turkman, qozoq va qoraqalpoqlarning badavlat va nufuzli

arboblarini o'ziga yaqinlashtirib, ularga yer mulk va yuqori lavozimlar in'om etdi. Musulmon dindorlarining el–yurt orasidagi obro'–e'tiborini hisobga olib, o'zini ularga yaqin tutish maqsadida payg'ambar avlodlaridan hisoblangan sayyidlar qiziga uylandi. Saroyda yirik din arboblari joy va lavozim berdi, mol-mulk in'om etdi, ko'plarini soliq va to'lovlardan ozod qildi[23].

XULOSA

Davlatni boshqarish ishlarini isloh qilish bilan jiddiy shug'ullangan Muhammad Rahimxon Abulg'oz Bahodirxon davrida joriy etilgan boshqaruv tartibini o'zgartirdi. Xiva xonligining ma'muriy markazlari sifatida Xiva, Hazorasp, Xonqa, Gurlan, Anbar, Manoq, Shabboz, Mang'it, Qipchoq, Qilich Niyozboy, Xo'jayli, Xitoy, Toshhovuz, Yangi Urganch, Ilonli, G'azovot belgilandi. Keyinchalik ular qatoriga Qo'ng'iro't va Chimboy ham qo'shildi. Endi kent oqsoqollari va inoqlari o'rniga hokimlar va masjid qavmlari oqsoqollari boshqaruvi joriy etildi[24]. Shu bilan bir qatorda ayrim joylarda urug'lar vakillaridan tayinlangan noiblar o'z qavmlarini boshqarishni davom qildirdilar. Holbuki Xiva xonligida urug'chilik munosabatlari o'lkadagi boshqa feodal davlatlarga qaraganda ancha kuchli bo'lgan[25].

Muhammad Rahimxon Ko'hna Arkda Zarbxona uchun bino qurdirdi va o'z nomidan oltin va kumush tangalar chiqara boshladi. Yangi pullar xonlikda tovar–pul munosabatlarini yaxshiladi va soliq to'lovlari tartibga solishda muhim rol o'ynadi. Davlat xizmatida bo'lgan saroy ayonlari va viloyat amaldorlari uchun lavozimiga qarab ish haqqi — maosh belgilandi. Shu bilan hukmdorlarning daromad taqsimotida mavjud o'zboshimchaliklariga chek qo'yildi. Davlat arboblari orasida o'zbeklarning qo'ng'iro't urug'i vaqillari mavqei yanada oshirilib, ularning soni ortib bordi. Yusuf Mehtar og'a o'zbeklar vakili sifatida xon saroyida bosh vazir lavozimiga tayinlandi[26].

1819 yil 6 oktabrda Kavkazdan elchi sifatida kelgan kapitan Muravyevni xon qabul qilmasdan, “josus bo'lsa kerak” degan shubha bilan Qo'shko'pirdagi Ilgaldi qishlog'ida 47 kun davomida kutib turishga majbur qildi[27]. 1819 yil 20 noyabrda

xon N.N.Muravyevni Xivaga taklif qildi va muzokaralar vaqtida savdo karvonlari xavfsizligini ta'minlash, chegaralar haqida kelishib olishga intiladi.

1825 yil 7 mayda 50 yoshida bo'lgan Muhammad Rahimxon I vafot qildi. Uning o'rniga taxtga ko'tarilgan o'g'li Olloqulixon (1795–1842) xonlikning hududlarini kengaytirish va chegaralarini mustahkamlash ishlarini davom ettirdi[28].

IQTIBOSLAR / ЧОККИ / REFERENCES

1. Sulola nasabi: Avazbiy inoq → Eltuzarxon → Muhammad Rahimxon I → Allohqulixon → Rahimqulixon → Muhammad Aminxon → Sayyid Abdullohxon ibn Qutuluq Murodxon → Qutluq Murodxon ibn Ibodullohbek → Sayyid Muhammadxon ibn Muhammad Rahimxon I → Sayyid Muhammadxon Rahimxon II → Sayyid Isfandiyorxon → Sayyid Abdulloh II. – U.S.H.
2. .Munirov Q. Munis, Ogahiy va Bayoniyning tarixiy asarlari. – B. 8.
3. Yo'ldoshev M.Y. Xiva xonligida feodal yer egaligi va davlat tuzilishi. – B. 86 va keyingilari.
4. Muravyev N.N. Puteshestviye v Turkmeniyu i v Xivu.– M., 1822. Ch. 2. – S. 44.
5. Fulomov Y.F. Xorazmning sug'orilish tarixi... – B. 76.
6. Bartold V.V. K istorii orosheniya Turkestana. Amu-Darya // Soch. – T. III. – S. 181; Fulomov Y.F. Xorazmning sug'orilish tarixi... – B. 8-9, 277.
7. Munis va Ogahiy. Firdavs ul-iqbol. 110b var. (shu yurishda Munis ham qatnashganini ko'ramiz).
8. Kamalov S. Qaraqalpoqlardan xaliq bolip qaliplesio'i ham onin mamleketliginin tarixiyxinan. — Nukus. 2001. – B.27.
9. U davrdagi voqealar haqida Y.G'.G'ulomov shunday yozadi: "XIX asr boshlarida Qo'ng'irotni qamal qilgan xon shahar himoyachilarini taslim qilish maqsadida atrofdagi barcha ekinzorlarni yo'q qildi. Xonning talabiga qo'ng'irotliklar: "Uch oy - qovun, uch oy - sut-qatiq, uch oy - qovoq, uch oy - baliq", ya'ni hali tirikchilik uchun imkoniyatimiz bor deya javob qaytargan ekanlar // Gulyamov Y.G. Istoriya orosheniya Xorezma. – S. 7. / WWW: Kungrad.com.

10. Saymanov S.S. Istoriya goroda Kungrada (XVIII – pervaya polovina XIX vv.). Avtoref. dis. ... kand. ist. nauk. – Nukus, 2001. – S 16.
11. Munis va Ogahiy. Firdavs ul-iqbol. 163b var; Yana qarang: Kamalov S. Qaraqalpoqlardin xaliq bolip qaliplesio‘i ham onin mamleketliginin tarixiyxinan. – B. 28; Shu muallif. Materiali po istorii Karakalpakii i karakalpakov. – S. 78.
12. Munis va Ogahiy. Firdavs ul-iqbol. 234b - 235a var.
13. Munis va Ogahiy. Firdavs ul-iqbol. 212a,b var.
14. Munirov Q. Xorazmda tarixnavislik. – B. 73-74.
15. O‘sha joyda.
16. Kun A.L. Zametki o podatyah v Xivinskom xanstve // “Turkestanskiye vedomosti”, 1873. – № 83. – B. 52.
17. Fulomov Y.F. Xorazmning sug‘orilish tarixi... – B. 48.
18. O‘zR. FASHI. Qo‘lyozmalar fondi. – № 1335. – 58-b-varaq.
19. Munis va Ogahiy. Firdavs ul-iqbol. – B. 414.
20. Bayoniy. Shajarayi Xorazmshohiy. – B. 217.
21. Fulomov Y.F. Xorazmning sug‘orilish tarixi ... – B. 227.
22. Fulomov Y.F. Xorazmning sug‘orilish tarixi ... – B. 304
23. Munis va Ogahiy Firdavs ul-iqbol. – 124a-125a,b; 129a-132a; 132a,b var.
24. Ivanov P.P. Arxiv xivinskix xanov XIX v. Issledovaniye i opisaniye dokumentov s istoricheskim vvedeniyem: Noviye istochniki dlya istorii narodov Sredney Azii. — L., 1940. – S. 21.
25. Munirov Q. Xorazmda tarixnavislik: (XVII-XIX va XX asrning boshlari). — Tashkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti. 2002. – B. 74 va keyingilari.
26. Munis va Ogahiy. Firdavs ul-iqbol. 122a var.
27. Rus tarixchisi I.N.Zaxarinning ta’kidlashicha, Muhammad Rahimxon N.N.Muravyevning elchi va bojmon niqobi ostidagi harbiy ekanligini ancha keyin bilgan va uning boshini tanasidan judo qilmaganligiga afsuslangan ekan.
28. Mufasssal qarang: Mutalov O. Xiva xonligi Olloqulixon davrida. Tarix fan. nom. diss. — Toshkent, 2003. – 150 6.

Axmedov G'.J.

Urganch davlat universiteti

“Tarix” kafedrası tadqiqotchisi

axmedov.gulom.1981@gmail.com

**KONCHILIK ISHI RIVOJLANISHINING TARIXIY BOSQICHLARI
(O‘ZBEKISTON MISOLIDA)
ANNOTATSIYA**

O‘rta Osiyo qadimdan o‘zining nodir metallar, oltin va kumush konlari bilan mashhur. Bu mahsulotlarni qazib olish va ulardan foydalanish bronza davrida boshlangan va bu jarayon mehnat taqsimotini chuqurlashtirish, ijtimoiy munosabatlarni o‘zgartirish, mehnat qurollarini takomillashtirish natijasida yangi yerlarni o‘zlashtirish, shuningdek, qadimgi aholining iqtisodiy rivojlanishida muhim ahamiyatga ega bo‘ldi. . Maqolada O‘zbekistondagi tog‘- kon sanoati tarixi va arxeologik ekspeditsiyalarning natijalari tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: mehnat qurollari, metall, mis, bronza, konchilik tarixi, arxeologik ekspeditsiyalar.

Ахмедов Г. Ж.

Исследователь кафедры “История”

Ургенчского государственного университета

axmedov.gulom.1981@gmail.com

**ИСТОРИЧЕСКИЕ ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ ГОРНЫХ РАБОТ (НА
ПРИМЕРЕ УЗБЕКИСТАНА)
АННОТАЦИЯ**

Средняя Азия издревле славилась месторождениями редких металлов, золота и серебра. Добыча и использование этих продуктов начались еще в бронзовом веке, причем этот процесс приобрел важное значение в углублении разделения труда, изменении общественных отношений, освоении новых земель в результате совершенствования орудий труда, а также в экономическое развитие древнего населения. В статье анализируется история горного производства в Узбекистане, результаты археологических экспедиций.

Ключевые слова: орудия труда, металл, медь, бронза, история горного дела, археологические экспедиции.

Akhmedov G'.J.

Researcher at the Department of "History"

Urgench State University

axmedov.gulom.1981@gmail.com

HISTORICAL STAGES OF THE DEVELOPMENT OF MINING WORK (IN THE EXAMPLE OF UZBEKISTAN) ABSTRACT

Central Asia has been famous since ancient times for its deposits of rare metals, gold and silver. The extraction and use of these products began in the Bronze Age, and this process became important in the deepening of the division of labor, the change of social relations, the development of new lands as a result of the improvement of labor tools, and the economic development of the ancient population. The article analyzes the history of mining production in Uzbekistan, the results of archaeological expeditions.

Key words: tools, metal, copper, bronze, history of mining, archaeological expeditions.

KIRISH

O'zbekiston hududlarida tog'-kon ishlab chiqarish tarixi paleolit-qadimgi tosh davrida boshlangan. Eng qadimgi odamlarning suv, oziq-ovqat va xom ashyo zahiralari mavjud hududlarda o'rnatish boshlaganlari muhim hayotiy ehtiyoj bo'lgan [3].

Qulay tosh turlaridan turli shakldagi mehnat va ov qurollari yasash zarurati ibtidoiy konchilikning rivoj topishiga asos soldi. Metall kashf etilishi davriga qadar (mil. avv. IV-ming yillik) odamlar qurollarni kvarsit, chaqmoqtosh, yashma, ohaktosh va boshqalardan ishlab chiqarganlar [2].

O'zbekistonning tog'lik hududlarida, Qizilqum janubida ko'p mingyilliklar mobaynida foydalanilgan chaqmoqtosh konlari topilgan. Zarafshon vohasida Uchtut va Ijond, Toshkent viloyatida Ohangaron, Farg'ona vodiysida Qopchig'ay, Nurota tog'larida Chaqmoqtepa konlari shular jumlasidandir [8].

Konlardan mahsulotlar xom ashyo tarzida manzilgohlarga olib borilgan yoki ashyolarga konlar yaqinidagi ustaxonalarda ishlov berilgan. Ilk paleolitda tosh sihchalar, qo'l cho'qmorlari va daryo toshlaridan ishlangan sodda, qo'pol qurollar-chopperlar yasalgan, o'rta paleolitda nayzasimon tosh qurollar paydo bo'lgan, so'nggi paleolit davrida qurollar yasashining yangi usullari vujudga kelib, tosh keskich, qirg'ich, yupqa pichoqsimon va boshqa qurollarning shakllari ko'paya boshlaydi [10].

TADQIQOTNING ASOSIY NATIJALARI

Toshlardan mehnat qurollari yasash murakkab, ko'p mehnat va vaqt talab etilishi tufayli, odamlar qurollar uchun qulay bo'lgan tosh turlarini topishga harakat qilganlar. Natijada, yangi konlar o'zlashtirilgan. Ko'rilayotgan davr materiallari arxeologik ekspeditsiyalar tadqiqotlariga asoslanadi.

Bugungi kunga qadar olib borilgan turli tadqiqotlar Toshkent vohasida foydali qazilmalarni qazib chiqarish va ularni qayta ishlash davri hamda ma'lum tarixiy bosqichlarda konchilik ishi va temirchilikning darajasi bilan bog'liq ko'pgina masalalarga oydinlik kiritish imkonini beradi. Eng ko'p material o'rta asrlar bilan bog'liq bo'lsa-da, ammo ayrim ma'lumotlar Qoramozor va Janubiy Chotqol hududining qazilma boyliklari bilan inson olis qadimdan tanish ekanligidan dalolat beradi.

Tadqiq qilinayotgan hududda konchilik ishlari qadimgi tosh asrida boshlangan. Paleolit davridan boshlab neolit davrigacha bu erda tog'lardan ohaktosh qazib chiqarilgan. Bu ishlarni Toshkent vohasidagi konchilik faoliyatining ibtidosi, hudud tabiiy boyliklarini o'zlashtirishning ilk bosqichi deb hisoblash mumkin [4].

Arxeologik tadqiqotlar Chotqol-Qurama hududida metall qazib chiqarish ishlari miloddan avvalgi II ming yillikdan boshlanganini ko'rsatadi. Bronza davridagi konchilik ishlarining izlari Chotqol-Qurama hududida hozircha juda kam qayd etilgan. Oqtoshkondagi uncha chuqur bo'lmagan er osti yo'llariga o'tuvchi ayrim ochiq konlarni bronza davriga mansub deb ko'rsatish mumkin. Oqtoshdan olingan materiallar ham Qoramozorda sul'fid ma'danlarini qazib chiqarish so'nggi bronza davridan boshlanganini ko'rsatadi [1].

Qayroqqumdan olingan ma'lumotlar ayniqsa diqqatga sazovor. Bu erda so'nggi bronza va ilk temir davriga mansub bir qancha temir eritish joylari topildi. Aniqlangan manzilgohlarning aksariyatida temir qotishmalar uyumlari uchraydi, ayrim manzilgohlar aholisi esa temir eritish bilan maxsus shug'ullangan bo'lsa kerak. Bu holat «markaziy guruh»ga kiruvchi manzilgohlarga ayniqsa xosdir, chunki bu erda ma'dan eritish faoliyati bilan bog'liq ancha yirik uyumlarga duch kelindi [5]. Ular orasida bir qancha yirik uyumlar va mayda to'kilmalar asosan mis ma'danini eritish bilan bog'liq. Eritish hajmining kattaligi konchilik ishlarining ko'lamidan dalolat beradi. Qayroqqumdagi manzilgohlardan topilgan ma'danlar, qotishmalar va bronza buyumlar (bir tig'li va qo'sh tig'li pichoqlar, ignalar, bigizlar, nayzalar va yoy o'qlarining uchlari, bilaguzuklar, marjonlar va to'qalar)ni maxsus o'rganish xom ashyo olish joylari qaerda joylashganligini aniqlashga ko'maklashadi, ammo mazkur hududda temir eritish joylari jamlanganligining o'ziyoq Qoramosor muhim xom ashyo manbalaridan biri bo'lganini ko'rsatadi.

Bu hududdagi ayrim qimmatbaho metallar, avvalambor, oltin, kumush konlarini miloddan avvalgi I ming yillikka mansub deyish mumkin. Oltin konlari orasida Ko'chbuloqdagi ayrim yodgorliklar eng qadimgi hisoblanadi. Kumush qazib chiqarilgan hududlar orasida Konimansurni qayd etish lozim. Bu erda yoy o'qlarining bronzadan yasalgan uchlari topilgan.

Konchilar foydalangan mehnat quollarining topilishi konchilik ishlarini tavsiflash uchun muhim ahamiyatga ega. Bronza va ilk temir davrida konchilik ishlari amalga oshirilgan joylardan bir nechta qo'pol tosh bolg'alar va og'irligi 8 kg ga yaqin katta tosh cho'kich topildi. Yirik mehnat quollari asosan ma'danni ochiq usulda qazib chiqarishga mo'ljallangan. Nisbatan kichik mehnat quollaridan yopiq konlarda ham foydalanilgan. Ayrim quollardan qo'lda siqib foydalanilgan, ayrimlariga esa dastaklar bog'langan. Yumaloq yoki to'g'ri to'rtburchak shakldagi tosh bolg'a vazifasini bajargan. Mehnat quollariga maxsus ishlov berilmagan [9].

Qo'shni hududlar bilan taqqoslaganda, Chotqol-Qoramosor hududi konchilari toshdan yasalgan mehnat quollari bilan bir qatorda, temirdan yasalgan mehnat quollaridan ham foydalangan bo'lsa kerak. Mil. avv. I-ming yillik o'rtalarida

konchilar foydalangan qurollari orasida temirdan yasalgan mehnat qurollari paydo bo'ladi.

Konchilik ishlab chiqarishining rivoji, ibtidoiy xo'jalik ehtiyojlari tosh davridayoq odamlarni chaqmoqtosh va boshqa toshlardan ham yaxshiroq bo'lgan xomashyo qidirib topishga undagan bo'lishi tabiiy edi. O'rta Osiyodagi foydali qazilmalar va ularning joylashish xususiyatidan kelib chiqilsa, insonlar neolit davridayoq tabiiy mis, oltin va kontimir tosh (meteorit-temir) kabi metallarga duch kelganlar. Bu esa mil.avv. IV-ming yillikdayoq konchilik ishlab chiqarishida yangi davrning – metallurgiya davrining boshlanishiga olib keldi [6].

Mil. avv. IV-ming yillikning 2-yarmiga kelib, qadimgi Sharq sivilizatsiyasi markazlari bo'lgan Mesopotamiyada va Misrda, Kichik Osiyo va Hindistonda, O'rta Osiyoda ilk metall – misdan yasalgan mehnat qurollari paydo bo'la boshlaydi. Bu insoniyat tarixida tosh davri o'z o'rnini yangi davrga – metall davriga bo'shatib berayotganligidan, insoniyat taraqqiyotida muhim o'rin tutgan metallurgiya davri boshlanayotganligidan dalolat bergan.

Tadqiqotlarning ko'rsatishicha, insoniyatning mis bilan tanishishi tosh davridayoq boshlangan. Lekin kishilarga misning turli tosh turlaridan farqli xususiyatlarini o'zlashtirish uchun bir necha yuz yillar zarur bo'ldi. O'zlariga kerakli mehnat qurollarini yasash uchun yaroqli va mustahkam toshlarni qidirish jarayonida ibtidoiy odamlar urning yuza qismlarida joylashgan mis konlariga duch kelgan bo'lishi tabiiy. Asta-sekinlik bilan bu yangi xomashyoning xususiyatlari o'zlashtirildi va uning olov ta'sirida o'z xususiyatini o'zgartirishi, turli shakllarga kirishi kashf qilindi. Keyinchalik mis eritilib, undan turli mehnat qurollari va harbiy qurol-yarog'lar yasala boshlandi. Bu jarayon takomillashib, O'rta Osiyo hududida ko'plab mis konlari ochilishiga va ular atrofida metall eritish ustaxonalari paydo bo'lishiga olib kelgan.

Mintaqa hududida mil. avv. 3-ming yillik oxiriga kelib yangi metall birikmasi - jez (bronza)dan tayyorlangan mehnat qurollari paydo bo'ladi. Mis va qalay yoki mis va qo'rg'oshin birikmasidan (9:1 nisbatda) paydo bo'lgan bu yangi metall

mehnat qurollari, ov va harbiy sohada foydalaniladigan qurol-yarog'lar turining kengayishiga olib keldi.

Kaltaminor madaniyatining so'nggi davrida (mil.avv. IV-ming yillik), Amudaryoning quyi oqimida yashagan qabilalari misdan foydalana boshlaganliklari haqida ma'lumotlar bor. Markaziy qizilqumda ilk bronza davriga oid 13 ta qadimgi mis konlari bo'lganligi aniqlangan. Bu hududlardan mis ustaxonalari ham topilgan. Tadqiqotchilar misdan yasalgan mehnat qurollarining o'z tarkibidagi qo'shilmalar (mishyak, surma)ga qarab Farg'onadagi yoki quyi Zarafshondagi mis konlaridan olingan xomashyodan tayyorlanganligi haqida fikr bildiradilar [6].

Qadimgi ajdodlarimiz mis metallurgiyasidan foydalana boshlagach, konchilik ishlab chiqarishi taraqqiyotining yangi bosqichi boshlandi. Aynan shu davrda odamlar mis bilan birga boshqa metallarni, xususan, qalay, kumush, oltinni ham kashf qildilar. Bu jarayon O'rta Osiyoda konchilik rivojidagi muhim bosqich edi.

O'rta Osiyo, xususan, O'zbekiston hududida olib borilgan arxeologik tadqiqotlar natijasida eneolit va bronza davri yodgorliklaridan misdan yasalgan ko'plab topilmalar (pichoqlar, nayza uchlari, bigiz, igna) va turli taqinchoqlar (uzuk, munchoq va boshqa.) topilgani ma'lum [9]. Lekin mis kimyoviy xususiyatiga ko'ra ancha yumshoq metall bo'lganligi uchun tosh qurollarni butunlay siqib chiqara olmadi. Shu tufayli ham so'nggi tosh va bronza davri oralig'idagi davr eneolit, ya'ni mis-tosh davri deb ataladi.

Mis davri yodgorliklarini va ulardan topilgan turli topilmalarni o'rgangan mutaxassislarning fikricha, dastlabki metall buyumlar sof misdan yasalgan. Bu buyumlarni eng qadimgilari misni olovda eritmasdan, sovuq holda, xuddi toshga ishlov bergandek, urib ishlangani aniqlangan. Faqatgina mil.avv. IV-ming yillikning so'nggi yuz yilliklariga kelibgina qadimchi qabilalar misning qimmatli xususiyati – kuchli olovda suyuqlikka aylanishini va har xil shaklga kirib, sovugandan keyin shu shaklni saqlab qolishini bilib olganlar [8].

Mis davriga o'tilishi ishlab chiqaruvchi kuchlarning yanada yuksalishiga olib keldi. Misdan ishlangan qurollar tosh qurollariga nisbatan ancha takomillashgan

bo'lsa-da, lekin mis chidamli va og'ir qurollar (ayniqsa, mehnat qurollari) yasash uchun uncha yaroqli emas edi.

Mis davri va bronza davri yodgorliklaridan topilgan ashyolarga asoslanib misdan asosan taqinchoqlar, harbiy qurollar, uy-ro'zg'or buyumlari yasalgan, degan xulosaga kelishimiz mumkin. Shunga qaramay, mis metallurgiyasining paydo bo'lishi va ibtidoiy xo'jaliklarda misdan yasalgan mehnat qurollarining paydo bo'lishi asta-sekinlik bilan bo'lsa-da, tosh qurollarni siqib chiqara boshladi.

Mil.avv III-ming yillik boshlariga kelib misdan yasalgan mehnat qurollari takomillashib bordi. Aynan shu davrda rudali metallar, mis, qalay, kumush, oltin kabi ma'danlarni qazib olish keng rivojlana boshladi. Ularni eritish, qoliplarga quyib turli shakldagi buyumlar yasash o'zlashtirildi. O'rta Osiyo va qozog'iston hududlarida ochiq ma'dan konlari va ular atrofidagi metall eritish ustaxonalarining topilishi [11] yuqoridagi fikrimizning to'g'riligini ko'rsatadi.

Yetimtov tog'laridagi Kentov kon jamlanmalari qadimgi konlar hisoblanib, bu erda 50 dan ziyod kon lahmlari mavjuddir. Ular asosan ochiq usulda qazib olingan. Ma'dandagi misning miqdori o'rtacha 10 foizga teng bo'lgan. Undan g'arbroqdagi Aumingzatovda esa 20 tadan ziyod kon lahmlari bo'lib, ularning shakli va qazib olinishi birinchi hududdagiga ancha yaqin. Uncha katta bo'lmagan kon lahmlari Toshditov va Beltovda aniqlangan. qadimgi konchilarni asosan tez eriydigan va uncha chuqurlikda bo'lmagan mis oksidli ma'danlar qiziqtirgan [1].

Ko'ktov yaqinida qadimgi daryo sohili bo'lgan deb taxmin qilingan joyda, ma'danni eritish uchun mo'ljallangan maxsus joylar ochilgan. Eng katta misni qayta ishlash punkti – Boysag'onek Yetimtovdan g'arbda joylashgan bo'lib, u yerda eng katta Ko'ktepa ma'dan koni joylashgan. Bu yerda mis ma'dan minerallari bo'lmish – malaxit, xalkazin va boshqardan iborat ma'dan maydonlari ochilgan.

XULOSA

Shimoliy So'g'dda, ya'ni Janubiy qizilqum hududlarida mezolit va neolit davriga xos kon majmualari aniqlangan. Bu erdagi uncha baland bo'lmagan Kuljukto'v, Aumingzatov, Toshditov va Bo'kantov deb ataluvchi tog' tepaliklarida

qadimgi kon lahmlari topildi. Arxeologlar olib borgan geologik-qidiruv ishlari natijasida oltin koni borligi ham aniqlangan. Lekin ular orasida eng ko'pi qadimgi mis konlari izlari hisoblanadi.

Bu hududlarda 1999-yili O'zbek-Germaniya arxeologik guruhi olib borgan tekshirishlar natijasida yangi, aylana shakldagi hamda sun'iy havo haydash qurilmasi bo'lgan ma'danni eritish uchun ishlatilgan qozon topilgan. Topilmalarning o'rganilishi asosida qilingan birlamchi xulosa bu ma'dan joylashgan hududlarni yanada chuqurroq o'rganish, So'g'dning bronza va ilk temir davrida O'rta Osiyo iqtisodiyotida tutgan o'rnini ob'ektiv baholash imkonini beradi.

IQTIBOSLAR / СНОСКИ / REFERENCES

1. Буряков Ю.Ф. Из истории горного дела и металлургии древнего Согда // Центральная Азия: источники, история, культура. Тезисы докладов конференции. –М., 2003. –С.40.
2. Исламов О.И. Из истории геологических знаний в Средней Азии. – Ташкент: Фан, 1976. Кн.1. –102 с.
3. Кабиров Ж., Сагдуллаев А. Ўрта Осиё археологияси. –Тошкент: Ўқитувчи, 1990. – Б.15-17.
4. Касымов М.Р., Ростовцев О.М. Мастерские каменного века в долине р. Ангрен //ИМКУ. Вып.8. –Т., 1969. С.21-27.
5. Литвинский Б.А., Окладников А.П., Ранов В.А. Древности Кайраккумов (Древнейшая история северного таджикистана) -Душанбе, 1962. - С.182, 196-231.
6. Лордкипанидзе Л.Н. История геологического изучения Узбекистана. – Т., 2001. С.11.
7. Массон М.Е. Археологические материалы к истории горного дела в Средней Азии. Горные инструменты. //САРГРУ Бюллетень. –Т., 1930. №2.
8. Массон М.Е. К истории горного дела на территории Узбекистана. – Ташкент: 1953. –С. 6-7; Касымов М.Р. Кремнедобывающие мастерские и шахты каменного века Средней Азии. –Ташкент: Фан, 1972. –160 с.; Темиров

Ғ.Т., Одинаев З.Д. Қадимги давр кончилиги ва металлургияси. –Навоий, 2004. –Б. 8-10.

9. Массон В.М. Средняя Азия и Древний Восток. –М.-Л.: Наука, 1964;
Сарианиди В.И. Энеолитическое поселение Геоксюр. //Тр. ЮТАКЭ. –Т.Х. –
Ашхабад: Ёлым. 1960.

10. Сагдуллаев А. Қадимги Ўрта Осиё тарихи. –Тошкент: Университет,
2004. –Б. 11-13.

11. Темиров Л.Т., Одинаев З.Б. Қадимги давр кончилиги ва
металлургияси. –Навоий. 2004. 16-бет.

Kenjaeva N.T.

Master of ORIENTAL University

historianoriental@inbox.ru

**REMARKS ON THE GEOGRAPHY OF BRONZE AGE SITES IN
CENTRAL ASIA
ABSTRACT**

The Bronze Age is a historical period in which important cultural innovations took place in the history of mankind. The study of the geography of the archaeological monuments of this period is of great scientific importance. In the archeology of Central Asia, the issues of zoning of ancient monuments have attracted the attention of researchers for many years. The collected materials were used to register the monuments, determine their geographical distribution, record their location along trade and cultural communication routes, and study some issues of historical geography. However, archeological cartography data is extremely important in researching the problems of economic-cultural types, formation of historical-cultural regions, and ethnic geography. On the basis of archeological data, it is possible to study the geography of monuments and restore maps of archaeological monuments. The article focuses on these aspects.

Key words: historical geography, archaeological research, settlement, site, Bronze Age, region.

Kenjayeva N.T.

ORIENTAL universiteti magistri

historianoriental@inbox.ru

**MARKAZIY OSIYO BRONZA DAVRI YODGORLIKLARINING
GEOGRAFIYASIGA DOIR MULOHAZALAR
ANNOTATSIYA**

Bronza davri insoniyat tarixidagi muhim madaniy innovatsiyalar sodir bo'lgan tarixiy davr hisoblanadi. Mazkur davr arxeologik yodgorliklari geografiyasini o'rganish muhim ilmiy ahamiyatga ega. O'rta Osiyo arxeologiyasida qadimiy yodgorliklarning rayonlashtirish masalalari ko'p yillar mobaynida tadqiqotchilarning e'tiborini jalb etgan. To'plangan materiallardan yodgorliklarning ro'yxatga olish, ularning geografik yoyilishini aniqlash, savdo va

madaniy aloqalar yoʻllari boʻylab joylashishini qayd etib oʻtish hamda tarixiy geografiyaning ayrim masalalarini oʻrganishda foydalanilgan. Biroq arxeologik kartografiyasi maʼlumotlarining xoʻjalik – madaniy tiplar, tarixiy–madaniy viloyatlarning shakllanishi va etnik geografiyasi muammolarini tadqiq etishda ham oʻrni nihoyatda katta. Arxeologiya maʼlumotlari asosida yodgorliklar geografiyasini oʻrganish hamda arxeologiya yodgorliklari xaritalarini tiklash mumkin. Maqolada shu jihatlariga eʼtibor qaratilgan.

Kalit soʻzlar: tarixiy geografiya, arxeologik tadqiqotlar, turar-joy, manzilgoh, bronza davri, mintaq.

Кенджаева Н.Т.

магистр университета ORIENTAL

historianoriental@inbox.ru

РАССМОТРЕНИЕ О ГЕОГРАФИИ ПАМЯТНИКОВ БРОНЗОВОГО ВЕКА В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ АННОТАЦИЯ

Бронзовый век – исторический период, в котором произошли важные культурные новации в истории человечества. Изучение географии археологических памятников этого периода имеет большое научное значение. В археологии Средней Азии вопросы зонирования древних памятников уже многие годы привлекают внимание исследователей. Собранные материалы были использованы для учета памятников, определения их географического распространения, фиксации местоположения на путях торговых и культурных коммуникаций, изучения некоторых вопросов исторической географии. Однако данные археолого-картографии чрезвычайно важны при исследовании проблем экономико-культурных типов, формирования историко-культурных регионов, этнической географии. На основе археологических данных можно изучать географию памятников и восстанавливать карты археологических памятников. В статье основное внимание уделяется этим аспектам.

Ключевые слова: историческая география, археологические исследования, поселение, памятник, бронзовый век, регион.

INTRODUCTION

As a result of large-scale archaeological research conducted in Central Asia, important information about the geography and cartography of the monuments of the region was obtained.

In terms of historical geography, the cartography of ancient sites contains different information compared to the first written sources. The information of ancient historians and geographers about the history of the campaigns of Alexander the Great contains more accurate evidence than the reports of Greek historians Herodotus and Ctesius about the territorial location of the peoples of the region. Based on the information of the ancient Persian inscriptions and “Avesta”, we face some difficulties in determining the territorial boundaries of the ancient peoples of Central Asia. There are no written sources about the territorial location of the Bronze Age tribes.

The problem of historical cartography has always been studied on the basis of mutual relations between ethnos and territory. Written and archaeological sources serve as the main source for determining the processes of territorial settlement of the ancient population.

By comparing written sources with archeological data, it is possible to determine the characteristics and boundaries of the population's territorial location, ancient fortresses and cities mentioned in the sources, communication and trade routes, and historical and cultural regions on geographical maps.

In the study of historical cartography, it is important to study sources close to the historical truth related to the subject.

The first stage is an archaeological survey, which begins with research and collects general information about the archaeological objects found and examined (their topography, determination of the number of settlements, calculation of their total area, structure of oases, part of ancient irrigated lands identification) then a map of monuments is drawn up.

The boundaries of the territories where settlements are located do not coincide with each other in different historical periods (Bronze Age, X-VIII centuries BC, VII-IV centuries BC, etc.). Therefore, it is important to create maps of archaeological monuments of different periods in this place. It is desirable to create separate maps representing a specific period.

By studying maps of different chronological periods and comparing them, it is possible to clearly imagine the process of development of territories, that is, the expansion or contraction of settled areas, as well as the boundaries of settled farming oases and historical regions.

MAIN RESEARCH RESULTS

Monument zoning is important in archaeological research. In this regard, the cartography of the Bronze and Early Iron Age sites located in the southern regions of Central Asia is testified [1].

In the course of the research, it is envisaged to analyze the issue of zoning of sites and settlements in the regions of Panj, Vakhsh, Kafirnigan, Surkhan, Balkhob, Kashkadarya, Zarafshan and Murgob oases in the Amudarya basin in the south of Central Asia.

Surkhan oasis.

Bronze and Early Iron Age monuments in the Surkhan Basin are spread over the foothills, and their locations are directly connected to individual smaller rivers.

Agricultural oases are located on alluvial-proalluvial plains on the slopes of Kugitang-Boysun Mountains. It is connected to the deserts of Muzrabod and Sherabad from the southwest, and to the large lowlands that continue to the Bandikhon, Kyzirikdara and Khalkajar rivers in the northwest. The presence of water sources, fertile land and vast pastures served as the basis for the development of the agricultural culture of the Bronze Age.

The settlements of this period were grouped according to the use of common water sources. Among the oldest sites of agricultural culture, the monuments of Sopolli and Jarkutan are located in the lower part of the Ulanbuloksoy and Sherabad rivers at the foot of the Kugitang Mountain [2].

The emergence of Bronze Age farming oases of Pashkhurd, Zarabog, Mirshodi, and later Bandikhon is connected with the settlement process of the ancient population in the foothills of Kugitang and the Boysun foothills in the northeastern direction [3]. Along the Surkhan-Sherabad oasis, 18 Bronze Age settlements are located in Pashkhurd, Karabog - Maidan, Zarabog, Ulanbuloksoy, Sherabad, Bandikhon and Mirshodi ancient farming oases. At the beginning of the I millennium BC, another agricultural site Sartepa was created on the slopes of Hisar Mountain ranges [4].

It is possible to mention seven oases belonging to the phase of transition to the Early Iron Age (Yoz I, Kyzil I, Kuchuk I) – Ulanbuloksoy, Sherabad, Karabog, Maidan, Zarabog, Bandikhon, Mirshodi and Vakhshuvor (or Sangardak-Tupalang). Sites related to this period: Kuchuktepa, Jarkutan, Gazakutan, Burguttepa, Kayrit group (8 monuments), Bandikhon I, Kyziltepa, Boyrachi I, Nomsiztepa, Boyrachi 2 and Sartepa were found and examined. An increase in the number of settlements was found during this period. In the oases mentioned above (except for Vakhshuvor), 14 monuments of the early Iron Age (Kyzil II until the Achaemenid period) were identified.

During the Achaemenid period (Kyzil III, Kuchuk IV) it is explained by the sharp expansion of the acquired territories and the formation of new settled farming areas. 12 monuments of this period have been identified in Mirshodi oasis. In the middle of the I millennium BC, new oases were formed – Surkhan (Bandikhonsoytepa, Khaitabad), Khalkajar (Qoratepa, Chorgul) and Sangardak-Tupalang (Obishir, Sherobodtepa, Dashnabad). A total of 8 settled agricultural oases and 30 houses and fortifications, individual fortresses and city ruins from the Achaemenid period were found in the Surkhan oasis.

Most of the sites were identified in the Mirshodi farming oasis district (15 of them belong to the Kyzyl I-III period). In other regions, from 1 to 6 settlements have been identified. The structure of territorial settlement in oases is different, and this situation is determined by socio-economic factors. Until the middle of the I millennium BC, the monuments were located along the streams, mainly in the

areas on the mountain slopes, while by the III century BC, the area of irrigated areas was gradually moved to the main riverbed of Surkhandarya. The development of this river was connected with the construction of large artificial irrigation facilities since the Greco-Bactrian period.

In the Early Iron Age, the inhabitants of the Surkhan basin were located in the foothills of Kugitang, in the area from lower Ulanbuloksoy – Sherobod River to Sangardak-Tupalang. The geographical boundaries of this area can be noted separately. The land acquired in the Surkhan oasis is bordered by the Hisar ridge in the north, Boysun-Kohitang in the north-west, Bobotog in the east, and Amudarya in the south.

In the research of Sh.B. Shaydullaev, the sites of the Surkhandarya region are placed in the following farming oases:

1. Sherabad oasis – occupied the territories of Ulanbuloksoy, Buston, Sherabad River. The center is Jondavlattepa. There are sites such as Pishaktepa, Kuchuktepa, Talashkantepa I.

2. Boysun oasis – combines Bandikhonsoy and Mirshodi (Kyzilsuv) regions. The center is the Kiziltepa site. The complex of ancient houses and fortifications (Kyzilcha) around Kiziltepa and the group of Bandikhon sites.

Surkhan oasis includes the middle and lower basins of Surkhandarya. Monuments such as Haitobodtepa, Bandikhonsoitepa, Nomsiztepa (Termiz) are located here.

The Kalai Mir site and the Nahri-kalon canal are located in the Kafirnigan oasis. The center of the country is the Kalai Mir monument.

5. Vakhsh oasis included the territories of Yavansu (Tomoshatepa, Shoralisoy) and Vakhsh (Boldaytepa, Boldai canal) basins.

6. In the Panj oasis there are monuments of Baytudasht. The center of the oasis is the Baytudasht 4 site.

7. The Makonimor monument is located in the Kyzilsu farming oasis [5].

In this regard, Sh. Shaydullaev interpreted different ancient farming regions as a common oasis. As an example, the monuments of Ulanbuloksoy and Sherabad,

Mirshodi and Bandikhon are combined into a common oasis (Sherabad and Boysun) [6]. However, the geographical distance between them (Mirshodi and Bandikhon) and the location of (40 km in the right direction) the irrigation system in different river basins were not taken into account. The composition of individual agricultural oases consisted of settlements, artificial irrigation system, cultivated fields, uninhabited lands and pastures surrounding the oases. Each agricultural-irrigation district is a geographical location occupied by people, which provides communities with water sources, fertile lands, pastures, building materials, and natural resources [7]. Oases are separated from each other by natural boundaries. Similar borders and separating geographical distance are defined between Ulanbuloksay and Sherabad, Bandikhon and Mirshodi oases. According to these signs, it is not appropriate to combine them, and their interpretation as separate agricultural oases is worthy of historical reality.

Each agricultural oasis was considered a small administrative area within ancient Bactria. Sh.B. Shaydullaev stated that some farming oases collected sites of the type of houses and fortifications organized in and around the main city [5, – Pp. 32-33].

In the 90s and the beginning of the XX century, research was carried out in the Bronze Age monuments of the Surkhan oasis in cooperation with the archaeologists of Uzbekistan, Germany, France, and the Czech Republic.

In 2006, the archaeological expedition of the Institute of Art History of the Academy of Sciences of Uzbekistan and the Museum of the East (Moscow) discovered the Tillabulak monument, located on the slope of Kugitang, 1.5 km east of the village of Poshkhurd. Tillabulak settlements were built on a high hill (40 rooms made of raw bricks were excavated) [8]. There is a shallow spring at the foot of the ridge. Tillabulak communities used spring water to irrigate smaller oasis fields east of the settlement. Similarly, the Boblangar monument in the south of the village of Zarabog is located 15 m above the natural spring of the same name and occupies an area of 30x35 m. According to the results of radiocarbon (S/14)

analysis, Tillabulak archaeological findings were dated to the XX–XVIII centuries BC [9].

Kafirnihan and Vakhsh oasis, South Tajikistan.

As early as the Bronze Age, the territories of Southern Tajikistan were occupied by agricultural and herding tribes [10]. Ancient monuments are mainly located near the Vakhsh and Kafirnigan basins and in the foothill valleys. Teguzak and Kangurtut settlements of the Bronze Age have been identified in Kyzilsuv oasis [11]. The above-mentioned area can be evaluated as a place where ancient cattle-breeding tribes lived, who knew the field of agriculture. Compared to agriculture, it was more convenient to raise cattle in the natural and geographical conditions of these regions.

Although the settlements are seasonal in nature, they provide information about the territories, settlements and archaeological complexes of the Bronze Age herding tribes.

The boundaries of the herdsmen culture in southern Tajikistan can be noted as follows: in the north - the Hisar range, in the east - the Pamirs, and in the south - the Amudarya. Animal husbandry remained the leading economic sector in the farm until the IX–VIII centuries BC, and in the next historical stage, this industry was continued by the Pamir Saks. Settlements such as Kalai Mir and Boldaytepa are dated to the VII–IV centuries BC. The settled cultural and economic regions of this period are spread on the right bank of the Kafirnigan, Vakhsh and Panj basins, but the agricultural monuments are less dense than in the Surkhan and Lower Murgab basins.

Panj Basin (Northeastern Afghanistan).

Since the Eneolithic and Bronze Age, there have been gradual processes of land development along the route from Hindikush – Amudarya – Panj. J.K. Garden and B. Lyonne noted that 26 sites between IV–II millennia BC, 146 sites belonging to two periods such as 1000–600 BC and 700–600 BC were identified here [12]. Many sites were found in the area from the left bank of the Panj, from Ai-

Khanoum to Shortokai (47 sites). Their main group is located in the area from the left bank of the Panj to the lower reaches of the Kokcha River, as well as on the left bank of Rud Sherovon, the right bank of the Khanobod River, and the middle stream of the Kunduz River.

Khanabad, Kokcha-Oikhonim, Shortugay and Yangikala oases are densely populated with monuments. In four farming oases (Kunduz, Talikan, Kokcha- Ai-Khanoum and Rustak) oasis centers fortified by defensive walls are separated, while in Khanabad, Imam Sahib and Archa oases there are 2-3 centers surrounded by defensive walls.

Lower Murgob farming oases.

The territories of Lower Murgab were first occupied by the farming tribes in the Eneolithic period [13]. The settlements of the Bronze Age are limited to the Murgob delta, and they are located in 8 agricultural oases (Takhirboy, Tughalok, Gonur, Taip, etc.). A large number of sites were found in these oases [13, S. 73].

The territorial location of the sites of Margiana shows that the structure and the total area occupied by the local agricultural oases are quite different from the cultural and economic oases in the Surkhan and Kashkadarya basins. According to the map published by V.M. Masson, the distance from Aravalitepa to Gyumishtepa and Koynetepa is more than 7 km, and in the north to Dashlitepa and Kushbegitepa is 2.5-7.5 km. 9 monuments have been identified in Aravalitepa oasis.

According to V.I.Sarianidi, at the end of the III millennium BC and the beginning of the II millennium BC, the agricultural regions of Southern Turkmenistan, such as Keleli, Ajikuy, Auchin, Taip, Gonur, Togolok, Adam-Basan, Takhirboy, had the first urban culture, the craft almost all areas were occupied by the owners of advanced culture as a result of migration. At the same time, there are 13 in Keleli farming oasis, 7 in Ajikuyi oasis, 14 in Auchin oasis, 8 in Taip oasis, 15 in Gonur oasis, more than 30 in Togolok oasis, 10 in Adam-Basan oasis, 12 in Takhirboy oasis and in total of more than 100 sites of the Bronze Age appeared in the Lower Murgab basin [14].

The second wave of migration of the owners of this culture that arose in the Murgob oasis, that is, the period of appropriation of Bactria is begun. According to V.I. Sarianidi, the people who migrated to the regions of South Bactria (Northern Afghanistan) in the Bronze Age settled in places that were convenient for artificial irrigation. 4 sites of the Bronze Age were found in the Davlatabad farming oasis, and more than 40 in the Dashtli oasis.

There is also information about the presence of Bronze Age monuments, the material culture of which is characteristic of the Dashtli culture, in the agricultural oases of Nichki and Farukhabad.

Bronze Age Sopolli, Jarkutan, Tillabulak, Arabulak sites appeared almost simultaneously in Northern Bactria, Surkhan oasis, and Molali and Buston sites were formed as a result of gradual historical development.

Kashkadarya oasis.

Until now, some archaeological materials found in the oasis – copper ax and dagger (Shahrisabz area), bronze spearhead characteristic of steppe cultures (Chirakchi district) – indicate that the oasis areas began to be occupied in the Bronze and possibly Eneolithic periods. At the end of the II millennium BC and the beginning of the I millennium BC, agriculture flourished in the eastern and lower parts of Kashkadarya.

During this period, four settled farming economic and cultural districts of Shorobsoy, Tankhosdaryo, Kyzildaryo and Yerkurgan oases were formed. They are located along the roads leading to Surkhandarya and Amudarya [15].

Zarafshan oasis.

In the upper Zarafshan oasis, Sarazm is a large settlement of the Eneolithic and Early Bronze Age (middle IV millennium – beginning of II millennium BC) (its total area is 90 ha). Multi-room dwellings, temples, pottery workshops, metal smelting and weapon manufacturing workshops were found in the site. From an economic and cultural point of view (farming, cattle breeding, mining, metal smelting), Sarazm communities were distinguished by a high level of socio-economic development [16].

In the lower Zarafshan oasis, there are monuments of the Zamonbobo culture based on the form of livestock-farming (end of the III millennium BC – beginning of the II millennium BC) and seasonal spaces of the Andronovo culture tribes that entered the lands of the Bukhara oasis and the lower part of Kashkadarya in the middle of the II millennium BC is identified (Kichik and Kattatuzkon, Kaptarnikumi, Nameless monuments) [17].

The pastoral tribes of the steppe are located on the slopes of the Zarafshan ridge and in large areas along the river oasis. Their places of residence - settlements, remains of settlements, mining workshops and separate cemeteries have been identified. Monuments such as Mominabad, Saigus, Chakka and Galasherik cemeteries, Tokayli settlement, Dashti Kazo cemetery and place located near copper and lead mines in Upper Zarafshon [18].

Materials related to the transition from the Late Bronze Age to the Early Iron Age and subsequent stages were found in Afrasiab and Koktepa [19].

CONCLUSION

Based on the geography and cartography of the sites of Bactria, Margiana and Sugd, it is possible to distinguish the following natural-geographic regions with ancient inhabitants:

1. Lower oases of rivers surrounded by steppes (lower Murghab, Balkhob and Zarafshan).
2. Plains of large rivers (middle Amudarya left coastal lands, Zarafshan, Kunduz and Kafirnigan).
3. Oases of small mountain rivers and streams (the eastern part of the Kashkadarya basin, the slopes of the Kugitang – Boysun mountains, the Panj basin).

Territorial location features are determined by the availability of water sources and the possibilities of their use. In the lower reaches of the rivers, the artificial irrigation system is connected to the riverbed networks. Also, irrigation canals were dug from mountain rivers. Streams at the foot of the mountain have formed small oases, their size is limited by high natural hills.

Lower Murgob region – Margiana is densely populated. The developed oases are not far from each other at a distance of 2.5-5-20 km. The oases, surrounded by deserts, are limited to the areas around the branches of the single Murgob River. The dynamics of the development of the irrigation system was determined by the use of irrigated land and affected the territorial location.

In the Zarafshan basin, the settled farming population is located in the oases of the middle and lower part of the river. A similar situation was found in the basins of the Kafirnigan and Vakhsh Rivers. The level of development of the territories was different. In comparison to Margiana, the reserve lands in Bactria and Sughd regions have a large number of reserves.

1. According to archaeological data, the following regions of territorial settlement can be distinguished:

2. Oases consisting of a large number of monuments grouped along springs and streams at the foot of the mountain.

3. Oases – districts consisting of 2-3 settlements in the oases of mountain streams.

4. Flat lands in the lower part of densely populated rivers (Murgob, Balkhob oases)

5. River plains surrounded by deserts (middle Amudarya).

6. River plains in front of the mountains (Kunduz oasis, Panj basin on the left bank).

Murgob, Balkhob oases, and especially in the basins of the Panj and Kunduz rivers on the left bank, are densely populated compared to Surkhan, Kashkadarya and Zarafshan oases. In this way, the level of development of the territories was high. For example, more than 70 ancient sites have been identified in the oases of Khanabad, Shortugai, Sheravanrud and Yangikala in the Panj basin. In the regions of Eastern Bactria, mining operations have been carried out consistently. The presence of precious metals (gold, silver) and rare mineral stone – lapis-lazulli mines in the mountains here determined the density of settlements and population.

Also, in the agricultural oasis district of Mirshodi in Surkhandarya, there are at least 15 houses and fortifications in the agricultural area of the large center – Kiziltepa. The boundaries of this cultural-economic oasis are artificial irrigation system, irrigated fields, Kyziltepa and homesteads, as well as meadows and natural hills used for cattle grazing along streams – limited to hills.

IQTIBOSLAR / ЧОСКИ / REFERENCES

1. Массон В. М. Древнеземледельческая культура Маргианы // МИА. – 1959. -№73. – 216 с.; Ртвеладзе Э.В. К характеристике памятников Сурхандарьинской области ахеменидского времени // СА. – М., 1975. № 2. – С. 262-266.; Сарианиди В.И. Древние земледельцы Афганистана. – М.: Наука, 1977. – 170 с.; Масимов И.С. Изучение памятников эпохи бронзы в низовьях Мургаба // СА. 1979. №1. – С. 111-131.; Gardin J.-C., Lyonnet B. La prospection archéologique de la Basriane orientale (1974-1978): premiers résultats // Mesopotamia. 1978-1979, XIII-XIV. – P. 99-154; Rtveladze E.V., Sagdullaev A.S. Les particularites du peuplement du Surkhandar'ja a L'Age du Bronze et au debut de l'Age du Fer // L'Archeologie de la Bactriane Ancienne. – Paris, 1985. – P. 187-193.

2. Аскарлов А.А. Древнеземледельческая культура эпохи бронзы юга Узбекистана – Ташкент, 1977. – 231 с.

3. Сагдуллаев А.С. Древнеземледельческие поселения предгорий Байсунтау // История и археология Средней Азии. – Ашхабад, 1978. – С. 30-36.

4. Ртвеладзе Э.В. Бронзовый кинжал из Южного Узбекистана // СА. 1981. № 1. – С. 285-286.

5. Шайдуллаев Ш.Б. Ўзбекистон ҳудудида давлатчиликнинг пайдо бўлиши ва ривожланиш босқичлари (Бактрия мисолида).: Тарих фан. докт... дисс. автореф.: – Самарканд: ЎЗР ФА Археология институти, 2009.

6. Шайдуллаев Ш.Б. Северная Бактрия в эпоху раннего железного века. – Ташкент, 2000. – С. 16-17.

7. Сагдуллаев А.С. Усадьбы древней Бактрии. – Ташкент: Фан, 1987. – С. 77-78.
8. Каниут К., Тойфер М., Илясов Дж.Я., Шайдуллаев Ш.Б. Раскопки поселения Тилля-Булак в 2007 г. // Археологические исследования в Узбекистане. 2006 – 2007 гг. Вып. 6. – Ташкент, 2009.
9. Kaniuth K. A new Late Bronze Age Site in Southern Uzbekistan // In South Asian Archaeology. 2007. – Oxford: Archaeopress, 2013. – P. 151-155; Kysela J., Augustinova A., Kinaston R. Preliminary Report on the Excavations at Burgut Kurgan and Bobolangar in 2017 // Studia Hercynia. XXII, 2018. – P. 158-182.
10. Мандельштам А.М. Памятники эпохи бронзы в южном Таджикистане // МИА. 1968. № 145. – 184 с., Литвинский Б.А., Соловьев В.С. Стоянка степной бронзы в Южном Таджикистане // Успехи среднеазиатской археологии. – Л., 1972. Вып. 1. – С. 41-47; Пьянкова Л.Т. Древние скотоводы Бактрии (о вахшской и бишкентской культурах) // Культура первобытной эпохи Таджикистана. – Душанбе, 1982. – С. 41-64.
11. Пьянкова Л.Т. Древние скотоводы Южного Таджикистана. – Душанбе: Дониш, 1989. – С. 90-100.
12. Gardin J.-C., Lyonnet B. La prospection archéologique de la Basriane orientale (1974-1978): premiers résultats // Mesopotamia. 1978-1979, XIII-XIV. – P. 99-154.
13. Масимов И.С. К вопросу об освоении низовий Мургаба древнеземледельческими племенами // Известия АН ТуркмССР. – Ашхабад, 1979. Вып. 2. – С. 72-77.
14. Сарианиди В.И. Древности страны Маргуш. – Ашхабад, 1990. – С. 4, рис. 1.
15. Кабанов С.К. Археологические разведки в верхней части долины Кашкадарьи // Тр. Института истории и археологии АН УзССР. 1957. Вып. 7. – С. 77-114; Дуке Х. Чиракчинское поселение // ИМКУ. 1982. Вып. 17. – С. 19-29; Крашенинникова Н.И. Древнеземледельческий оазис Южного Согда //

АО 1984. – М.: Наука, 1986. – С. 461; Сагдуллаев А.С. Поселения раннежелезного века в бассейне Кашкадарьи // СА. 1984. №3. – С.154-161.

16. Исаков А.И. Саразм – новый древнеземледельческий памятник Средней Азии // СА 1986. № 1. – С. 152-157.

17. Гулямов Я.Г., Исламов У., Аскарлов А. Первобытная культура и возникновение орошаемого земледелия в низовьях Зарафшана. – Ташкент: Фан, 1966.

18. Аскарлов А. Раскопки могильника эпохи бронзы в Муминабаде // ИМКУ. Вып. VIII. 1969; Аванесова Н.А. Зарафшанский вариант Андроновской историко-культурной общности // Археология Узбекистана в годы независимости: достижения и перспективы. – Самарканд, 2016; Бобомуллоев С.Б. Верховья Зарафшана во II тыс. до н.э. – Душанбе, 1998.

19. Исамиддинов М.Х. Истоки городской культуры Самаркандского Согда. – Ташкент: Фан, 2002.

Yunusova X. E.
t.f.d., professor
O‘zbekiston Milliy universiteti

O‘ZBEKISTON TARIXIY MADANIY YODGORLIKLARIGA MUNOSABAT (XX asrning 80–yillar)

ANNOTATSIYA

Sovet davlati hukmronligi yillari tarixiy obidalarga buyuk tarixiy meros, xalq ma’naviy mulki sifatida qaralmadi. Tarixiy obidalarining yon - atrofi ta’mir lanib, turli muassasa va idoralarga aylantirildi. Ko‘plab tarixiy obidalar sovet mafkurasiga zid deb hisoblanib, “eskilik sarqiti” sifatida qaraldi. Xo‘jalik ehtiyojlari yo‘lida ham foydalanildi. Maqolada birlamchi manbalar bilan sovet davlati hukmronligi yillari tarixiy obidalarga munosabat taxlil qilinadi.

Kalit so‘zlar. Tarixiy obida, me’moriy obida, muassasa, karvonsaroy, savdo-sotiq, rasta, inoshoot, “Ayrilish” madrasasi, “Qozi Nizomiddin” masjidi, gerb, Axsikent, “Farg‘ona Afrosiyobi”, “Toza bog‘” saroyi, dahriylik, g‘oya.

Юнусова Х.Э.
д.и.н., профессор
Национальный университет Узбекистана

ОТНОШЕНИЕ К ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНЫМ ПАМЯТНИКАМ УЗБЕКИСТАНА (80-е годы XX века)

АННОТАЦИЯ

В годы советской власти исторические памятники не рассматривались как великое историческое наследие и духовное достояние народа. Окрестности исторических памятников были отремонтированы и превращены в различные учреждения и офисы. Многие исторические памятники считались противоречащими советской идеологии и считались «реликвиями древности». Его также использовали в бытовых целях. В

статье анализируется отношение к историческим памятникам в годы советской власти с использованием первоисточников.

Ключевые слова: Историческое памятник, архитектурный объект, здание, караван-сарай, торговля, ларек, медресе «Айрилиш», мечеть «Кази Низамиддин», герб, Ахсикент, «Афросиоб Ферганы», дворец «Тоза бог», идея.

Yunusova X.E.

DSc., professor

National university of Uzbekistan

ATTITUDE TO HISTORICAL AND CULTURAL MONUMENTS OF UZBEKISTAN (80s of the XX century)

ABSTRACT

During the years of Soviet rule, historical monuments were not considered as a great historical heritage and spiritual property of the people. Surroundings of historical monuments were renovated and turned into various institutions and offices. Many historical monuments were considered to be against the Soviet ideology and were considered as “relics of antiquity”. It was also used for household purposes. The article analyzes the attitude to historical monuments during the years of Soviet rule with primary sources.

Key words: Historical monument, architectural object, building, caravanserai, trade, stall, “Airilish” madrasah, “Kazi Nizamiddin” mosque, coat of arms, Akhsikent, “Afrosiob of Fergana”, “Toza God” palace, idea.

KIRISH

O‘zbekiston nafaqat sovet davlatida, balki butun dunyoda o‘zining betakror me’moriy obidalari bilan mashhur bo‘lgan ochiq osmon ostidagi muzey sifatida mashhur bo‘lgan. 1980–yillarda respublikadagi 7056 ta yirik madaniy tarixiy yodgorliklar ilmiy asosda o‘rganilib, ular tarixiy va madaniy meros sifatida davlat ro‘yxatiga olingan bo‘lsa, ularning 1503 tasi arxitektura, 2766 tasi san’at, 2837 tasi arxeologik yodgorliklardan iborat bo‘lgan. Bulardan tashqari, respublikaning ba’zi viloyatlarida ro‘yxatga olinmagan madaniy yodgorliklar ham bo‘lgan. Bunday yodgorliklar qatoriga Namangan viloyatida 30 ta, Samarqand viloyatida

60 ta, Toshkent viloyatida 100 ta, Fargʻona viloyatida 200 tadan ziyod boʻlgan[1]. XX asr 80–yillari Oʻzbekistonda kechgan ijtimoiy-siyosiy jarayonlar va ularning ziddiyatli jihatlarini sovet, mustaqillik va arxiv manbalari tahlili asosida moddiy – madaniy merosga munosabat, tarixiy obidalarga munosabat tahlil qilingan. Manbashunoslik va tarixshunoslik sohalariga oid paleografik, matnshunoslik, siyosatshunoslik, sivilizatsion yondashuv, kontent analiz, dialektik, mikrotarix (microhistory), sinergetik, qiyosiy tahlil (comparative analysis), statistik tahlil (statistical analysis), tizimli tahlil, muammoviy-maqсадli yondashuv kabi ilmiy bilish usullaridan foydalanildi.

TADQIQOTNING ASOSIY NATIJALARI

Sovet davlati hukmronligi yillari bu obidalarga buyuk tarixiy meros, xalq maʼnaviy mulki sifatida qaralmadi. Taʼmirlanib, yon-atrofi obodonlashtirilgan baʼzi yodgorliklarga turli muassasa va idoralar joylashtirildi. Mahalliy aholining madaniyati, maʼnaviyatini yuksaltirishda xizmat qilishi mumkin boʻlgan obidalarining aksariyatiga "eskilik sarqiti" sifatida qaraldi va asosan xoʻjalik ehtiyojlari maqsadlarida foydalanildi. Masalan, Toshkent shahridagi Beshyogʻoch dahasidagi Abulqosim madrasasi 1919-yilda yopib qoʻyildi, 1929-yilda ocharchilikdan aziyat chekib Samaradan koʻchirib keltirilgan 70 ta oila joylashtirildi. 1974-yilda boʻlsa Toshkent oʻyinchoq fabrikasining filiali joylashtirildi, bino qiyofasi butunlay oʻzgartirib yuborildi. 1983-yildan keyin partiya, sovet idoralari tomonidan meʼmoriy obidalar ijaraga berish holatlari koʻpayib, turli maqsadlarda foydalanilayotgan yodgorliklarning soni 1984 yilda 150 taga, 1985-yilga kelib esa 230 tagacha yetdi. 115 ta yodgorlikdan sayyohlarga xizmat koʻrsatish uchun foydalanildi, 33 ta yodgorlik muzeyga, 22 tasi teatrqa, 69 tasi madaniy-maʼrifiy muassasalarga aylantirildi. Baʼzi sobiq masjid va madrasalarda ateizm burchaklari tashkil etildi[2].

Davlat ajratayotgan mablagʻlar hisobiga taʼmirlangan tarixiy obidalardan foydalanilsada, ularni saqlash talab darajasida boʻlmagan. Tarixiy obidalarga boy Xivada 1967-yilda 82 ta masjid, madrasalar davlat muhofazasiga olingan boʻlib, ularni muhofaza etish uchun xarajatlar qilib kelingan boʻlsa ham, rahbarlarning

e'tiborsizligi natijasida obidalar atroflaridagi yerlar aholiga uy - joy qurish uchun bo'lib berilib, bu yerlarda ko'p tashkilotlarning loyihasiz qurilgan binolari ishga tushgan. 1978-yil Xivada o'zbek kinosi asoschisi X. Devonov yashagan va ijod qilgan uyining bir qismidan xo'jalik ombori sifatida foydalanilgan. Muhammad Aminxon madrasasi mehmonxonaga aylantirilgan. Olloqulixon karvonsaroyida savdo - sotiq ishlarini amalga oshirish uchun savdo rastalari ishga tushirilgan. Xiva shahrining o'zida 21 tashkilot va idoralar tarixiy yodgorliklardan xo'jalik ishlari maqsadlarida foydalandilar. Samarqandda eski shahar harobalari esa kanalizatsiya ishlarini amalga oshirish vaqtida vayron etildi. Qarovsizlik natijasida ba'zi yodgorliklar fuqarolar tomonidan buzib tashlanganligi holatlari ham yuz berganini ta'kidlab o'tmoq lozim. Surxondaryo viloyatidagi paxsadan qilingan "Qirq qiz" ansamblining katta bir qismi qulab tushdi. Arxitektura yodgorliklarini buzilgani uchun beriladigan ma'muriy jazo ham jiddiy bo'lmadi.

Qashqadaryo viloyatida X - XI asrlarga oid bo'lgan Ishoq Ota maqbarasi ta'mirlashning barcha qoidalarga hilof ravishda sement bilan suvab tashlangan. G'ishtdan yasalgan bu binodagi go'zal naqshlar bo'lsa ana shu suvoqning ostida qolib ketdi[3]. Viloyatdagi yana bir yodgorlik - Sulton mir Haydar kompleksi ham mana shunday ta'mirlash ishlari natijasida o'zining tarixiy va madaniy qiymatini yo'qotdi. Qarshi shahridagi XVII asrga oid bo'lgan SHermuhammad madrasasi, G'uzor tumanidagi Gulshan madrasasi, Dehqonobod tumanidagi Kaltaminor, Sulton Rabod masjidlari, Qarshi tumanidagi Charagil, Yuqori Qorachil, Fayzi o'g'li, Zoir bobo, Kat, Parguza masjidlari shular jumlasidan edi. Umuman, viloyatda 1980-yillar o'rtalariga kelib buzilib, yo'qolib ketgan tarixiy yodgorliklarning soni 47 tani tashkil etar edi[4]. Vaholanki, Shahrisabz respublikadagi qadimiy davlatchilikning dastlabki maskani bo'lgan tarixiy shaharlardan biri edi. XII asr boshlarida barpo etilgan Minorai Kalon, Chor Bakr ansambli, XVIII asrga mansub Qiz bibi me'morlik ansambli atrof - muhitning buzilishi oqibatida sho'r bosib ketdi[5].

Shuni alohida ta'kidlash joizki, 1980-yillarining oxiriga kelib keng jamoatchilik orasida ham tarixiy yodgorliklarni tiklashga bo'lgan harakat ortib

bordi. Xususan, Qashqadaryo viloyatida tarixiy yodgorliklarni tiklash maqsadida bir guruh oqsaqollar, ziyolilarni tarixiy obidalar, qadimiy eski kitob va qo‘lyozmalarni saqlash hamda asrab avaylash maqsadida yozilgan murojatnomasi viloyat vaqtli matbuotida e‘lon qilindi. Uy - joy kommunal - sotsial xo‘jalik banki huzurida maxsus xayriya-ehson hisobi ochildi. 1990-yil avgust oyiga qadar 12 ming rubl pul to‘plandi[6]. Biroq, ishlarning to‘liq amalga oshirmaslik bor mablag‘ni o‘z o‘rniga sarflashga imkon bermadi. Masalan, mashhur “Oqsaroy” yodgorligini ta‘mirlash vaqtida respublika “Me‘mor” birlashmasi tomonidan yog‘och o‘rnatadigan metall quvurlar va xamutlar ajratib, kerakli joyga yetkazib berilmadi. Qashqadaryoning eski ko‘prigi (XIII asr), qadimiy hammomi (XVI asr) ham ayanhli ahvolda bo‘lib, hammom binosida uch yil davomida “Restavratsiya bormoqda”, degan yozuv osilib turgan[7].

Paxta yakka xokimligi ham tarixiy obidalarga munosabatni og‘irlashtirgan. Paxta maydonlarini kengaytirish, irrigatsiya inshootlari va shahobchalarini qurish bilan bog‘liq ishlar natijasida ko‘plab arxitektura yodgorliklari vayron qilingan. Xo‘jalik rahbarlari aksariyat yodgorliklarni buzib tashlash hisobiga ekin ekiladigan yerlarni ko‘paytirdilar[8]. 1979-yilda paxta ekiladigan maydonlarni kengaytirish bahonasi bilan Ishtixon tumanidagi Alpomish tepaning bir qismi, 1980-yilda obodonlashtirish ishlari bahonasi bilan Eski Termiz shaharchasidagi XI – XIII asrlarga oid bo‘lgan me‘moriy yodgorliklar buzib tashlandi[9]. O‘zbekiston SSR Prokuraturasi o‘tkazgan tekshiruvlar ham bu ishlarda jiddiy xatolarga yo‘l qo‘yilganini, ko‘plab tarixiy yodgorliklar xarob ahvolga tushib qolgani va qarovsizlik oqibatida yo‘q bo‘lib ketish arafasida ekanligini ko‘rsatgan[10]. Arxeologik yodgorliklar joylashgan ayrim yerlar ekin maydonlari hisobiga kiritildi[11].

Shuni ham qayd etish kerakki, 1960-1970–yillarda respublikaning yangi tashkil topgan shaharlari atroflarida ham ma‘lum tarixiy obidalar mavjud bo‘lgan. Birgina Toshkent shahar ijroiya qo‘mitasi tarixiy yodgorliklarni muhofaza qiluvchi ko‘ngilli shahar jamiyatiga, O‘zbekiston SSR Madaniyat vazirligining madaniy yodgorliklarni muhofaza qiluvchi Bosh Boshqarmasiga topshirib

qo‘ygan bo‘lsada, Toshkent shahrining ayrim tumanlarida esa madaniy yodgorliklarni hisobga oluvchi komissiyalarning o‘zi bo‘lmagan. Hatto, ba’zi tuman ijroiya qo‘mitalari raislari bu to‘g‘risida aniq tasavvurga ham ega bo‘lmaganlar[12]. Natijada shahardagi ba’zi madaniy yodgorliklar buzilib ketishiga yoki butunlay xarob holga kelib qolishiga olib keldi. Shahardagi “Ayrilish” madrasasi o‘rniga turar joy, “Qozi Nizomiddin” masjidi o‘rniga dorixona qurilgan. Ayrim hollarda, bu yerlarda ham obidalaridan ishlab chiqarish korxonasi yoki omborxona sifatida foydalanildi. Binolardagi ayrim xonalar idoralarning talablariga moslab qurildi. Xonalar kengaytirilib, devorlari olib tashlandi, deraza, eshiklarning o‘rni almashtirildi. Tarixiy obidalar o‘rnida ishlab chiqarish sexlari tashkil etildi.

1980–yillar o‘rtalarida ta’mirlash ishlari noto‘g‘ri olib borilishi natijasida Farg‘ona vodiysidagi arxitektura yodgorliklarining o‘ziga xos tomonlaridan biri - betakror nozik naqshlari edi. Ular faqat bezak emas, balki o‘zbek xalqining yuksak estetik didi va mahoratining namunasi bo‘l-gan. Shu jihatdan ham ular o‘ziga xos mazmun va ahamiyatga ega bo‘lgan. Bu ishlarda ham ma’lum qiyinchiliklar kelib chiqdi. Ta’mirlash ishlariga malakasiz ustalarning jalb etilishi tarixiy yodgorliklardagi o‘ziga xos bezaklarni yo‘qolishiga olib keldi. Oxunboboyev tumanidagi Xo‘ja Muborak va Xo‘ja Mag‘iz maqbaralari havaskor ustalar tomonidan ta’mirlanishi natijasida bezaklarning avvalgi holati yo‘qolib ketdi. Marg‘ilon shahri-da Kaftarlik qabristonidagi binolarga chizilgan naqshlar va bezaklar ustiga O‘zbekiston SSRning gerbi va yulduz rasmi chizib qo‘yildi. Bular ta’mirlash ishlarining sifati yuzasidan mutaxassislar nazorati o‘rnatilmaganining natijasi edi[13].

Qadimgi Farg‘onaning poytaxti bo‘lgan Axsikent shahri Namangan viloyatining To‘raqo‘rg‘on tumanida joylashgan bo‘lib, uni o‘rganish XX asrning 60–yillaridan boshlangan edi. Bu shaharni noyoblighi bois “Farg‘ona Afrosiyobi”, deb ham ataganlar. YUNESKO ro‘yxatiga kirgan, jahon ahamiya-tiga molik bo‘lgan ushbu yodgorlik Sirdaryoning o‘ng sohilida joylashgan bo‘lib, yillar davomida suv toshqinlari natijasida xarobaga aylanib borgan. Yodgorlik

joylashgan yerning 300 gektardan ortiq rabot qismida yillar davomida paxta ekilib kelgan. Shimoliy qismi bo'lsa aholiga uy-joy qurish uchun bo'lib berilgan. Arxeologik yodgorliklarga e'tiborsizlik kuchliligi oqibatida 1980–yillar o'rtalarida maxsus tayyorlanib, restavratsiya ishlarida foydalanilgan g'ishtlar o'g'irlab ketilgan.

O'zbekiston SSR Madaniyat ishlari vazirligi yodgorliklarni himoya qilish Bosh Boshqarmasi 1987-yil 6-yanvarda №-10-ZP59 sonli buyruq asosida Xiva shahri tashqarisida joylashgan “Toza bog” saroyi masjidini ta'mirlash ishlarini olib bordi. Buning uchun 1987-yilda avval 87.286 rubl, keyinroq qo'shimcha 45.001 rubl mablag' ajratildi. Yodgorliklarni o'rganish davomida shu narsa ma'lum bo'ldiki, uning o'zgartirilgan barcha xonalari qishloq xo'jaligi bo'yicha maxsus bilim yurti ehtiyojlariga moslashtirilgan. Yodgorlik bir necha yil qarovsiz qolib ketishi oqibatida uning suvoqlari tushib, yomon holatga tushib qolgan[14].

XULOSA

Umuman, tariximizning noyob inshootlari, ma'naviyat va ma'rifat o'choqlari bo'lgan – madrasa, masjidlar, mahobatli maqbara va minaralar, ya'ni ota – boblarimizdan qolgan noyob yodgorliklar sovet mafkurasining tazyiqi ostida dahriylikni, inson aqliga sig'mas kommunistik g'oyalarni targ'ib qiluvchi muzeylarga yoki restoran, qahg'vaxona, bar kabi millat e'tiqodiga zid bo'o'lgan ko'ngilochar maskanlarga aylantirildi. Markazdan uzoqroq bo'lgan joylardagi tarixiy yodgorliklardan esa jamoa xo'jaliklari uchun kimyoviy o'g'itlar saqlanadigan omborlar, chorva uchun fermalar sifatida foydalanildi.

IQTIBOSLAR / ЧОШКИ / REFERENCES

1. O'z MA. R-2454-fond, ro'yxat-6, yig'ma jild - 4222, 3-varaq.
2. O'z MA. R-2454-fond, ro'yxat-6, yig'ma jild – 4565. 69-varaq.
3. O'z MA. R-2454-fond, ro'yxat-6, yig'ma jild -4565, 102-varaq.
4. Тўхтамишев И. Ёдгорлик ҳам кўзгу // Совет Ўзбекистони. 1990, 28 август.
5. O'z MA. R-2454-fond, ro'yxat-6, yig'ma jild -4565, 96-varaq.

6. Тўхтамишев И. Ёдгорлик ҳам кўзгу // Совет Ўзбекистони. 1990, 28 август.
7. Тўхтамишев И. Ёдгорлик ҳам кўзгу // Совет Ўзбекистони. 1990, 28 август.
8. О'з МА. R-2454-fond, ro'yxat-6, yig'ma jild - 4565, 52-varaq.
9. О'з МА. R-2454-fond, ro'yxat-6, yig'ma jild - 4565, 59-varaq.
10. О'з МА. R-2454-fond, ro'yxat-6, yig'ma jild -4565, 52-varaq.
11. Qarang: Ўзбекистон қишлоқ хўжалигини барқарорлаштиришнинг асосий йўналишлари ва бозор иқтисодиётига ўтишнинг қоидалари. Лойиҳа // Совет Ўзбекистони. 1990, 17 октябрь.
12. О'з МА. R-2454-fond, ro'yxat-6, yig'ma jild - 4565, 67-varaq.
13. О'зМА. R-2296-fond, ro'yxat – 7, yig'ma jild – 58, 123 varaq.
14. О'з МА. R-2454-fond, ro'yxat-6, yig'ma jild -4565, 69-varaq.